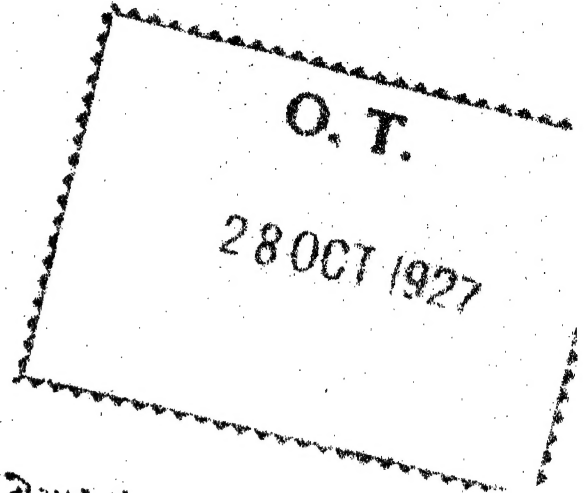

ગુજરાતનો નાથ

ની
નોટ્સ

લેખક :

એન. ડી. શુક્લ-બી. એ.

[શિક્ષક, ટ્યુટોરીઅલ લાઇબ્રેરી, અમદાવાદ.]

પ્રકાશક,

ચંદુલાલ મણિલાલ પરિખ.

બુકસેલર, રીચાર્જ :

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાજિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૮૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતનો નાથની
તોરણ

વિષય મરઘ : ૮૪૭ : ૬ : ૩૨

મેટ્રીકની ગુજરાતી ભાષા માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલો

રા. કનૈયાલાલ દુનશી કૃત,

ગુજરાતનો માથ

O. T.

ની નોટસ.

28 OCT 1927

(વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત-જેમાં લેખકનું જીવન-કવન, વસ્તુચંકન,
પાત્રલેખન આદિનો સમાવેશ થાય છે.)

લેખક: એન. ડી. શુક્લ. બી. એ.

[શિક્ષક: ટપ્ટેરિયસ હાઇરકૂલ. અમદાવાદ.]

પ્રકાશક,

ચન્દુલાલ મણિલાલ પરિખ.

મુંકસેલર અને પબ્લીશર.

ખાલાહનુમાન પાસે, રીચીરોડ.

અમદાવાદ.

કિંમત ૦-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ

ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
મુદ્રક: શ્રીમનલાલ ઉશ્વરલાલ મહેતા.

મુદ્રણસ્થાન: 'વસન્ત મુદ્રણાલય', ધીમાંચરોડ, અમદાવાદ.

૧૩ ૭ ૬૬

સર્વ હઃ લેખકને સ્વાધિન છે.

આવૃત્તિ ૧ લી.

ષ. સ. ૧૯૨૭.

પ્રત ૧૦૦૦

બે બેલ.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ રા. કનૈયાલાલ મુનશીના ‘ગુજરાતનો નાય’ને મેટ્રીકના ગુજરાતી ભાષાના પાઠ્ય પુસ્તક (Text Book) તરિકે દાખલ કરી વિદ્યાર્થીઓને અર્વાચીન સાહિત્યના નિકટ સંબંધમાં જોડ્યા છે; તે ખાતે તેમને અભિનન્દન. અર્વાચીન વિવેચન સાહિત્યમાં પ્રસ્તુત પુસ્તકનું આવું વિસ્તૃત વિવેચન (વસ્તુશુદ્ધ અને પાત્રાલેખન સહિત) બહાર પડેલું અમારી જાણમાં નથી. મેટ્રીકના વિદ્યાર્થીઓનું પણ ઈંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીમાં અપાયેલું ગુજરાતી શિક્ષણ નહિ જેવું જ હોય છે; આવી ખોટ પૂરી પાડવાનો અને મેટ્રીકના વિદ્યાર્થીઓની રસવૃત્તિ ફળવી, તેમને પુસ્તકના કીડા બનાવવા નહિ, પરંતુ પુસ્તકના મર્મનો ઉડો અભ્યાસ (Intensive study) તરફ દોરવાનો આ વિવેચન ગ્રંથનો નમ્ર પ્રયાસ છે. આશા છે કે સાહિત્યકારો અને રસિકો તેને ક્ષમાદ્રષ્ટિથી નિહાળશે.

પ્રસ્તુત વિવેચન લખવામાં આદિથી અન્ત સુધી યોગ્ય સૂચનાઓ આપવામાં અને મારાં મેન્યુસ્ક્રીપ્ટનું પુનરાવલોકન કરી પ્રુફ સંશોધનાદિ કાર્યમાં મહારા. સ્નેહિ રા. વસન્તલાલ ગૌ. ઉપાધ્યાય ખી. એ. નો હિસ્સો મોટો છે; આ પ્રસંગે મારે તેમનો પણ આભાર માનવાની તક ચૂકવી ન જોઈએ.

અન્તે ઉત્ત્રાહિ પ્રકાશક રા. ચન્દુલાલ પરિષે મને આ કાર્યમાં સગવડતા કરી આપી છે તેની આભાર નોંધ લઈ વિરમીશ.

નિર્જળા એકાદશી
સંવત ૧૯૮૩.
ખાડિયા-વાડાપોળ
અમદાવાદ.

નર્મદાશંકર દામોદર શુક્લ

તમારે કોઈપણ પુસ્તકનો જરૂર પડે તો
હમારો દુકાને જરૂર મુલાકાત લેશો.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

ખડાયતા બુક ડીપો.

રીચીરોડ, બાલા હનુમાન પાસે—અમદાવાદ.

ગુજરાતનો નાથ

એક દષ્ટિ

લેખક

પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાજધિરાજ-એ મહાનવલનો? સૃષ્ટા ભુગુકચ્છમાં (ભરૂચ) ૧૮૭૭ ના ડિસેમ્બરમાં માણે-કલાલ મુનશીને ત્યાં જન્મ્યો હતો. પિતા સચિનના દિવાન હતા. પિતાનું દાક્ષિણ્ય અને બુદ્ધિની તેજસ્વિતા એડવોકેટ મુનશીમાં ઉતરેલાં જણાય છે. માતા આર્યસંસ્કૃતિની મૂર્તિસ્વરૂપ, સનાતન ભાવનાઓ સેવતાં કનુભાઈને પોષે છે. માતાની ઠરેલ બુદ્ધિ, આર્યસંસ્કૃતિ માટેનો પ્રેમ કનૈયાલાલમાં દેખાય છે.

ભરૂચ અને સુરતની હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરી ૧૪ મે વર્ષે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી કનૈયાલાલ વડોદરા કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા ગયા. “સ્વપ્નદષ્ટા” નો કર્તા ત્યાં ગુજરાતની ભૂતકાળની અસ્મિતા અને ગૌરવનાં સ્વપ્નાં કાળના પડદા ચીરી જોવા લાગ્યો. “ગુજરાતની જહોજલાલી પર અંધકારના, વિસ્મરણના, પરાધિનતાના થરપર થર ચઢી ગયેલા” તેને ભાસ્યા. તેને નવગુજરાતમાં ફાળો આપવો હતો. મુનશીનો મંથનકાળ તેના કોલેજના દિવસોમાં હતો. ગુજરાતને આંગણે મહાસભા

ભરાઈ હતી. મુનશી દેશને દુઃખે દાઝતો હતો. દેશમાં સ્વતંત્રતાની ઘોષણા સંભળાતી હતી. મુનશી તેમાં ભાગ લેવા લાગ્યો. મુનશીની તે વખતની માનસિક વ્યથા “સ્વમદૃષ્ટા” નો વાચક એકદમ સમજી શકશે. મુનશીએ તે નવલમાં પોતાનું મનોરાજ્ય ચીતર્યું છે. તે ગુજરાતને ચરણે ધરે ત્યારપહેલાં ગુજરાતની ભૂતકાળની ગુફામાંથી મીનળ-મુંઝલનો સ્વર તેને સંભળાયો. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં તેજસ્વી પ્રકરણો રજુ કરવા તેની લેખિની તત્પર થઈ. ત્યારે તેણે મીનળ-મુંઝલ અને ગુજરાતના ખીજ મહારથીઓને પૂરેપૂરા સુરેખ દોડા નહતા. તે ગુજરાતની મૂર્તિઓ બારણાં ઠોકી રહી અને મુનશી જાહેર જીવનમાં પડ્યા.

મુનશી મુંબાઈમાં આવી કાયદાનો અભ્યાસ કરી એડવોકેટ બન્યા. મુનશીએ થોડો વખત નવજીવન અને Young India ના અધિપતિ તરિકે કામ કર્યું હતું. કનૈયાલાલને સિદ્ધાંતની ખાતર તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. અત્યારે તે એક પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી છે. તેમને ઘડીની પણ નવરાશ નથી.

પણ મુળરાજ-જૂની ગુજરાતની સંસ્કૃતિ તેમને છોડે તેમ ન હતી. મુનશી સ્વ. રણજીતરામ, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા અને ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકના મિત્ર બન્યા. મુનશી જાહેરજીવન છોડી, વક્તા મરી, સાહિત્યગંગાને કાંઠે આવી બિભા.

સંવત્ ૧૯૬૯ માંથી તેમની સાહિત્ય સેવા શરૂ થઈ. તેમણે નવલિકા* લખવી શરૂ કરી. મુનશીમાં કલાનાં બિંદાં ખીજ રોપાયાં, બારણાં ઠોકતી મૂર્તિઓ ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા લાગી અને ગુજરાતને માથે કીર્તિના કલશો ઝગવા લાગ્યા.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં માસિકો અને છાપાંઓએ સારો ફાળો આપ્યો છે;—મુખ્યત્વે કરીને વિસમી સદી અને “ગુજરાતી.” આપણા લેખકના સંબંધમાં ગુજરાતીએ “પાટણની પ્રભુતા” આપી, વિસમી સદીએ

“ગુજરાતનો નાથ” આપ્યો. ગુજરાતી સાહિત્યનું નવું અંગ જૂદા જૂદા માસિકોમાં દેખા દેવા લાગ્યું અને મુનશીએ તેમાં સારો ફાળો ભર્યો.

હાજીમહમદના અવસાનથી વસમી સદી બંધ પડ્યું, રા. કનૈયાલાલે સાહિત્યગંગાને કાંઠે નવો આશ્રમ સ્થાપ્યો. તેમની કીર્તિ જામેલી હતી. તેથી યુવાન લેખકવર્ગ તે આશ્રમે વસ્યો. તે આશ્રમ એટલે કનુભાઇની “સાહિત્યસંસદ.” “ગુજરાત” થી ગુજરાતની સેવા કરવા માંડી.

કનૈયાલાલની પ્રવૃત્તિ એકદેશીય નથી અનેકદેશીય છે. કનૈયાલાલ નવલ કે નવલિકા લખી નથી ખેંચી રહેતા. તેમણે આપણને વેદનાં વારાનાં નાટકો આપ્યાં છે. “જ્યોતિર્ધરો” “રસાસ્વાદનો અધિકાર” અને “કેટલાક લેખો” એ તેમની નિબંધ શૈલી આપણને બતાવી છે. આ તો સાહિત્યની વાત થઇ.

પણ કનૈયાલાલ મુંબાઇ યુનિવર્સિટી સીનેટના મેમ્બર છે. અને હમણાંજ પરાન્નપેની ખાલી પડેલી જગ્યાએ તેમને મુંબાઇની શારદા-પીઠના ટ્રેજયુએટોએ મોકલ્યા છે. તે ગુજરાતની કળવણી ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપે છે. ગુજરાતનાં એકે એક અંગને ખીલવવાને પૂરતી મહેનત લે છે. ન્હાનકડા ને નીચા કનૈયાલાલે મોટી બાથ લીડી છે. તેમની શક્તિઓ અગાધ છે, તે શક્તિઓનો તે સદુપયોગ કરે છે.

કનૈયાલાલ નવગુજરાતના સેનાપતિ છે. તે ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ છે અને અગ્નિનાં તેજ વ્યવન જેમ પાછાં લાવવાં મથે છે. તેમને સુકન્યાઓ, મંજરીઓ, રાણકો અને અરુન્ધતીઓ સર્જાવતી છે. તેમને ગુજરાતને આંગણે કાક અને વસિષ્ઠને રમતા જોવા છે.

પ્રભુ તેમની અભિલાષાઓને પોષે !

સાહિત્યકાર મુનશી

નવલ, નર્મદ અને નંદ એ ત્રણે એ મહાન સાહિત્યક્ષેત્રો ખેડ્યાં. નવલરામે વિવેચન સાહિત્યમાં કંપલાગ્યું, નર્મદાશંકરે ગદ્યમાં વૂર

રેડયું, અને નંદશંકરે નવલકથા લખી. નવલકથાનું સાહિત્ય “કરણ ઘેલો” થી શરૂ થાય છે; નંદશંકર એક અદ્વિતીય વર્ણનકાર હતા. તેમના નવલમાં પાત્રાલેખન અને વસ્તુગુંફન નથી. નંદશંકર પછી ધ્યાન ખેંચે એવી વ્યક્તિ ગોવર્ધનરામભાઈ છે. ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્ર લખ્યો. સરસ્વતીચંદ્રમાં પાત્રાલેખન અને વસ્તુગુંફન છે, પણ તે બહુ જ Complex છે. “સરસ્વતીચંદ્ર વાર્તા નથી પણ પુરાણ છે.” સરસ્વતીચંદ્ર પછી કનૈયાલાલની મહાનવલ ૧૯૭૨ માં પાટણની પ્રભુતાથી દેખા દે છે. પાટણની પ્રભુતા પહેલાં રા. મુનશીની “વેરની વસુલાત” ગુજરાતીમાં ચાલુ વાર્તા તરિકે આવતી હતી, પણ તેણે પ્રજા ઉપર પાટણની પ્રભુતાએ પાડી તે છાપ પાડી ન હતી. પાટણની પ્રભુતાના અનુસંધાનમાં ગુજરાતનો નાથ લખાયો, અને તે ચાલુ પ્રવાહ રાજધિરાજમાં લય પામે છે. તે મહાનવલ ગુજરાતી સાહિત્યનો નવમુકુટ છે.

રા. મુનશીની બીજી કૃતિઓ:—

આ ઉપરાંત મુનશીએ “પૃથિવી વલ્લભ,” “સ્વપ્નદ્રષ્ટા” અને “ક્રાંતો વાંક” નામની ત્રણ નવલો લખી છે, અને “ભગવાન કૌટિલ્ય” “ગુજરાત”માં શરૂ કરી છે. નવલિકા સાહિત્યમાં “મારી કમલા અને બીજી વાતો” આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. નાટ્યકાર મુનશી, ‘પુરંદર પરાજય,’ ‘અવિલક્ષ્ય આત્મા,’ અને ‘તર્પણ’માં દેખા દે છે. વિવેચન સાહિત્યમાં “રસાસ્વાદનો અધિકાર” તે ક્ષેત્રમાં નવી બાજુ ખોલે છે. નિબંધકાર મુનશી ત્યાં ‘ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ’ દ્વારા અને ‘કેટલાક લેખો’માં નજરે પડે છે.

ગુજરાતનો નાથ.

“ગુજરાતનો નાથ” એ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. ‘ગુજરાતનો નાથ ઇતિહાસ નથી પણ, વાર્તા’ છે: કદપનામિશ્ર અને

ઐતિહાસિક. તેના કર્તાએ ઐતિહાસિક વાતો અને વાતાવરણુ લઈ તે વાતાવરણુમાં કેટલીક કલ્પનાની મૂર્તિઓ ખડી કરી તેમનો સંબંધ ઐતિહાસીક પાત્રો સાથે જોડેલો છે. અને ગુજરાતની ભૂતકાળની ફલક ઉપર એક એકથી નિરાળા એવાં જીવંત પાત્રો ખડાં કરે છે.

રા. કનૈયાલાલ પ્રસ્તાવનામાં આપણને જણાવી દે છે કે: ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને કથાઓની સંકલના કરી આ વાર્તા લખી છે, અને ઐતિહાસિક તત્ત્વો બન્યાં સુધી તેવાંતે તેવાં જ રાખ્યાં છે. આપણે તે સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ તપાસી ઉપલી વાત સ્પષ્ટ કરીએ.

ઇતિહાસને પાને.

નવલમાં કાક અને મંજરી, મીનજદેવી અને મુંજલ, અને ટ્રેંક અંશે ત્રિભુવનપાલ અને કાશ્મીરાદેવી-પાટણની પ્રભુતાની મોરારપાલને થાપ આપનારી પ્રસન્ન-એ ત્રણ યુગલો મુખ્ય પાત્રો છે. તેથી ઉતરતી કક્ષાનાં ખીજાં ઘણાં પાત્રો છે. કનૈયાલાલે વાર્તાનાં પાત્રો મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ધ્યાનમાં લઈ ઘડ્યાં છે. એકલાં ઐતિહાસિક પાત્રો સજીવ કલા ઉત્પન્ન કરી ન શકે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સુંદર પુતળાં પેદા કરી શકે પણ તેમને હાલતાં ચાલતાં કરવા તેમના હાડપિંજરમાં લોહીનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રાખવા, ઐતિહાસિક પ્રસંગોને થોડે અંશે દાખી દઈ તેની જગાએ કલ્પિત પ્રસંગો ઉમેરવા જોઈએ. રા. કનૈયાલાલે આ કાર્ય બહુ જ ઉત્તમ રીતે કર્યું છે; અને વાર્તામાં તેવા પ્રસંગો ઐતિહાસિક ઘટના સાથે જોડી દીધા છે. રા. કનૈયાલાલે ઐતિહાસિક વાતાવરણુ પણ શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખવા પ્રયત્નો કર્યા છે. કલ્પનાની મૂર્તિઓ તે વાતાવરણુમાં પ્રવેશ કરે છે અને કલાકર તે મૂર્તિઓને સજીવ રાખવા જે ઉપાયો યોજે છે તે આપણા કેટલાક વિવેચકોને અસહ્ય લાગે છે. કલાકર ને થોડી છૂટ લેવા દેવીજ જોઈએ. રા. કનૈયાલાલ ગુજરાતનાં ગારવે ઉજળા છે, તેની સંસ્કારિતાથી તેમની કીર્તિ ઉજ્જવલ છે;

તે કનૈયાલાલ ગુજરાતના ગૌરવને ખંડિત કરવા કાંઈ કરે જ નહિ. ટોકાકરોની માન્યતા ખોટી જ લાગે છે અને તેથી તેઓ ઉચ્ચારે છે કે કનૈયાલાલે ઐતિહાસિક ખૂન કર્યું છે. ઐતિહાસિક નવલના કર્તા સાથે “લે મૂક”ની વાણીયાવિદ્યા તેમને ખપતી લાગે છે. રા. મુનશી દેશનું ઐતિહાસિક વાતાવરણ બ્રષ્ટ કરતા નથી. રા. મુનશી પાત્રોને ખીલવવા તેમનામાં જોમ રેડવા એક ઉમદા કલાકરની દૃષ્ટિએ તેમને દોરે છે.

નવલકથામાં ઇતિહાસ-સિદ્ધ પાત્રો છે. મીનળ, મુંજલ, ત્રિભુવન, કાશ્મીરા, જયદેવ, ઉદો, રા' નવલણ, ખેંગાર, શાન્તુ મહેતા વગેરે. આ બધાં ય પાત્રોનો કલ્પનાના પ્રસંગો સાથે સંબંધ છે. મીનળ અને મુંજલ આચારમાં શુદ્ધ છતાંય હૃદયોદ્ગત લગ્ન,-પાટણની પ્રભુતામાંથી શરૂ થયેલું તેમનું તે પ્રકરણ,-ઉદાએ મંજરીનું કરેલું હરણ, મુંજલનો કીર્તિદેવ સાથેનો સંબંધ: આ કવિની કલ્પનાનું ફળ છે; તે ઇતિહાસ-સિદ્ધ પ્રસંગો નથી.

કેટલાંક પાત્રો ઇતિહાસમાં છે, પણ તેમના સમયમાં થોડો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. આવાં પાત્રો કાક, દેશળ, વિશળ, ઉબક. વાર્તાના સમય વિક્રમના ૧૧૫૪ માં વર્ષમાં છે. તે સમયને અનુકૂળ પાત્રો કરવા કલાકરે કલાની પૂજ્ય ભાવનાને માને આપી પ્રસંગોને આગળ પાછળ મરોડ્યા છે; તેને ખસેડતાં ખેંચતાણુ પણ કરવી પડી છે. આ કેટલાકને ન રૂચે પણ વાર્તાનું વસ્તુસંકલના શિથિલ ન પડે અને વાર્તામાં રસ ન ખૂટે માટે વાર્તાકારે કલાવિધાનની આજ્ઞાને માન આપી તેમ કર્યું છે. રા. મુનશીએ આમ ન કર્યું હોત તો, વાર્તાના વાણુ તાણુ મળત નહીં અને વણીને તૈયાર કરેલું ચીર કદાચને એકદમ પકડતાં જ ઢગલો થઈ નીચે પડત. નરસિંહરાવ કહે છે તેમ આ નવલ છે ઇતિહાસ નથી, અને તેથી કરેલો ફેરફાર સાર્યક છે.

મુખ્ય પાત્રોમાં મંજરી અને કીર્તિદેવ એ બે કેવળ કલ્પનાનાં પરિણામ છે. બીજાં કેટલાક ગૌણપાત્રો પણ કલ્પનાના આશ્રયે જ

સરખાલો છે, પરંતુ તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં નથી. મંજરી અને કાકનો સંબંધ, કીર્તિદેવ અને મુંગલનો સંબંધ, તેનું ઉબક સાથેનું આગમન, આદિ કલ્પનાનાં જ ફળ છે.

ઇતિહાસને પાને-સિદ્ધરાજ યાત્રાએ ગયેલા ત્યારે માળવાથી ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ, શાન્ત મહેતાને પાટણ સોંપી મીનળનું યાત્રાએ જવું, શાન્ત મહેતાએ સમાધાન કર્યું; રા' નવધણને પકડ્યો અને તેને મોંઢે તરણ લેવડાવ્યું તે, રા' નવધણની ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ ખેંગારે સ્વીકારી અને તેનું પ્રતિપાલન, ખેંગાર સિદ્ધરાજની રાણકને હરી ગયો તે, સુરી હેમાચાર્યની દીક્ષા, ખતીયનું પ્રકરણ, -અખાયેલા આ બધા ય પ્રસંગો કલ્પનાના પ્રસંગો સાથે ચતુરાઈથી આપણા કલાકરે ગુંથ્યા છે.

આપણે ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને પાત્રો જોયાં. કલાકરે તેમાં રૂચિથી ફેરફાર કર્યો છે- આ કાંઈ ઇતિહાસ નથી અને તેથી આપણને ઇતિહાસનાં શુષ્ક અને નમ્ર સત્યો ન જ મળે-તેવાં સત્યો આપણે તારવવાં પડે. ઐતિહાસિક નવલકથાના કર્તાએ મેં ઉપર કહ્યું તેમ તે સમયનું વાતાવરણ ગુંગળાવી નાખવું ન જ જોઈએ, અને કન્યા-લાલ તેમ કરતા નથી.

પાટણની પ્રભુતા અને ગુજરાતનો નાથ વાચનારને કનુસાઇ ઢાલ તરવાર ને તીરના યુગમાં લઇ જાય છે. ખેંગારનો વીર રસ હૈયાં હલાવે એવો છે. બાણાવળીઓનાં ભાથામાંથી નીકળતાં તીર ગુજરાતીઓની છાતીને અભિમાનથી ઉછાળે ચઢાવશે. અસીનાં બળ કરતાં ય બુદ્ધીનાં બળ વધુ નજરે પડે છે. મુસદ્દી મુંગલ, તક સાધનાર કાક અને મારવાડી ઉદા ઉપર નજર કરો અને તેમના પ્રભાવમાં તમે અંગ્રહ જશો.

આમ શુદ્ધ વાતાવરણ રાખી, ગુજરાતના ઇતિહાસનાં મૂળરાજ-જૂનાં પાનાં ઉથલાવી, ગુજરાતનાં ગૌરવ કનૈયાલાલ નવગુજરાત

સમક્ષ ધરે છે. ગુજરાતના વાતાવરણમાં કડવાશ નથી ગુજરાત ધર્મ અંધું નથી—ગુજરાતમાં પ્રાણી અને જૈન ધર્મ સુખે નીમે છે. ગુજરાત મ્લેચ્છોને પણ ન્યાય આપે છે. આ ઐતિહાસિક વાતાવરણમાં કનૈયાલાલ કલ્પનાનાં બીજ રોપે છે. અને ગુજરાતનો નાથ કલ્પના મિશ્રીત ઐતિહાસિક વાર્તા બને છે.

મહાનવલનાં વસ્તુ :

ગુજરાતનો નાથ વાંચતા પહેલાં વાચકે પાટણની પ્રભુતા વાંચી લેવી. ગુજરાતનો નાથનું અનુસંધાન તે વાર્તા સાથે છે. મેં ઉપર કહ્યું છે કે પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાજ-ધિરાજ એ એક મહાનવલ છે. પાટણની પ્રભુતાથી શરૂ કરેલી વાર્તા ગુજરાતના નાથમાં ચાલુ રહે છે. ગુજરાતનો નાથ મધ્ય સ્થાન ભોગવે છે એટલે તેમાં રસ અંપૂર્ણ રીતે જામે છે. ગુજરાતનો નાથ climax છે, અને તેનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં આછી આછી કંઈક અન્તની રેખાઓ તે રસસાગરની પાછળ ધૂપી ધૂપી દેખા દે છે અને લય પામે છે. દીર્ઘ દષ્ટિ પહોંચાડે અને દેખવાને પ્રયત્નો કરે તો જ માણસ દેખી શકે. પણ આપણે તેનું કામ ન હોમ તેના ઉપર વિવેચન નહિ કરીએ.

પાટણની પ્રભુતાનાં બે મુખ્ય પાત્રો મીનળ અને મહાઅમાત્ય મુંબલ ગુજરાતના નાથમાં ગૌણપદ લેતાં જાય છે, અને નવાં બે તરવરીયાં અને બુદ્ધિશાળી પાત્રો કાક અને મંજરી ધીમે ધીમે પ્રધાનપદ મેળવતાં જાય છે. જયસિંહ તેમની પાછળ દેખા દે છે, અને તે મહત્વાકાંક્ષી પુરૂષ લાટની રાજનગરીના સોમનાથના મંદિરે કલશ ચઢાવવા રાજધિરાજ થઈ આવશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કનૈયાલાલ આમ એક પછી એક નવાં પાત્રો સરજે છે, નોપે છે અને પ્રહાંડના ગૂઢ નિયમને આધિન થઈ તેમને વાનપ્રસ્થની દીક્ષાઓ અર્પે છે.

“ ગુજરાતનો નાથ ”નું વસ્તુ તપાસતાં પહેલાં આપણે પાટણની પ્રભુતા ઉપર દૃષ્ટિ નાખીએ.

ગુર્જર સામ્રાજ્યનો પાયો મુળરાજે નાખ્યો, સંવત્ ૯૯૮ માં મામા પાસેથી ગાદી લઇ “ગુજરાતના મધ્યકાળના ઇતિહાસના સુત્રધાર” વનરાજની સ્થાપેલી પાટણનગરી પાટણને આંગણે તેણે બ્રહ્મણોને નોતર્યા, તેણે તેની સત્તા ચારે તરફ પ્રસારી. પાટણની આસપાસ ગિરનારથી વિંટાયેલા પ્રદેશમાં કચ્છમાં અને લાટમાં તેની સત્તા જામી. સને ૧૦૮૦ માં ગીઝનીએ સોમનાથપર સ્વારી કરી ભીમદેવ પાસેથી પાટણ લીધું. મહમદની પુઠ વળી કે તરત જ ભીમે પાટણ પાછું લીધું. ભીમે વાનપ્રસ્થ સ્વીકાર્યું, અને પાટણની ગાદી પોતાની વણીક સ્ત્રી બકુલાદેવીના બુદ્ધિશાળી પુત્ર ક્ષેમરાજને આપી. પિતાની ગાદી ન સ્વીકારતાં ક્ષેમરાજ વાનપ્રસ્થ થયો. કર્ણ ગાદીએ આવ્યો. ક્ષેમરાજે પુત્ર માટે દેહસ્થલી રાખ્યું. કર્ણનું અવસાન અને ત્યારપછીનો ઇતિહાસ પાટણની પ્રભુતામાં રા. મુનશીએ યોજ્યો છે. અને તે નવલમાં દેખા દેતા પ્રગંગો સાથે ગુજરાતના નાથનું અનુસંધાન છે.

જયસિંહના પિતા કર્ણદેવ મરવા પડ્યા. મીનળ અને મુંગલની બેઠી રાજની છેલ્લી ધડીયો આવી ત્યારે રાજ્યભાર વહેવા તત્પર થઇ. યુવરાજ નાનો હતો. વાનપ્રસ્થ ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ રાજપુત સામંતોનો નેતા હતો. દેવપ્રસાદ “અશાન્તીની મૂર્તિ હતો.” દાદાની બહાદુરી, ભોળાપણું, શૌર્ય અને તેજ તેનામાં ઉતર્યા હતાં. પણ મુત્સદ્દી મુંગલ વિરુદ્ધ રાજ્યખટપટમાં તે ઉતરી શકે તેમ ન હતું. દેવપ્રસાદ પાટણનો દંડનાયક થવા પ્રયાસ કરતો હતો. પાટણની સત્તા સામે તેણે તુમુલ માંડ્યું હતું. ચંદ્રાવતીમાં શ્રાવકોની સત્તા અજેય હતી. તે સત્તાનો પ્રતિનિધિ આનંદસૂરિ પાટણની મનોબ્યથાનો લાલ લેવા આવ્યો.

આનંદસૂરિને ખબર ન હતી કે મુંજલ ભયંકર છે. તેની સહાયથી રાજમાતા પાટણની સત્તા એકચક્રે સ્થાપવા પ્રેરાઈ છે. મુંજલ પાટણનો નગરશેઠ અને મહાઅમાત્ય હતો. મહાઅમાત્ય મીનળનો પૂજારી હતો. ચંદ્રાવતીથી મીનળને લાવી હૃદયનો ગૂઢ સંબંધ પોતા સાથે સાધવા, તે નગરશેઠે કર્ણદેવ સાથે તેને પરણાવી હતી. પ્રણાલિકાવાદનો ભંગ કરી તેમનો સ્નેહ શુદ્ધ રીતે દેહની વાંછના કર્યા સિવાય વહેવા લાગ્યો. તેમાં સંયમ અને વિરલતા હતાં.

કર્ણદેવ માંદા જાણી અશાન્તીની મૂર્તિ દેવપ્રસાદ ત્રિભુવનને લઈ પાટણ આગ્યો. તે સમયે ચંદ્રાવતીનો જતી મીનળને સમજાવતો હતો. મહાઅમાત્ય મુંજલ સામું તેણે માથું ઊગામ્યું હતું. શાન્ત મંત્રી પાટણનો દંડનાયક થાય એમ જણાતું હતું. દેવપ્રસાદને કેદ કરવા જતી મથતો હતો. મુત્સદ્દી મુંજલ માનભંગ થયો, અને એણે પાટણ છોડ્યું. દેવપ્રસાદ અશાન્તી જગાવવા પાટણનો કેટ ફૂદી દેહસ્થલી ગયો, અને પોતાના મંડળને ભેગું કરી પાટણની સત્તાના ચૂરા કરવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો.

હંસાને મીનળે કેદ કરી રાખી હતી. હંસા માટે દેવપ્રસાદ અગ્નિના કૂંડમાં પડવા તૈયાર હતો. મીનળે હંસાને છોડી અને દેવપ્રસાદને પાટણની સત્તાનો અંત લાવતો અટકાવ્યો.

મુંજલ મીનળની દરકાર કરતો નહતો. દેવપ્રસાદ પાટણને ડરાવતો હતો. મીનળ નીરાધાર બની, પાટણના લોકથી ડરી ચંદ્રાવતીના લશ્કરની છાવણીમાં છાની માની બાળરાજાને લઈ ગઈ. રાણી મુંજલને જતીની સલાહથી કેદ કરે છે. સફળતા પામેલો જતી દેહસ્થલીમાં જૈન ધર્મના કદા દુશ્મન દેવપ્રસાદને મારી નાખે છે.

પાટણની પ્રજા ક્રોધે ભરાઈ અને દેવપ્રસાદના પુત્રને રાજ્યની સત્તા આપી રાજગઢ તાબે કરે છે. પાટણ રાણીને તળે છે.

રાણીની ગભરામણ વધી, મુંજલનું અપમાન કર્યાનું ફળ તેણે આપ્યું. મીનળ મુંજલ પાસે મદદ લેવા ગઈ. તેની છાતીમાં સ્નેહનાં

પૂર ઉછળ્યાં. તે પ્રવાહના જોરે મુંજલે પાટણને સમજાવ્યું. પાટણના પ્રજાજનોએ ફરીથી રાણી અને જયસિંહનો સ્વીકાર કર્યો. આનંદ-સુરિ નિષ્ફળતા લઈ ચાલ્યો ગયો. રાજગઢ પાટણે લીધું ત્યારે એક નવી વ્યક્તિ ઇતિહાસ-પટ પર જણાઈ. તેનું મુત્સદ્દીપણું મુંજલને ડારે તેનું નહતું, તેનામાં મહત્વાકાંક્ષાનું હતી. તેનામાં મારવાડી પણું હતું. તે તક સાધનાર મારવાડી-ઉદયનમંત્રી.

જયદેવ પાટણની ગાદીએ બેઠો. મોરારપાળને થાપ આપનાર પ્રસન્ન ત્રિભુવનપાળને પરણી. મુંજલના પાટણની સત્તા જમાવાના પ્રયાસો શરૂ થયા. ત્રિભુવનપાળ લાટનો દંડનાયક થયો. ઉદા મંત્રીને ખંભાત ને કર્ણાવતીની સત્તા આપવામાં આવી.

આ પાટણની પ્રભુતાનું વસ્તુ: આ વાતને ચાર વર્ષ થઈ ગયાં.

“ ગુજરાતનો નાથ. ”

મીનજી અને મુંજલ બાલરાજને લઈ યાત્રાએ ગયાં અને ઉબક ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો. પાટણની સત્તા શાન્તુ મહેતાના હાથમાં હતી. સજ્જન મંત્રીને પાટણ સોંપી શાન્તુમહેતા સમાધાન કરવા ગયા. પાટણની ઉપર ઉબક ચઢી આવ્યો છે જાણી મુંજલ, રાજને લઈ જાનોમાનો પાટણ આવે છે. લાટના દંડનાયક ત્રિભુવન પાળે પોતાના લટ કાકને સંદેશો આપી પાટણ મોકલ્યો. રાજ પાટણનું નાક ગયું જાણી શાન્તુ મહેતા ઉપર ખિન્ન થઈ છે.

પાટણનો પતિ જ્યારે આમ ક્રોધમાં લાલચોળ મોઢે, પોતાની સત્તા હરાતી જોઈ, શાન્તુ મહેતા ઉપર કાતરીઆં ખાય છે ત્યારે પાટણનો મહા અમાત્ય “શું કરવું” તે પ્રશ્ન જાતે વિચારી લેવા સૂચન કરે છે. મુંજલને રાજને રાજકાર્યમાં રસ લેતો કરવો હતો. કાકને પ્રથમ તક પોતાની બુદ્ધિ વાપરવાની મળે છે. મુંજલના ગયા બાદ જયદેવને કાક મળે છે. પાટણના ધણીને ચોંકાવનારી હકીકતો કહે છે. “શાન્તુ મહેતા લડવા નિકળ્યા હોત તો પાટણ નવધણુ રા’એ

ક્યારનું લીધું હોત” રાજને સોરઠનો વિચાર પણ ન હતો. સમય ભારે હતો ઉદો નફ્ટ બન્યો હતો, કર્ણાવતીમાં થોડાં માણસો હતાં

સોરઠપતિ રા' નવધણુ આ ઉત્તમ તકનો લાભ લઇ પાટણુ ઉપર કૂચ કરવા તત્પર થયો. જયસિંહની રાજધાનીમાંજ તેની વિરૂદ્ધ વાતાવરણુ જનમેલું હતું. કૃષ્ણદેવ, વિશળ અને દેશળની સાથે સંકેત કરી હુમલો કરવા તૈયાર હતા. કાકની તિવ્રબુદ્ધિ આ બધા- માંથી એકદમ પસાર થઇ અને રા' નવધણુને ડારવા, કૃષ્ણદેવનો સંદેશ વિશળ પાસેથી જાણી લઇ તેને ફેરવી નાંખી પાટણુના પતિને કેડ કસવા કહી પ્રયાણુ કરે છે.

કાક ત્રિભુવનને રાજનો સંદેશો કહી, ખેલાન ઉદાની નફટા- ધનો જવાબ શોધવા ગયો. રસ્તામાં ખતિય મળ્યો, અને ઉદાની એકપક્ષી રાજનીતિ, પાટણુની રાજ્યનીતિનો વિરોધ કરતી જણાઇ.

ખંભાતમાં કાક ઉદા મહેતાનો અતિથી મારફાડના પ્રકરણુ પછી થયો. તેણે ચતુરાઇ વાપરી કાકને છુટો ન રાખ્યો.

રાત્રે ચાંગાને છોડાવવા કાકે ઉદાનો આવાસ છોડ્યો. પણ છોડરાએ આવવા ના પાડી. કાકને પાછા ફરતાં કવિકુલશિરોમ-ણીની વિદ્વાન પુત્રી મંજરી, ઉદાના કારાગારે વસેલી મળી. તેને છોડાવી ઉદાના ક્રોધમાં ઉમેરો કરી તેણે પાટણુ છોડ્યું. ખતિયને ખોયો.

મંજરીને કર્ણાવતી મૂકી કાક ત્રિભુવનને મળ્યો અને તે રા' નવધણુની પાછળ પડ્યા. ત્રિભુવનના ઘોડાને ઠોકર વાગવાથી રા'ને કાકે પકડ્યો. રસ્તામાં કાક અને રા'ને પરશુરામે કેદ કર્યા. ત્રિભુ-વનને કાશ્મીરાએ બચાવ્યો. રસ્તામાં કાકને છોડાવ્યો. રાજાએ રા'ને દાંતે તરણુ લેવરાવી માણી મંગાવી અને ખંડણી લઇ છૂટો કર્યો. તે જયદેવનો સામંત થઇ રહ્યો.

શાન્તુ મહેતા ઉબક સાથે સમાધાન કરી તેને પાટણુ લાવ્યા. ઉબક સાથે કીર્તિદેવ આવ્યો હતો, કીર્તિદેવમાં મુત્સદ્દી મુન્નને ભયંકર શક્તિ દીધી.

ખતિય હાથ લાગ્યો હોવાથી ઉદાએ ઉત્સાહી વાપરી જયદેવ પાસે કાકને કેદ કરાવ્યો. ત્રિભુવને શક્તિઓ દાખવી, બાળરાજ પાસેથી છોડાવ્યો, કાક જયદેવનો સલાહ આપનાર બન્યો. મુંબલે કાકમાં મહાન શક્તિઓ દીધી. કીર્તિદેવની તપાસ રાખવાનું કામ તેને માથે આવ્યું.

કર્ણાવતીથી મંજરી પાટણુ આવી. ગર્વિષ્ટ મંજરીમાં સંસ્કારો હતા. ઉદાના માણસો તેને ઉપાડી જતાં જણાયાં. કીર્તિદેવની મદદથી તેને કાકે છોડાવી, કાક ને કીર્તિદેવ મિત્રો બન્યા. કીર્તિદેવ પાટણુનો પુત્ર હતો પણ તેનાં માવતર કાણુ છે તેની ખબર ન હતી. તે જાણવા હિંગળાજ ચાચરને એવારે કાકને લઈ ગયો. યોગિનીએ ચૌદશનો વાયદો કર્યો.

આ આપણાં પ્રકરણોનો સાર.

આ પછી વાર્તા આગળ વધે છે. મંજરી કાકને પરણી, અને કાકને ઉદાનાં વેર વધ્યાં. ઉમકના માગાની ના પાડવા જયદેવને મીનજો સત્તાનાં સૂત્રો સંભળાવ્યાં. રાજા રાણકના પ્યારમાં પડ્યો. મંદેશો લઈ કાકને મોકલ્યો, કાકે કૃષ્ણદેવને સોંપ્યો, અને ઉંઘા ગણેશ મંડાયા.

રાજ્ય સભા ભરાઈ, જયદેવે ઉદાને ભરસભામાં ડાર્યો, અવંતીનું માથું ના પાડ્યું. કાકને ભટરાજ બનાવ્યો. કીર્તિદેવ નિરાશ થયો.

કીર્તિદેવ મહાઅમાત્ય મુંબલને મળ્યો. મુંબલે તેને પાટણુ છોડવા કહ્યું. કાવાત્રાંબાળેને છૂટા કરવા કીર્તિદેવને કેદ કર્યો.

કાવાત્રાંબાળે ભેગા થયાં કૃષ્ણદેવ ઉઘાડો પડ્યો. તે ખેંગાર છે એમ જણાયું. કૃષ્ણદેવે પાટણુ છોડવા તૈયારી કરી, ઉદાએ મંજરીનું હરથુ કર્યું. કેદખાનામાં મંજરી કીર્તિદેવને મળી. મુંબલ કીર્તિદેવનો અંત લાવવા આવે છે. રસ્તામાં સામે મુંબલને રા'ખેંગારથી બચાવ્યો. મુંબલ કીર્તિદેવનું લોહી રેડે ત્યારપહેલાં કાક આવી કહે છે કે “કીર્તિદેવ મુંબલનો પુત્ર છે.” બધાં છૂટાં થઈ રાજગઢ ગયાં.

મંજરીને લઈ કાક જુનાગઢ જવા નિકળ્યો. રસ્તામાં મહારાજ મળ્યા. મંજરીને સોમદત્તને સોંપી કાક દેવડીને સંદેશો કહેવા ગયો. ખેંગારને દેવડીને ઘેરથી જતો જોયો. તેને મળ્યો. ખેંગારે નવધણુ સમક્ષ ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. કાકને ખેંગારે કેદ કર્યો. મંજરીએ છોડાવ્યો. પાટણુ જતાં ખેંગારને રાણકનું હરણુ કરી જતાં જોયો. પાટણુના દરવાજા દેશળ વિશળની મદદથી તોડ્યા. આમ પ્રતિજ્ઞાઓ સફળ થવા લાગી.

સોમ ગુજરી ગઈ. લાટમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો અને ત્રિભુવન પ્રસન્ન કાક, મંજરી ત્યાં જવા નિકળ્યાં. કીર્તિદેવ અવંતી ગયો અને અટુલો એકલો મહાઅમાત્ય નદી કિનારે તેમને જતાં એકી નજરે જોઈ રહ્યો.

આમ વાર્તાનો અંત આવે છે. અને રાજધિરાજમાં વાર્તા આગળ વધે છે. મહત્વાકાંક્ષી જયદેવ લપાતો લપાતો આવી રાજધિરાજમાં ઝળકે છે, સોરઠ લે છે. રા'ખેંગારને મારે છે, લાટમાં કલહ વધારે જામે છે. કાક સોરઠ ગયો તેનો લાભ લઈ બળવાખોરો નવી તૈયારીઓ કરે છે, અને મંજરી, પતિની આબરૂ સાચવવા એકલી આંબડમાં જીવ રેડી, તેને સાથે લઈ ગઢમાં ભરાય છે. ગઢમાં અનાજ ખૂટે છે અને મંજરી મરણુ પામે છે. કાક આવે છે મરતી પ્રિયાને મળે છે. આ પ્રમાણે આ કર્ણ કથાનો અંત આવે છે.

જયદેવ સોમનાથને મંદિરે ચક્રવર્તી બની કળશ ચઢાવે છે.

સમય: અર્વાચીન યુગનાં પ્રેરકખજો.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૦માં યાત્રે ઇશુની વિસમી સદીની પહેલી પચીસીમાં ગુજરાતને આંગણે નવાં બીજ રોપાયાં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ જગાવી એક ગુજરાતી મુંબાઇના કાંઠે ઉતર્યો. ગુજરાતીઓમાં વેપારી-ભાવના છે. તે બહુ વ્યવહારૂ છે, રાજકીય ખટપટમાં ઉતરતા નથી અગર તો તેમાં ઉતરવાની તેમની શક્તિઓ નથી એમ માનનાર વર્ગને પછી તે વર્ગ લલે ગુજરાતીઓનો પણ હોય; તેને એ ઉધાડે યગે ઉતરેલા ઉતારૂએ સ્પષ્ટ ભાખ્યું કે યુગ બદલાયો છે. ગુજરાતે

પોતાને બાંધે ઉંચી કરી કાર્ય કરે જ છટકો છે. નવગુજરાતની પ્રજાએ ન ખેડેલાં ખેતરો ખેડવાનાં છે. એ ખેડે જ તેનો છટકો. આમ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રભાવના વધી. ગાંધીએ પ્રજાને ખીલવવાનાં વ્રત લીધાં અને એ વ્રતમાં તેમણે “ નવજીવન ” નો ઉપયોગ કર્યો. પ્રજાનાં દુઃખો, પ્રજાની ભાવનાઓ, પ્રજાને દીધેલા ઉપદેશોએ તેમાં દેખા દીધા. આમ જનસ્વભાવનું પૃથ્થકરણ થયું અને સમાજ ખરા સ્વરૂપમાં અક્ષર દેહે ઉભો. ગોવર્ધનરામની મંસ્કૃત શૈલીની જગ્યાએ નવી ધરગત્ર છતાંય શિષ્ટ શૈલી દાખલ થઈ. પ્રજાના એકેએક વર્ગને તે શૈલીનાં આકર્ષણ હતાં. પ્રજાના એકેએક સડેલા અંગને તેણે તપાસ્યાં. આમ વર્તમાન યુગનાં નવાં મંડાણ થયાં અને લોક જાગ્રત થયા.

ગાંધી અને તેની શાળા જ્યારે આ કાર્ય કરતી હતી તેવામાંજ સંવત્ ૧૯૭૨ માં “ ધનસ્યામે ” પ્રજાને તેના ભૂતકાળની ઝાંખી “ પાટણની પ્રભુતા ” દ્વારા કરાવી. ગુજરાતને આગળ વધવું હતું. ગુજરાતને તેના વીર પુત્રો સાંભર્યા. ગુજરાતે તેના મૂળરાજ જૂના ઇતિહાસો સંભાર્યા. ગુજરાતને આંગણે ધર્મના કલહો હતા પણ તેમાં કડવાશ ન હતી. જૈનો અને બ્રાહ્મણો એક એકથી જુદા મતો રાખતા, પાટણમાં ભેળા થતા અને પાટણની સત્તા વધારવા મથતા. ત્યારબાદ ગુજરાતના નાયમાં વિજયી ગુજરાત. મુત્સદીઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓનાં બુદ્ધિનાં તેજથી અવંતી અને સોરઠને ડારતું આપણી સમક્ષ ઉભું રહે છે. પાટણ લાટને સર કરે છે. પાટણની સત્તા એક ચક્રે થાય એમ તેના મહા અમાત્યો ઈચ્છે છે. ગુજરાતનો નવ યુવક તે મુત્સદી મુંજલની પુઠે મહત્વાકાંક્ષાને પોષી ઉભો છે. ભૂતકાળનાં ગુજરાતનાં ગૌરવ જાણી નવ ગુજરાતને શરમાવાનું નથી. નવ ગુજરાત વાણીયા વિદ્યાનો ત્યાગ કરી રાષ્ટ્રીય ભાવના પોષે અને ગુજરાતનાં સડતાં અંગો જો સુધારે તો ગુજરાતનો સૂર્ય ફરીથી પ્રકાશે. આમ કનૈયાલાલ ભૂતકાળની ફલકો ઉપરથી ધૂળ ખખેરી નાખી હાથે લાગેલું હિમ ગુજરાતના નવ યુવકને અર્પે છે.

કનૈયાલાલ: તેમની કળા.

સૃષ્ટિના સર્જનકાલથી આપણે માનવસમુદાયમાં રસ લેતા આવ્યા છીએ. જેમ જેમ યુગો બદલાય છે તેમ તેમ તે યુગોની યાદ આપણને આપણા ઇતિહાસકારો, કવિવરો, અને લોકવાર્તાઓ આપે છે. તેવુંજ કાંઈક આપણો નવલકર્તા કરે છે. તે ઇતિહાસ-માંથી, લોકવાર્તામાંથી અને કવિવરોએ આપેલી પ્રેરણાથી પ્રેરાઈ તે યુગોના ઇતિહાસ આપણા જેવી વ્યક્તિઓદ્વારા આપણને આપે છે. નવલ ઇતિહાસ નથી, જો કે ઇતિહાસની અને ઐતિહાસિક વાતાવરણની કેટલીકવાર તેના ઉપર પૂરી છાપ હોય છે. નવલ લોકવાર્તા નથી જો કે લોકકર્તાનાં તત્વો તેનામાં ઘણાં ય છે. નવલમાં મનુષ્ય સ્વ-ભાવનું પૃથક્કરણ છે અને તેથી આપણે તેમાં રસ લઈએ છીએ. તેમાં ઇતિહાસ જેમ-મનુષ્ય સ્વભાવનું પદ્મચ્છેદ નથી.

આપણે નવલનાં અંગો તપાસીએ.

મૂખ્યત્વે નવલનાં ચાર અંગો છે. વસ્તુ, પાત્રો, વર્ણન અને સંવાદો અને કેટલાક પાંચમું અંગ શૈલી ગણે છે. શૈલી જો કે સાહિત્ય કલાનું એક અંગ છે પણ તેને નવલનું અંગ કહેવું કે કેમ તે શંકા છે. શૈલી લેખકનું વ્યક્તિત્વ જણાવે છે.

હવે નવલનાં અંગોનું પૃથક્કરણ વાર્તાને લક્ષીને કરીએ.

વર્ણન.

કામની દોડધામમાં વસનારી વિસમી સદીની પ્રગ્નને કનૈયાલાલ વર્ણનો કરી રોકતા નથી. કનૈયાલાલ ઉપદેશો આપી તેમને ચીઠ-વતા નથી. કનૈયાલાલ ઉપર વાચક ખીંજતો નથી. વાંચક હર્ષે વાંચે એવી ભાષામાં કનૈયાલાલે તેનાં નવલ લખ્યાં છે. તેમની કલા-માં જેમ છે, તેમની ભાષામાં મધુરતા છે, ગૌરવ છે અને ગણ્યા ગાંઠ્યા શબ્દોમાં આપણી સમક્ષ ચિત્રો ખડાં કરવાની તેમનામાં શક્તિઓ છે. તે ચિત્રો મધુર અને આકર્ષક હોય છે મુનશીનાં

વર્ણનો ટુંકા અને થોડા શબ્દોમાં આલેખાયલાં છે. કાક પાટણમાં ઉપાના નૂપુરઝંકાર થતાં જુએ છે, અને તેનો દેહ અપ્સરાસમે દિપતો તેને મધુર લાગે છે. એ દશ્ય ક્યા કલાપ્રિયને નહીં ગમે ? મુનશી થોડા શબ્દોમાં આપણી સમક્ષ તે ચિત્રે છે અને આપણે તક્ષીન થઇ વિસ્ફારિત નયને જોઈ રહીએ છીએ. નંદશંકરે તેના માટે પાનાનાં પાનાં ભર્યા હોત; આપણને તે સુંદર ચિત્ર રસ વિનાનું શુષ્ક લાગત. ગોવર્ધનરામે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરી આપણને કંટાળો આપ્યો હોત અને વિદ્યા વિલાસી જ તે કંટાળો સહન કરી ઉભો રહેત. ગામડીઓ થોડું ભણેલો, ભાવના ભર્યો યુવક તો એકદમ તે સોનાની પાટણની કટિમેખલાને છોડી આગળ ચાલ્યો ગયો હોત. પણ મુનશી તો તેમાં જીવ રેડે છે, મધુરતા રેડે છે અને આપણને આકર્ષે છે. નંદશંકરે જ્યારે વર્ણનોના ભાર નીચે નવલને કચડી નાખ્યું છે, ત્યારે આપણે ઉપર જોયું તેમ કનૈયાલાલ વર્ણનને નવલનું એક અંગ ગણી તેને પોષે છે; જો કે વર્ણન વિના નવલ અધુર ગણાય. તે તેનો એક અલંકાર છે. તેના રૂપમાં તે ઉમેરો કરે છે.

લલાટે સૌભાગ્ય ચંદ્ર, પગમાં સુંદર ચંપલો, હાથમાં ઝીણાં અને ઘાટીલાં સૌભાગ્ય કંકણો, કેડે લોકેટવાળો અછોરો અને અંગે ઓઢેલાં ઝીણાં ચીર ઓઢેલી ગુજરાતની યુવતીના જોવી કનૈયાલાલની વર્ણન શૈલી છે. ગુજરાતના નાથમાં યુવાનીનું જોમ છે. મુત્સદી મહા અમાત્ય હ્યો. તેની ખુદ્દિ વૃદ્ધ છે, તેનું હૃદય યુવાન છે. તમે જ્યાં જ્યાં મહાઅમાત્યને મળશો ત્યાં ત્યાં તે એક યુવાનની માફક તેની પ્રતિભાથી તમને ડારશે, યુવાનોથી ખીલીવાનું હોય. વૃદ્ધોની ખીક ન હોય. મીનજના શરીરમાં ફેરફાર થયો હતો. તેનાં અંગો જડાં હતાં, પણ તેના વિચારોમાં ફેરફાર ન હતો. તેના હૃદયની ભાવનાઓ જડી થઇ ન હતી. મીનજમાં આઘેડપણું કે પ્રોહત્વ જણાતું નથી. આ જુવાનીનું જોમ તેનાં વર્ણનોમાં પણ મળે છે. ભારે છતાં ય નાજુક અલંકારોથી તેના નવલને ઓપે છે. વર્ણન કરવા

ખાતર નંદશંકર ફેટલીક વખત વર્ણન કરતા તેવું આપણા કનૈયા-લાલમાં નથી. વર્ણન ઉપરાંત કનૈયાલાલની વસ્તુ-ગુંથણી અને પાત્રાલેખનમાં આપણને એક સમર્થ કલાકરનું કલાવિધાન નજરે પડે છે. હુબહુ વર્ણન, સચોટ વસ્તુ અને જીવંતપાત્રોથી શોભતું નવલ આપણા સાહિત્યમાં આ પ્રથમ જ છે એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નથી. પાટણની પ્રભુતામાં કલાકરની પાત્રાલેખન અને વર્ણન-શક્તિ અજખ છે. પણ વસ્તુ કાંઈક શિથિલ માલુમ પડે છે. જોકે તેનું વસ્તુ-ગુંદન “કરણધેલો” કરતાં ચઢીયાતું છે. સરસ્વતીચંદ્રની વાત આપણે કરવાની નથી. તે તો આચાર્ય આનંદશંકરભાઈની ભાષામાં કહીએ તો ‘પુરાણ’ છે. ગુજરાતના નાથમાં કલાવિધાનનો રવિ મધ્યાહને છે. હવે આપણે ગુજરાતના નાથના વસ્તુ-ગુંદનના કલાવિધાન તરફ વળીએ.

x

x

x

x

વસ્તુ-ગુંદન અને કલાવિધાન.

ત્રિભુવનપાળનો સંદેશો લઈ કાક પાટણ આવ્યો. ઉબક-અવંતીનો સેનાપતિ-પાટણ ઉપર ચઢી આવ્યો છે. મીનળ-મુંગલ બાળરાજને લઈ જત્રાએ ગયાં છે. પાટણ શાન્ત મહેતાને સોંપેલું છે. ઉબક ચઢી આવ્યો એટલે શાન્ત મહેતા વાણિયા વિદ્યા વાપરી સમાધાન કરવા ગયા. પાટણ સજ્જન મંત્રીને સોંપ્યું. પાટણ ઉપર આવેલી આફતને લીધે પાટણના દરવાજા રાત્રે બંધ રહેતા. એટલે રાત્રે આવનાર માણસોને બહાર સરસ્વતીને તીરે પડી રહેવું પડતું. આમ હોવાથી આપણને બે વ્યક્તિઓ કાક અને કૃષ્ણદેવ શરૂઆતમાં વાતો કરતી જણાય છે. કૃષ્ણદેવ પાટણનો વિરોધી લાગે છે. બધાં શાંત નિદ્રાના ખોળામાં લપાઈ જાય છે એટલે બીજી બે વ્યક્તિઓ કાક એથે બેઠેલી-રાતની શાંતીમાં કાયદાનો ભંગ કરી નદી એળંગે છે. કાક તેમની પાછળ પડે છે. કાક જાણે છે કે મુંગલ અને જ્યદેવ પાટણની આફત જાણી યાત્રા અધુરી મૂકી પાછા ફર્યા છે. આમ કાક પહેલી તકે મુંગલને મળે છે.

કૃષ્ણદેવને આ બાબતની ખબર પડતી નથી. કાક અને કૃષ્ણદેવ વાર્તાલાપે ચઢે છે. અંતે કૃષ્ણદેવનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જણાય છે; પાટણનો તે દુશ્મન છે, વેતી છે એમ આપણને લાગે છે. શહેરમાં પેસતાં ગ્રંથકર્તા વિશળદેવ ને કાકને મિત્ર બનાવે છે.

સંદેશો લઈ કાક રાજગઢ કહેવા જાય છે. મંત્રીમંડળ વિચાર કરતું બેઠું છે. બાળરાજા શાંતુ મહેતા ઉપર ખીજાયેલા છે. ત્રિભુવન પાળનો પત્ર કાકની રાજ્યને લક્ષ્મણ કરે છે. બધાના ગયા બાદ કાકને રાજા બોલાવે છે અને ત્યાંથી તેનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જણાય છે. શાંતુ મહેતાએ ભૂલ નથી કરી તે સ્પષ્ટ તેને બતાવે છે. રા' નવધણના માણસો પાટણની સીમામાં રખડે છે. રા' નવધણનો પાટણને વધારે ભય છે. ઉદાએ નફ્ટાઈ વાપરી લશ્કર આપવા ના પાડી. ત્રિભુવન-પાળનું લશ્કર લાટથી આવી ઉઘડ સામું જાય. શાંતુ મહેતા ઉઘડ સામે લડાઈ જાહેર કરે તો પાટણને સાયવનાર કાણુ, અને આ તકનો લાભ લઈ રા' નવધણ પાટણને તોડે; વાર્તાકાર આમ આખો પટ આપણી સમક્ષ પાથરી દે છે. અને વાર્તાકાર એકદમ ન ટહેતાં ધીમે ધીમે બધાનો ઉકેલ આપે છે; અને જણાવે છે કે હાલ મુખ્ય વસ્તુ જે હાથ પર લેવાનું છે તે ઉઘડ સંબંધી નહિ પણ ઉદો અને રા' નવધણ સંબંધી.

આમ કલાકર રસમાં જરા પણ ક્ષતિ લાગ્યા વિના કાર્ય-પ્રદેશ પાટણમાંથી બદલે છે. રા' નવધણને થાપ આપવા કાક કૃષ્ણદેવે મોકલેલો વિશળ સાથેનો સંદેશો યુક્તિથી જાણી લે છે. કાક અને વિશળ એ પહેલે દિવસે મિત્ર થયા હતા તેનો લાભ લઈ કાક તેને વિન્યાદેવીનું શરણુ લેવડાવે છે., આમ પાટણના ધણીની મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષી, મુંઝવેને ગોળપદે મૂકી, કાકના વ્યક્તિત્વને આપણો કલાકર આગળ ધરે છે. કલાકર જે જે પ્રસંગો ઉમેરે છે તે બધાનો વાર્તા સાથે સંબંધ છે વિશળે પહેલે દિવસે કાકને બોળખ્યો ન હોત તો કાક અને વિશળ મિત્ર ન બનત. તેમને

વિજ્યા ભેગા બેસી પીવાનો વખત ન આવત, અને પરિણામે જાણેલો સંદેશ જાણુવા ના પામત; રા' નવધણુને હરાવી ન શકત.

વાર્તાનો પ્રાણ કાક ત્યાંથી સંદેશ લઈ ત્રિભુવનપાળને રા' નવધણુ સામા જવાનું કહી, ઉદાને નફ્ટાઈની શિક્ષા કરવાનાં સાધનો લેવા ખંભાત જાય છે. રસ્તામાં કાકને ખતીબ મળે છે. કાકને રાહ જોવી પડતી નથી. વાચકને એકદમ ખબર પડે છે કે આમાં આપણો નાયક ફતેહ મેળવશે. ખતીબને ઉદાએ ધરખાર વિનાનો કુર્યો છે. ખંભાતની જોનેતર પ્રજા આમ રીખાય છે. પાટણના પતિને આની ખબર નથી. મારવાડી મંત્રી સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે, ધર્મને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. આટલું જ કાકને માટે બસ હતું. કાક ખંભાતમાં પેસે છે. ખંભાતના પતિનાં માણસો ખતીબને દેખી તેને પકડવા દોડે છે, કાક તેની ઢાલ બને છે, અને તોફાનમાં ઉતરે છે. કાક પોતાનું બાહુબળ બતાવી છાપ પાડતો, શકનો માર્યો આશ્રય લેવા જાય છે. જે ઘેર તે જાય છે તે જ ધરમાં દામુ ડોસા તેને મળે છે.

ઉદો દામુ ડોસાના છોકરાને મુંડવા બેઠો છે. કાક સમજી જાય છે અને ચાગાને છોડાવવાનું વચન આપે છે. આમ કલાકર ધીમે ધીમે આપણી વાર્તાની રાણીને આપણી સમક્ષ લાવવા નવો દોરો હાથમાં લે છે. આપણને એક પણ પ્રસંગ સંબન્ધ વિનાનો લાગતો નથી. કાક ખંભાતમાં કોઈને ઓળખતો નથી. આખું ય ખંભાત ઉદાની ધાકે ખતીબને આશ્રય આપવા તૈયાર નથી. કાકને બળ-જોરીથી તેવા આશ્રય લેવાનો છે. અને હાથે આવતાં પહેલું જ મકાન તે પકડે છે, ઉધડાવે છે અને પરિણામે દામુ ડોસા હાથ લાગે છે. આમ વાર્તામાં નવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. કલાકર દરેકે દરેક સાંધા જોડતાં ધ્યાન આપે છે. જે જે પ્રસંગો તે યોજે છે તે બધા ય વાર્તાના વસ્તુચુંકનમાં દૃઢ અને સંખલીત બને છે.

ઉદો કાકને પોતાને આવાસે અતિથી તરિકે તિલકને મોકલી આમંત્રે છે, અને ત્યાંથી રાત્રે કાક તિલકને ઉંઘતો મૂકી ચાંગાને છોડાવવા બીંત ઉપર ચઢી વસહીકામાં ગયો. ચાંગાએ આવવાની ના પાડી. કાકે દયાણુ ન કર્યું. પાછા ફરતાં કાકે સુમધુર કંઠનો સ્વર સાંભળ્યો. તે સ્વરમાં સંસ્કારિતા, મૃદુતા, દુઃખમયતા, મરતાંના પ્રાણ થંભાવે એવા ભાવ હતા. કાક થંબ્યો. છોકરી કાં તો ઉદાને સ્વીકારે કે કાં તો દીક્ષા લે એમ માતાનો આદેશ હતો. સૃષ્ટિના સર્જન કાળથી પ્રુનિત એવું પ્રહ્લનિષ્ઠ વેદમૂર્તિઓનું લોહી કલંકિત કરે તેવી તે યુવતી ન હતી. છોકરીનું અભિમાન જલ્લભલા પુરુષોને ડરાવે તેવું હતું. વાર્તાકારે ઉભું કરેલું પાત્ર સંયોગો નેતાં કાક શું પણ કાઢ તેને આ દુઃખમાંથી છૂટકો આપે તેવી વ્યક્તિ સાથે તે જવા તૈયારજ થાય. તેને તો તેના બાપ, વણું અને ધર્મનું અભિમાન જળવવું છે. કાકે ઓરડીનું બારણું ઉઘાડ્યું, પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો અને છોકરીને લઈ બહાર નિકળ્યો. કલાકરે દામુ ડોસાના પ્રસંગથી હાથમાં લીધેલા દોરો વધારે સખળ બનાવ્યો. ઉદાના ક્રોધમાં ઉમેરો કર્યો. તેમનાં વેર વધ્યાં. પાટણના પતિને આપવાનાં સાધનો કાકને જડતાં ગયાં. આમ આપણો ગ્રંથકાર નવા નવા પ્રસંગો યોજતો જ જાય છે. તેની કલમમાં વેમ છે, રસ છે. કાક મંજરીને લઈ દરવાજે આવે છે ત્યારે ખતીબ નહોતો. ઉદાએ તેને કેદ કર્યો હતો, અને કાકની બાજુ સહેજ ઉંધી વાળી.

ગર્વિષ્ઠ મંજરી કાકને એકદમ નમતું આપે તેમ નથી. પહેલે દર્શને કાંઈ પ્રણય નથી બંધાતો, તેમ આપણી મંજરી પણ કાકે તેને છોડાવી માટે પોતાનું હૃદય આપવું જ જોઈએ તેમ નથી માનતી. કનૈયાલાલ આ બહુ જ Realistic તત્ત્વ શેકસ્પીઅરની જેમ વાપરે છે અને તેમાં Romance ના તત્ત્વો ઉમેરે છે. ખંભાતના અખાતમાં થઈ પસાર થતું આ અભિમાની યુગલનો હૃદય સંબન્ધ જોડાવાની બહુ વાર છે એમ લાગે છે. આ વાર્તાના વસ્તુમાં ઉદાની

પડતીનાં સાધનો એક પછી એક ઉભાં થાય છે; આપણે શુષ્ક ઇતિહાસનાં પાના ઉથલાવતાં નથી.

કાક ખંભાત ગયો ત્યારે કર્ણાવતીથી ત્રિભુવનને રા' નવધણુને પકડવાનું કહી ગયેલો. ત્રિભુવન ત્યાં ગયો હતો. કાક ખંભાતથી કર્ણાવતી આવ્યો. પોતાના મનોરાજ્યમાં રમતી મંજરીને દાદકને ત્યાં મુકી કાક ત્રિભુવન ગયો હતો તે દિશામાં ગયો. વાર્તાકાર સ્ટેન્ડ પણ સમય ખોયા વિના એક પછી એક પ્રસંગો લઈ તેમને એકએક સાથે જોડે છે.

ત્રિભુવન રા'ની પાછળ પડે છે. રસ્તામાં કાક મળે છે. રા' હાથમાં આવે છે અને જાય છે. અચાનક ત્રિભુવનનો ઘોડો અથડાયો, ત્રિભુવન નીચે પડ્યો; કાક જો ત્રિભુવનને આવી ન મળ્યો હોત અને મંજરીને લઈ બારેબાર પાટણુ ગયો હોત તો રા' હાથમાંથી જાત. નવલનો પિતા કાકને વખતસર લાવે છે અને તે તેની પાછળ પડે છે, છેવટે તે સપડાય છે. વાર્તાનો પ્રવાહ ચાલુ જ રહે છે. તેની ગતિ બંધ થતી નથી. કાક રા'ને લઈ જાય છે. રસ્તામાં પરશુરામ મળે છે. તે જેને કેદ કરે છે. રા' નવધણુના ક્રોધનો પાર નથી. તે ક્રોધ કાંઈ દિવસ લલુકી નીકળશે એમ લાગે છે.

કાક ને રા' ને પરશુરામ કેદ કરે છે. રાત્રે છાવણીમાં પુરૂષ વેષે આવેલી કાશ્મી-દેવી તેને છોડાવી ત્રિભુવનની શોધમાં જાય છે. વાર્તાકાર એક પણ વસ્તુ નકામી ઉમેરતો નથી. જે પ્રસંગો તે યોજે છે તેને દુનીઆની રીત પ્રમાણેનાં ફળો (Retribution-nemesis) મળે છે, તે વિધિ ઉપર કશું નાંખતો નથી. બધા પ્રસંગો માણસના ઉભા કરેલા જ આવે છે. ખંભાતમાં થયેલાં રમખાણુને ઉદો પલટો આપે છે અને મહારાજને ફરિયાદ કરે છે. જયદેવ ક્રોધે ભરાય છે અને કાકને કેદ કરવા સખત હુકમ દે છે. ત્રિભુવન સમજાવે છે. અને કાક છૂટો થાય છે. ખતીબ તેના હાથમાંથી ગયો તેનું આ પરિણામ

હતું. કનૈયાલાલ વસ્તુ સંકલના શિથીલ ન અને માટે દરેકે દરેક વસ્તુ પ્રસંગ ઉપર ધ્યાન આપે છે, પછી તે ભલે તે નાની હો વા મોટી. ખતીખતે નસાડ્યો તે પ્રસંગે ઉદાને તક આપી અને કાક વિરૂદ્ધ પાટણમાં વાતાવરણ ઉભું કર્યું.

કાકે ફેરવેલા સંદેશને પરિણામે રા' પકડાયો, તેને મારી માગવી પડી અને શાંતુ મહેતા સમાધાન કરી ઉમકને લઈ પાટણ આવવા નિકળી ગયા હતા. આમ ઉદા સિવાયનાં બધાં કામો પત્યાં જોવાં થયાં.

કાગણુ સુદ તેરસની સવારે ઉમકને લઈ શાંતુ મહેતા આવ્યા, ઉમક સાથે કીર્તિદેવ છે. ઉમકને લઈ રાજ્યના સ્તંભો મુંબલ, ત્રિભુવન, કાક શહેરમાં ગયા. ઉદાએ કાકને જોયો અને તેનાં લોચનોમાંથી અગ્નિ ઝળ્યાં. કલાકર સહેજ ઇસાગ કરી આગળ વેગભર ધાના પ્રસંગોની ઝાંખી કરાવે છે. નવા પ્રસંગો યોજે છે અને વસ્તુને નરમ પડવા દેના નથી. કીર્તિદેવ દંડનાયક સાથે વાન કરે છે; તેના વિચારો ગૌરવ ભર્યા હતા. તે આર્યાવર્ત માટે જીવતો હતો, મુંબલ પાટણ માટે જીવતો હતો. આમ બે એક એકથી વિરૂદ્ધ ભયંકર મૂર્તિઓ હતી. વાર્તાગર આ પાત્રને પટ ઉપર લાવતાં નવો ધડાકો કરે છે, અને આપણે કબુલ કરવું પડે છે કે કીર્તિદેવને ભયંકર પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડશે. આમ કલાકર વસ્તુમાં રસ રેડતો જાય છે, અને તેમાં નવા પ્રસંગો ઉમેરી વાચકને રસબદ્ધ રાખે છે.

કર્ણાવતીથી મંજરી આવી કાશ્મીરાને ત્યાં હતી. કાક તેને મળવા ઉત્સુક હતો. કાકની મનોદશા જ્યારે આવી હતી તેવે વખતે ડુંગર તેન બોલાવવા આવે છે. મંડલેશ્વરની રજા લીધા વિના પ્રિય સહચરીને મળવા જાય તેમાં નવાઈ નહીં. વેર તરસ્યો ઉદો તેને કદ કરાવે છે.

આપણે જોયું કે જયદેવને સંધી ગમતી નહોતી. તેના હૃદયમાં ક્રોધ હતો, ઝડુન હતું. ઉમકે અવંતીનાથનો સંદેશો કહ્યો, “અવંતી

નાથ તેની પુત્રી જયદેવને આપે છે. ” જયદેવ સંતોષ પામ્યો. મુંબલે કહ્યું, “મહારાજ પુણિમાને દિવસે જવાબ આપશે.” મુંબલ અને મંત્રીમંડળ આથી વિરુદ્ધ હતા. મુંબલની આંખો કીર્તિદેવ ઉપર હતી. તેનું કાર્ય કાક કરે તેવો હતો. મુંબલે કાકની તપાસ કરાવી પણ પતો ન આધો. મુંબલ મીનળ પાસે ગયો અને જયદેવ માગું ન સ્વીકારે તેમ જયદેવને સમજાવવા કહ્યું. અવંતીનાથને છોકરાં જ ન હતાં, આ તો ભાઇની દિકરીનું માગું લાગે છે. રાણી મુંબલને કાશ્મીરાની સલાહ પ્રમાણે પરણાવવાનો વિચાર કરે છે. વાર્તાકાર આમ મુંબલ માટે નવો પ્રસંગ યોજી કાંઇ નવો જ રસ રેડે છે. મુંબલના હૃદયમાં નિર્જનતા પ્રસરવા માંડી હતી. તે અટુલો એક સ્તંભી મહેલનો રહેવાસી હતો. બધાથી ઉંચો પણ એ ઉંચાઇ એ જ એનું કારાગ્રહ; આવા મુંબલને ગોઠીઓ જોઇએ. તે આપવા મીનળ-કાશ્મીરા તૈયાર થયાં; અને આપણી વાર્તામાં નવો રસ જન્મશે એમ ચોકખું દેખાય છે. તોફાની પ્રસન્ન-હાલની કાશ્મીરાને આવું બહુ ગમે છે.

કાશ્મીરા ગજનન પંડિતને ત્યાં મુંબલને પરણવાનો યોગ છે કે કેમ તે પૂછવા જાય છે. યોગ છે કહી કન્યાનું નામ પણ કાનમાં કહે છે. કાશ્મીરા કાક માટે મંજરીનું માગું કરે છે. પંડિત હા ના કરે છે, એટલામાં મંજરી હાંફતી દોડતી આવે છે. રસ્તામાં મંજરીએ ઉદાને જોયો. ઉદાએ મંજરીને જોઇ મંજરી ગભરાઇ ગઇ. કાશ્મીરા તેને લઇ જાય છે અને પંડિત તથા કાશ્મીરા નિશ્ચયપર આવે છે કે તે ભયંકર વ્યક્તિથી બચાવવા મંજરીને કાંઇ સાથે પરણેજ છૂટકો. આમ આપણો વાર્તાનો કર્તા પ્રસંગો ઉભા કરી મંજરીના ઉપર આડકતરી રીતે કાકને પરણવાનું દબાણ કરે છે. વસ્તુસંકલના શિથિલ ન થાય માટે આ પ્રસંગમાં એવું એક પણ અદ્ભુત તત્ત્વ નથી લાવતો કે જેથી એકદમ મંજરી કાકને પરણે. મંજરીને ઉદાથી છૂટા થવું હોય તો કાકને પરણવું જ જોઇએ.

કાકે તેને બે વખત બચાવી, કાકે તેને માટે દુઃખો વેડ્યાં, આમ જાણે અજાણ્યે કાકના ભાગ્યનો રવિ પ્રસંગોને આધીન થઈ તપતો જાય છે. કાશ્મીરા મંજરીને લખતે ગઇ.

ત્રિભુવને કાકને ન દીઠો એટલે જયદેવ પાસે તપાસ કરવા ગયો. જયદેવ પાસે કાકને છોડાવ્યો. જયદેવ મહત્વાકાંક્ષિ હતો પણ બીજાના બળે તે ખૂંટતો હતો. ત્રિભુવન આગળ તે નબળો જણાયો. ખંભાતનો પ્રસંગ ત્રિભુવને કહ્યો અને ઉદો સાવ જૂઠ્ઠા છે એમ જણાવ્યું. “કાકમાં જાંડી પહોંચ છે. તેને તમારી સોડમાં રાખો.” આમ કાક આ પ્રસંગને લીધે રાજાની નજદીક આવ્યો. કલાકર ધીમે ધીમે પોતાનું કાર્ય કરતો જ જાય છે. તે કાર્ય કરવામાં તેને સહેજ પણ ઉણપ રાખતી નથી. આમ ઉદાના દહાડા ભરાઈ ગયા છે એમ દેખાય છે.

કાક છૂટીને આવ્યો. રાજાને છેલ્લો મળ્યો ત્યારે ત્રણ મુશ્કેલીઓ હતી; રા’, ઉદો અને ઉબકની. બે મટી એક છેલ્લી બાકી હતી. કાકને જ્યારે આવવું હોય ત્યારે આવવાની રજા મળી. ત્રિભુવન અને કાક ત્યાંથી રજા લઇ ચાલ્યા. રસ્તામાં મુંજલ મહાઅમાત્ય મળ્યા. ત્રિભુવન મીનળ પાસે ગયો. મુંજલ કાકને બોલાવી કીર્તિદેવની ખબર રાખવા કહે છે. આમ કાક બધાના દેયામાં વસ્યો. કીર્તિદેવનો હેતુ અવંતી અને પાટણનો સંધી સંબંધ સંજળ અને સદાને બને તેમ હતો. મુંજલને આ ગમતું ન હતું, તેને એક ચક્રે રાજ્ય કરવું હતું.

ત્રિભુવન ને કાક ત્રિભુવનને મહેલે આવ્યા. કાશ્મીરાએ મંજરીને પરણવા કહ્યું. કાકનું નામ દીધું. મંજરીએ સાફ ના પાડી. તેના નાથ ધણા હતા. તેના પતિઓ “કાલાગ્નિમિવ દુઃસહમ્” અને “કૈલાસમિવ દુઃધર્ષ” હતા. કાકે આ સાંભળ્યું અને તેવું થવા પ્રયત્નો આદરીશ એમ નિશ્ચય કર્યો.

ઉબક અને સજ્જન મહેતા મળે છે. સજ્જન કીર્તિદેવ કોનો છોકરો તે જાણે છે પણ કહેવા ના પાડે છે. કીર્તિદેવ તે જાણ્યા

વિના અધૂરો છે તેની અભિલાષા થોડા જાણુ છે. આમ નવલકથાકાર ધીમે ધીમે કીર્તિદેવને તેની કથામાં ગૂંથે છે; કીર્તિદેવ, કાક અને કૃષ્ણદેવ મળે છે. કાક ને કીર્તિદેવ મિત્ર બને છે કીર્તિદેવ સજ્જન મહેતા સાથે પરમારને મળવા ગયો.

કાક સજ્જન મહેતાને ત્યાંથી બારોટને રાજ્યદરબારમાં રાજનાં વખાણ કરવા કહી રા'ને મારનાર અને પકડનાર જયદેવ હતો એમ કહી મોડી રાતે ત્યાંથી જાય છે. રસ્તામાં મંજરીને લઈ જતા ઉદાના માણસો મળે છે, કાક તેની પાછળ જાય છે. કાકને આમાંના કશાની ખબર ન હતી. રાજનું કામ કરવા ગયેલો કાક પાછો ફરતાં દુનિયામાં બને છે તેવો પ્રસંગ અનુભવે છે. અને મંજરીને કીર્તિદેવની સહાયથી—તે અત્યારે પોતાનું કુળ જાણુવા જતો હતો—છોડાવે છે. આમ બીજા પ્રસંગ આવે છે, અને કાક મંજરીમાં પ્રસંગવશાત્ વ્યવહારિક સંબંધ વધે છે. મંજરીને મૂકી કાક ને કીર્તિદેવ હિગરાજ ચાચરને ઓવારે જાય છે. કીર્તિદેવને યોગીની ચૌદશનો વાયદો કરે છે. આટલુંજ વાર્તામાં અદ્ભુત તરવ.

આ આપણા પ્રકરણોમાં રહેલું વસ્તુ—ચુંકન. બાકીના પ્રસંગોમાં એકદમ દોડીશું.—

“ મને પરણ્યા પછી મારા દાદાને ઘેર મૂકી આવજો”, એમ કહી પ્રસંગોને આધીન થઈ મંજરી કાકને પરણવા તૈયાર થાય છે.

જયદેવને મીનળે આવી સત્તામાં સૂત્રો સંભળાવ્યાં. તે સૂત્રો એવી સચોટ રીતે સંભળાવ્યાં કે તે મહત્વાકાંક્ષી પુરૂષમાં જડ થાલે. કાકને છોડાવતા ત્રિભુવને કહેલી સલાહ તેને યાદ આવી. તેને બુદ્ધિશાળીને સોડમાં રાખવાની જરૂર જણાઈ. કાઠપણ પ્રકારે પ્રતાપનાં બીજ રોપવાં. બુદ્ધિશાળી કાક જણાયો. આમ જાણુ અજાણુ કાક પ્રસંગ-વશાત્ રાજનો માનીતો બન્યો. ઉદાએ તેની ખંભાતની પ્રજાને રંજીડી હતી. પ્રજાને ન્યાય આપવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. રાજની પ્રતિષ્ઠા બેસાડવા કાકે રાજ દરબારને તે દિવસે પૂર દબાવ્યાથી ભરવા સૂચન

કર્તુ. ઉબકને તેના તેજથી આંજવો હતો, ઉદાને ધૂળ ફકાવવી હતી. આ બધું ય બુદ્ધિશાળી કરી શક્યો. પ્રસંગો તેને અનુકૂળ મળ્યા; કાકને રાજ્યએ એક કામ સોંપ્યું. કાક તે કામ કરવા ગયો, પણ મહેતાનાં માણસો તેને મારવા ઉભા છે એમ કૃષ્ણે કહ્યું તેથી તે કામ કૃષ્ણને સોંપી, તેણે ખાત્રી કરી ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું આ કામ કૃષ્ણને સોંપવામાં તેણે મોટી ભૂલ કરી હતી. આ નાનું સરખું કામ ભવિષ્યમાં મહાભયંકર દાવાનળ પ્રગટાવશે તેનું તેને ભાન ન હતું. અજાણતાં થયું, અને દહેરી કૃષ્ણે તેનો લાભ લીધો. વાર્તાકારે પ્રસંગ યોજી ભાવિના પાયા નાખ્યા. તેને તો એવું કરવું છે કે જેને જનસ્વભાવ સારી રીતે સમજી શકે,

પૂર્ણિમાને દિવસે રાજ્યસભા ભરાઈ. કલાકરે યોજેલા પ્રસંગો-ને અનુસરી તેનું પરિણામ આવ્યું. ઉદાનું નાક ભર સભામાં ખતી અને હાજર કરી કાપ્યું. રાજ્યએ પ્રજાને ન્યાય આપ્યો. ઉબકને અવતિનાથની કન્યા સ્વીકારવાની ના પાડી. કાક ભટ્ટરાજ ગળ્યો. આમ કલાકરની કલાનું પરિણામ જોઈએ તેવું અને ધારેલું જ આવ્યું. કલાકરે યોજેલા પ્રસંગો ઉપરથી આપણને આ સ્પષ્ટ લાગતું હતું. આ પરિણામ લાવવામાં બાળરાજાને વાચક કાંઈ કહી શકે જ નહિ. પ્રસંગોએ જયદેવને ઘડ્યો હતો. પ્રસંગો એવા હતા કે તેનું પરિણામ આના કરતાં સાફ આવે જ નહિ. એકપણ પ્રસંગ નકામો-ઔચિત્ય-વિનાનો (irrelevant) આપણે જતાવી શકીએ તેમ નથી. કીર્તિદેવ નિરાશ થયો.

કીર્તિદેવે મુંઝવણને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કૃષ્ણદેવ, કાક અને વિશળને જણાવ્યો. અને છેલ્લો નિશ્ચય મુંઝવણ ન માને તો રાત્રે બધાએ ભેગા થવું. આમ નિશ્ચય કરી વિખૂટા પડે છે. કીર્તિદેવ ભયંકર છે એ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે.

કાક અને મંજરી પરણે છે. કીર્તિદેવ મુંઝવણને મળે છે. મહા અમાત્ય તેને સાફ સાફ સુણાવે છે: અવાંતી અને પાટણના સંધી તે

કાયમને માટે બાંધી શકે તેમ નથી; અને કીર્તિદેવે પાટણ છોડી ચાલ્યા જવું. મુંબલ સખ્તાઇથી તેની સાથે વાત કરે છે “ઇકાતેર પેઢી તારે એવો કીર્તિદેવ” કાણ હતો તે ચતુરાઇથી કલાકર ભાવિની કૂખમાં રહેવા દે છે.

મુંબલ રાણી પાસે જાય છે. કીર્તિદેવને કેદ કરી કાવત્રાખા-જોને હું જામશ. રાતના આનંદરાત્રિનો કડવો અનુભવ સહન કરી મંજરીને જુનાગઢ મૂકી આવવાનું કહી કાક તે ટોળીને મળે છે. જાણે અજાણે આનંદરાત્રિથી ઉભા થયેલા પ્રસંગને લીધે તે જુનાગઢ જશે અને નવુંજ વાતાવરણ જામશે. કાવત્રાખાજોની ટોળીમાં કીર્તિદેવ નથી. બધા મળે છે. કાક ત્યાં ઝળકે છે. કાશ્મીરા, મંજરી, મુંબલ, ત્રિભુવન, ઉદો, દરેક ત્યાં આવ્યા હતા. કાકના શબ્દોનો અકલ્પ્ય પ્રતાપ બધાએ અનુભવ્યો. મંજરીના હૃદયમાં એક અમીનું બિંદુ પડ્યું. આમ કલાનાયક અત્યાર સુધી એકાકી વહેતા અને પટ ફાટતા તેના માનસિક પ્રવાહને ધીમે ધીમે ઊંડા અને સખળ બનાવી એક એવા નવા ચીલે થઇ લઇ જાય છે કે જ્યાં મંજરી કાકને ચ્હાતી થાય. કલાકરને કશું અજુગતું કરવું નથી. એમને તો પ્રસંગ-વશાત્ થાય તે કરવું છે. કલાનાયક ધીમે ધીમે ક્રમ બદલે છે. આ પ્રસંગે જ કૃષ્ણદેવ ઉઘાડો પડે છે, અને તે ખેંગાર છે એમ કાક જાણે છે. કાવત્રાખાજના પ્રસંગનું પરિણામ ઉદો મંજરીને લઇ ગયો તેમાં આવ્યું. આમ વાર્તાકારે વાર્તાનો પ્રવાહ સખલિત થાય ત્યાર-પહેલાં ચાલુ કર્યો. મુંબલ સ્મરણ સૃષ્ટીમાં મહાલવા લાગ્યો, જે સ્થળે મુંબલ પુલકુંવર સાથે રમ્યો હતો તે સ્થળ પણ અસ્થાને નથી. પાછલાં સ્મરણો દરેકને તાજ થાય. તે જળકુંડ જ્યાં તેણે ખેલો ખેલેલા તે સાંભળ્યા અને ત્યાં ગયો. કલાકર એક પછી એક કેવા પ્રસંગો જોડે છે! પોતાનાં સ્મરણો યાદ આવવાથી મુંબલ આવ્યો, અને તેનું પરિણામ જુદું આવ્યું. મુંબલે સોમ-કૃષ્ણના ઇશ્વારા દીઠા. કૃષ્ણદેવ તેને લઇ જવા ઉભો હતો. સોમે તેને ખેંગાર

છે એમ જાણ્યું, જુનાગઢ જવા ના પાડી. ખેંગારે જીલમ કર્યો અને મુંજલે તેને બચાવી. આમ જળકુંડ તરફ ધસતો આપણો મુંજલ નવુંજ પ્રકરણ આરંભે છે.

ઉદ્દો મંજરીને લઇ ગયો. મુંજલ કીર્તિદેવને જે ભોંયરામાં કેદ કર્યો હતો તે જ ભોંયરામાં મંજરીને કેદ કરે છે. આમ બે મહાન પાત્રોને એક જ સ્થળે પ્રસંગવશાત્ ભેગાં કરી આપણા કનૈયાલાલ ચોર રંગ નવલને આપે છે. કાક મંજરીની શોધમાં જાય છે. મુંજલની જાગેલી સ્મરણ સૃષ્ટિ અને કાસ્મીરાએ ઉભું કરેલું સોમ સામે નું પ્રકરણ મીનળ પાસે જ્યારે મહા અમાત્ય જાય છે ત્યારે તે બોલે છે, તેને કાંઈક સમજાવે છે.

કેદ થયેલી બે વ્યક્તિઓ એક બીજા સાથે વાત કરે છે. કીર્તિદેવને કાક અજબ શક્તિઓથી ભરેલો પુરૂષ લાગ્યો. મંજરીને તેવો મળ્યો તેથી તેને ધન્યવાદ છે. આમ કાવત્રાબાજથી શરૂ થયેલું પ્રકરણ વિશાળ બને છે અને મંજરીના હૃદયની વિશાળતા કાક પ્રત્યે વધે છે.

કાકને મંજરી ભોંયરામાં કેદ છે તેની ખબર પડે છે. કાક મંજરી પાસે જાય છે. કાક ખાલી હાથે પાછા ફરે છે, વાર્તાકાર કંઈ સરિની વૃદ્ધ હરણીની વાર્તા કહી રા' નવધણ માંદો છે અને ખેંગારે ત્યાં જવું જોઈએ તેનું સૂચન કરે છે. કાક મુંજલ પાસે રજા લેવા જાય છે. કાકને મુંજલ જુનાગઢનું કામ સોંપે છે. ખેંગાર ગાદીએ ન આવે તેમ કરવા કાકને કહે છે. પછી કાક કીર્તિદેવને છોડાવવા જાય છે. કીર્તિદેવ યોગીનીએ કહેલી ચૌદશ સંભારે છે. કીર્તિદેવ કાકને કાળભૈરવ પાસેથી તે જાણી આવવા કહે છે. કાક એકલો પાછો જાય છે, બીજી બાજુ મુંજલ વિહારી દ્વારા જાણે છે કે કાક કેદીને છોડવા પ્રયત્નો કરે છે. તે ખડ્ગને જમૈયો લઇ જાય છે અને મુંજલ કેદીઓના આવાસે જવા નિકળે છે. આમ મુંજલ પ્રસંગવશાત્ બહાર નીકળે છે અને

કાંઈ બે નવી વ્યક્તિઓને દેખે છે. તે સોમ અને ખેંગાર હતાં. સોમને જાણે પોતાને નાસી જતી રોકવા માટે મૂર્તિમાન પાટણ અહીંઆ આવ્યું હોય એમ લાગ્યું. સોમમાં પાટણ માટે અભિમાન હતું કલાકર તે અભિમાનને પોષવાનો પ્રસંગ થોજે છે. મુંજલ આવે છે, ખેંગાર તરવાર ઉગામે છે. મુંજલ એટલે પાટણ એક નહીં, એમ વિચારી મુંજલને-પાટણને બચાવા મુંજલને બચાવ્યો. સોમ પડી, મુંજલ બચ્યો, અને કાશ્મીરા-મીનળના પ્રયત્નો મુંજલે એમ ફળતા અટકાવ્યા. કથાકારને આ પ્રસંગ લાવવો હતો. એકલો અટુલો મુંજલ રહેશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. સોમને અપસરામાં લઇ ગયો. ત્યાંથી મહા અમાત્ય કેદીઓના આવાસે આવે છે, કાકનાં દોરડાં કાપી નાખે છે. માણસો પકડવા કહે છે. મહા અમાત્યે ધાર્યું કે કાક કીર્તિદેવને છોડાવશે અને તેની ધારણાઓ ફળીભૂત નહીં થાય. તે કીર્તિદેવનો અંત લાવવા દોડે છે. આ બાજુ કાક, કાળ-લૈરવ પાસેથી કુળ જાણી આવે છે, દોરડાં કાપેલાં જુએ છે, કેદ બને છે. કાકને લઇ સુરપાળ આવે છે. કીર્તિદેવનું લોહી રેડવા તલસી રહેલા મુંજલને કાકની ‘ખબરદારની’ ગર્જના કર્ણ પડે છે, તે કાકને જુએ છે. તેના ક્રોધાગ્નિમાં ધી હોમાય છે. મુંજલે તરવાર ઉગામી, મંજરી કુદી, કાકની કાટે વળગી. મુંજલ કાકને રાજ્યકેદી છોડાવનાર તરીકે કચરવા તૈયાર હતો. કાક મુંજલને પોતાના વ્યક્તિત્વના ભારથી ડારવા તૈયાર છે, અને સાફ સાફ મુંજલને કહે છે કે તમે ભૂત-કાળના પણ હું તો ભવિષ્યનો પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ છું. કાકને પડતો મુકી મુંજલ, સુરપાળને કીર્તિદેવ ઉપર ધા કરવા કહે છે; મંત્રીને થોડો સમય થોભવા કહી કાક કીર્તિદેવને તેનું કુળ કહે છે. તેનો પિતા કહે છે મુંજલનાં હાંજ ગગડાવે એવું કાક બોલે છે. “કુળ પ્રાગ્વાદ છે, તેની નામના નવે ખંડ પ્રસરે છે. તમારા પિતા છે. સુવિખ્યાત-પણ-પણ બરી મારી, બહેન મારી, પુત્રને મારવા તલસી રહે એવા છે.” કહી કાક મુંજલ તરફ ફરી, “સુરપાળ હવે શિર-

અછેદ કર" એમ કહે છે કલાકર ઝડપથી દોડતો, એક એક પ્રસંગોમાંથી કૂદતો, વાચકને તેની વસ્તુ ગુચવાની જાદુકળાથી દોરતો એકદમ દોડતો આવી ધડાકો કરે છે. અને મુંજલ અને વાચક દોંગ થાય છે. તેની સખતાઇને ગુસ્સો જતાં રહે છે. કીર્તિદેવને સમજ ન પડી. કીર્તિદેવ પુલકુંવરનો દીકરો હતો. સ્મરણસૃષ્ટીમાં મુંજલે તેને યાદ કરેલો. રાજગઢમાં બધાં ભેગાં થયાં, અને આમ વાર્તાકાર વાચક પણ પોતાની સ્મરણ શક્તિઓ ખૂંચે ત્યારપહેલાં બધું ઉઘાડું કરે છે. મુંજલે ઉદાને તેડવા ખંભાત માણસ મોકલ્યું. તેને પકડી લાવવા કહ્યું. વિકટ પ્રસંગોમાં થઈ પસાર થતાં કાકને જોઈ તેના પરાક્રમે જોઈ મંજરીનું હૃદય ઉભરાવા લાગ્યું. ગર્વિષ્ટ મંજરી નરમ થઈ. આનંદરાત્રિએ કાકને ધિક્કારનાર મંજરી પ્રસંગવશાત્ કાકની પુજરી બની; કાક ગર્વિષ્ટ બન્યો, બેદરકાર બન્યો.

ઉદો પાટણ આવ્યો. તેનો પરાજય થયો, અને મુંજલ સમક્ષ ભોંટો પડ્યો. કાક મંજરીને લઈ જુનાગઢ આવ્યો. રસ્તામાં મૃગયા રમવા ગયેલા મહારાજ મળ્યા. રાણક માટે તેઓએ મુકામ કર્યો હતો. મહત્વનું નહીં લાગેલું કામ પાટણના રાજાનું નાક કપાશે તે આપણને હવે જણાય છે. રાજા જયદેવને કાક જુઠો મંદેશો ઉભો કરી પાટણ મોકલે છે. પોતે રાણક ઉપરનો સંદેશો લઈ જાય છે. મંજરી સોમદત્ત જોડે જાય છે. દેવડાને ત્યાંથી કૃષ્ણદેવન-ખેંગાર-જતો જુએ. પાછળ જાય છે. બે મળે છે. મરતા નવધણ પાસે આવે છે. ખેંગાર ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે. તે પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવા કાકને ઉશ્કેરે છે. મંજરીની ગલરામણનો પાર નથી. તે કાકની શોધ શરૂ કરે છે, તે છોડાવે છે. કાક મંજરીના ગર્વનો અંત લાવે છે. તે ત્રેમીયુગલ એકએકને ભેટે છે. રસ્તામાંથી ઘોડા લઈ તે જાય છે. જતાં ખેંગારને પહેલી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરી આવતો મળે છે. રાણકને હરીને તે જાય છે. જયદેવનું-પાટણનું નાક કપાય છે, દેશળ અને વિશળની મદદથી પાટણનો દરવાજો તોડે છે, આમ સોરઠ સાથેનું

વેર વધે છે. સોમ ગુજરી જાય છે. મુંજલ હવે એકલે રહેશે. કાકની સત્તા પણ વધે છે. ત્રિભુવનની ગેરહાજરીમાં લાટમાં વિગ્રહ ઉભો થયો. ત્રિભુવન ત્યાં જાય છે. રાજા કાકને મોકલી દે છે. રાણકને નસાડવામાં કાકનો હાથ તેને લાગે છે. કીર્તિદેવને અવંતી જવું છે. તે સમજાવ્યો સમજતો નથી. આમ આપણી કથામાં ત્રિભુવન, કાશ્મીરા, કાક, મંજરી અને કીર્તિદેવ પાટણ છોડે છે; અને એકલો અટુલો મહાઅમાત્ય તેમને જોઈ રહે છે. આપણી વાર્તાનું વસ્તુ પૂરું થાય છે.

અથવા ઇતિ સુધીના પ્રસંગો આપણે જોયા. વાર્તાનો પ્રવાહ નાના નાના ઝરણોને મળતો, સળંગ થતો આગળ વધે છે; વાયક એકી શ્વાસે તે પ્રવાહની સાથે દોડે છે. વસ્તુમાં આપણને રહેજ પણ શંકા થાય તેવું નથી.

ફક્ત એક જ પ્રસંગ આપણને ખુંચે છે. કીર્તિદેવને આપણી વાર્તા સાથે શો સંબંધ? કીર્તિદેવ એક પણ રીતે આપણને મદદ રૂપ લાગતો નથી. તેને ગુજરાત અને તેના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી. તે વાર્તાના એક પણ પાત્રની ખીલવણીમાં મદદરૂપ બનતો નથી. કેવળ મુનશીની કલ્પનાનું તે પાત્ર છે. મંજરી જ્યારે વાર્તાના પાત્રો અને પ્રસંગો સાથે મળી જાય છે, ત્યારે કીર્તિદેવ મળે છે છતાં ય જુદો લાગે છે. તે મુંજલનો પુત્ર છે એ જાણીને આપણે સંતોષ માનવાનો. તેનો સંદેશ ગુજરાત ઝીલે તેમ ન હતું. વીરરસનું પુતળું ખેંગાર પણ એ લે તેમ ન હતું. તેને તો સ્વાર્થ હતો. પાટણના ચુરા કરવા હતા. ગુજરાતના નાથ સાથે તો કીર્તિદેવને કાંઈ લેવા દેવા ય નથી. છતાં ય કલાકારે તેની કથાને એવી રીતે ગુંથી છે કે આપણને તે ખબર પડતી નથી. કીર્તિદેવની કથા આપણને આ-કર્ષે છે ખરી પણ વસ્તુ ગુંફનમાં તેની મદદની જરૂર જણાતી નથી. તેનાથી વસ્તુ સંકલના દઢ પણ નથી બનતી અને તે જાય તો શિથિલ પણ ન જ બને; આ ઉપર બહુ વિવેચન કર્યા સિવાય આપણુ કહીશું કે વસ્તુ ગુંફન બહુ જ ઉત્તમ પ્રકારનું છે.

પાત્રાલેખન

હવે આપણે પાત્રાલેખન તરફ વળીએ.

આપણી વસ્તુ સંકલનાની તપાસને અંગે વાચકે જાણ્યું હશે કે આપણો વાર્તાકાર પાત્રોનાં લક્ષણો પ્રથમથીજ ઘડી નથી નાખતો. પ્રસંગવશાત્ પાત્રો જેમ જેમ દુનિયાની સફરે ચઢે છે તેમ તેમ તે કસાય છે; જેમ કસાય છે તેમ તેમનામાં નવા ગુણો ભરાય છે. તે પાત્રોનાં અમુક લક્ષણો બાંધે છે. પાત્રો અને પ્રસંગો આમ એક બીજા સાથે જોડાએલા રહે છે.

હાટનો ચોદ્દો પ્રસંગવશાત્ પાટણ આવે છે. જ્યારે તે પાટણમાં પેસે છે ત્યારે તેને ખખર નથી કે તેને કેવાં કાંટાભર્યા ખેતરો ખેડવાં પડશે. જેમ જેમ તે હાટ તે ખેડતો જાય છે તેમ તેમ તેનો વિકાસ થતો જાય છે. તે કૈલાસ જેવો દુધર્ષ બને છે, કાલામિ જેવો અસહ્ય બને છે, હાટનો ભટ્ટરાજ બને છે અને તેના ખીલેલા વ્યક્તિત્વે બધાને ડારે છે. કાકના જીવનમાંથી તે પ્રસંગો લઇ લેા અને કાક હાટ રહેશે. વળી તે બધા પ્રસંગોમાંથી ભટ્ટરાજ કાકને લઇ લેા; તેનું રૂપ કાંઇ જુદું જ આવશે. આમ પાત્રો અને વૃત્તાન્તોની ગુંથણી આપણા કલાવિધાયકે કરી છે. પાત્રોનાં લક્ષણ વિકસાવવાની તેની ખુબી અપૂર્વ છે. વધુ રોકાયા વિના આપણે પાત્રો ઉપર ઝાંખી નજર નાખીશું.

રા કનૈયાલાલનાં પાત્રો જીવતાં અને જાગતાં છે: તે સજીવ છે. તે આપણી દુનિયામાં હરેફરે છે. તે આપણી સાથે વાતો કરે છે. આપણે બધાં એ પાત્રોને બહુજ સ્પષ્ટ રીતે જોઇએ છીએ. મંજરી ભૂતકાળના વીરો અને કવિઓનાં છોકરાંને સુરેખ ભાળે છે અને કાશ્મીરાને કહે છે, “તમે મંડલેશ્વરને જુઓ છો તેથી વધારે સ્પષ્ટતાથી હું તેને નીરખું છું. તેના શબ્દો સાંભળું છું. તેના જીવનના આદેશો સમજું છું. તમને તે નહિ દેખાતા હોય પણ હું તેને જોઉં છું.—જેવા તેને મહારાજ દશરથે જોયા તેવા.” આમ

આપણે પણ રા. કનૈયાલાલનાં પાત્રોમાં હાલીએ છીએ; કાણ તેમને શબ્દનાં કેવળ ખોખાં છે એમ કહેશે ? રા. કનૈયાલાલ દરેક દરેક પાત્ર ઉપર ધ્યાન આપે છે. તેનાં દરેક પાત્રોમાં ગૌરવ છે. દરેક દરેક પાત્ર એક એકથી નિરાળાં છે. આપણે દરેકને ખોલતાં પારખીએ છીએ, ચાલતાં નીરખીએ છીએ. કનૈયાલાલનાં છોકરાં ઘણાં છે, પણ તે દરેકમાં વ્યક્તિત્વ છે. મુંગલ, કાક, ઉદો, જયસિંહ, ત્રિભુવન અને કૃષ્ણદેવ કીર્તિદેવ; આ આ મૂર્તિઓ ગમે ત્યાં ભમે છતાં એ તેના પ્રભાવનાં કિરણો ફેંકે છે, વાયકને આંજે છે. મંજરી ભલે ઉદાના વસહિકામાં હો, ભલે કાશ્મીરાના મહેલમાં હો, ભલે સૌભાગ્યનાથની સમક્ષ એકાંતે મેડીમાં હો, કે ભલે ભોંયરામાં કેદ હો; બધે ય તે ઝગે છે, તેની સંસ્કારિતા પ્રકાશે છે. કાશ્મીરા તથા નિરાળા છે. એકને જોઈ પુરુષો તેનું શાસન સ્વીકારવા દોડે, બીજાને જોઈ બધાં શાસનો તોડી તેને પૂજવા દોડે છે. આમ મુનશી પુરુષ તેમજ સ્ત્રી પાત્રો એક એકથી સ્પષ્ટ જુદાં પડે છે. મુનશીનાં ગૌણ પાત્રો પણ આવાંજ છે. મુનશી તેમને પણ સ્પષ્ટ બતાવે છે. વિશળ અને દેશળ-કૃષ્ણદેવ આદિને આપણે જ્યાં જોઈશું ત્યાં ઓળખી કાઢીશું.

વાર્તાનો નાયક કાક છે. નવલની રાણી મંજરી છે.

કાક:—

ત્રિભુવનપાલ દંડનાયકનો માનીતો ચોદ્દો અને મિત્ર-કાક વાર્તામાં લાટથી સંદેશો લઈ પાટણ આવે છે. કમરે તરવાર અને જમૈયો, ખભા ઉપર ઢાલ અને હાથમાં મોટી લાકડીથી સજ્જ થએલો તે વીસ બાવીસ વર્ષનો યુવાન ઉંચો, કઠાવર અને સ્વરૂપવાન છે. તેની આંખોમાં તરવારની ધારનાં તેજ છે. તેનામાં ઉંડી પહોંચ છે. “તેની અણીઆળી આંખો, દઢ અને સખત મુખ, સાંકડું તીણું નાક, ગરૂડરાજની સચોટ તરાપ, શક્તિ ને સાવધાનતા દર્શાવતાં

તેનું વ્યક્તિત્વ ભલા ભલભલા ઉપર છાપ પાડતું. તેનો સ્વભાવ ખંતીલો હતો. તેના મનમાં એક વાર જે વાત ભરાઈ તે નીકળવી વાળી મુશ્કેલ હતી.

આવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતો કાક પાટણને પાદરે આવ્યો. રાજ્યના શત્રુઓને હથુવા તેની તરવાર તલપે છે. રાજ્યની ખાતરશરીરનાં દુઃખો તે ભૂલે, જીવન જોખમમાં નાખે એવો વીર છે. શરૂઆતમાં જ મુંબલ અને જયદેવને છાના જતા દેખી સરસ્વતીનાં જોરથી વહેતાં નીર સાથે તે બાથ ભીડે છે. આમ પાટણની એ મહાન વ્યક્તિઓને તે હિંમતથી મળે છે, તેમના હૃદયો ઉપર પ્રકાશ નાખે છે.

કાક બ્રાહ્મણ છે. પણ ભલભલા વાણીયા મુત્સદ્દીઓને હરાવે તેવો છે. પશ્ચિમ બુદ્ધિ બ્રાહ્મણ, એ વણિક લોકસૂત્ર અહીંયાં જુદું પડે છે. બ્રાહ્મણ હોવાને લીધે તે પોતાની ઉચ્ચતાનો અભિમાની હતો. પોતાના જન્મ અને સંસ્કારની શ્રેષ્ઠતામાં શ્રદ્ધા હોવાથી તેને વગર સત્તાએ સ્વાસ્થ્ય અને પ્રભાવ સ્વાભાવિક થઈ ગયાં હતાં. તે આત્મનિષ્ઠ હતો. તે આખા દેશ તક સાધનારો છે, અને એ તકો સાધી પોતાની કીર્તિ જમાવે છે. તેની બુદ્ધિનાં તેજ પાટણના અધિપતિ અને મહાઅમાલને પણ કારે તેવાં છે. તે તેજ દાખવવાને તક મળવી જામ્યાં અને તે બધાનો રાજ થઈ રહે તેવો છે. આ ગુણોથી તે દુશ્મનોનો પણ મિત્ર બને છે. ગુજરાતના નાથમાં ઉદા સિવાય એક પણ એવું પાત્ર નથી કે જેનો તે મિત્ર ન હોય. કાકની મૈત્રી સર્વને ગમે છે; કાકનું શૌર્ય બધાને આંજે છે. પાટણનો દુશ્મન કૃષ્ણદેવ પાટણની ભવિષ્યની સત્તાના પ્રતિનિધિની મૈત્રી સાધે છે; કાક તે મૈત્રી આખા દેશ રીતે પોષે છે. દુનિયામાં ભાગ્યેજ આવા વીરો અને મિત્રો જડે. છતાંય માનવ કરતાં તે ઉંચી કક્ષાનો નથી. આપણે સહન કરીએ, વેડીએ. તે બધાંય દુઃખો અને સહન કરવાં-વેઠવાં પડે છે. તે બહુ વિશ્વાસુ માણસ છે.

તેની બુદ્ધિનાં તેજ જોષ વાર્તાકાર તેને ત્રિશુવનનો પત્ર લઈ રાજ્યકર્તા સમક્ષ લાવે છે. રાજ્યમાં ઉંડી પહોંચ નથી. તે પાટણની આફતો સમજી શકતો નથી. કાક રાજ્યને પોતાની બુદ્ધિના ચમકારા બતાવે છે, મુંબલની યુક્તિઓ તે સમજે છે. બાલ રાજ્ય પાટણની આફતો કાક દ્વારા સમજે છે. કાક રાજ્ય ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. મુંબલ જયદેવને પાટણમાં રસ લેતો જોષ, તેનામાં જનગૃહ ચએલી બુદ્ધિ જોષ મનમાં મનમાં બબડે છે “ આ કોણ પાકયો છે ? જરા ધ્યાન આપવું પડશે.” આમ ગઈ કાલ પાટણને ઓવારે જે મુત્સદ્દીપણાથી તે આધો દીસ્યો હતો તે મુત્સદ્દીને આજ ધ્યાન આપવું પડે છે. કાકનો પ્રભાવ જામે છે અને તેને લાગે છે કે પાટણનો રાજ્ય તો તે પોતે હતો. થોડી વાર પછી મંત્રી સમક્ષ જ્યારે તે ઉભો રહે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ-તેજ તેની અગાડી ઝાંખાં પડે છે; મંત્રીનું સ્થાન તેનાથી ઉચ્ચ હતું. કાકનો વિકાસ હજી થવાનો બાકી હતો.

રાજ્ય કાકને કર્ણાવતી થઈ ખંભાત મોકલે છે, અને કાકના જીવનમાં નવો ફેરફાર થાય છે. બુદ્ધિશાળી અને બાહોશ કાક રાજ્યની મહત્વાકાંક્ષા પોષવા તૈયાર છે. પાટણ છોડતાં પહેલાં તે કૃષ્ણદેવ, વિશળ અને દેશજનનાં કાવતરાં વિજળી વેગે કામ કરી ઉંઘા માર્ગે મૂકે છે. આમ કાકના ગુણો તેનાં કાર્યમાં ઉતરે છે.

ખંભાતે ખતીબનાં પ્રકરણો મંડાયાં. કાક સિંહ વીફરે તેમ વીફરે છે. તેનું બાહુકૌશલ્ય આપણને જણાય છે. તેની સહનશક્તિ અને ખતીલો સ્વભાવ અહીં દેખા દે છે. કાક મારવાડી મંત્રીને અતિથિ બને છે. ઉદો તેને ડગાવવા પ્રયત્નો કરે છે. પણ કાક વિચારે છે, “ ક્યાં પોતે બાહુશ અને ક્યાં ઉદો મારવાડી.” આમ તેનું ગૌરવ તેને બચાવે છે. કાક ગૌરવશાળી ને વિશ્વાસુ છે. દામુ ડોસાને, આપેલું વચન પાળવા ચાંગાને છોડાવવા જાય છે. ચાંગો ના પાડતાં, પાછો ફરતાં લાકડાની જાળીમાંથી આવતા સ્વરે તેનું

ધ્યાન ખેંચ્યું. પોતે સૈનિક છે, બ્રાહ્મણ છે, તે માટે તેને અભિમાન હતું, અને આ આક્રમક આવેલી છોકરી પણ બ્રાહ્મણ છે એમ જાણી ડહાપણ, બીક, બધાને દૂર ખસેડી તેને બચાવવા દોડે છે. છોકરીના સ્વરે, તેના શબ્દોએ, તેની સંસ્કારમય ભાષાએ, તેની ધર્મ-પરાયણતાએ કાકનામાં નવી ઉર્મિઓ ઉછાળી, તેના હૃદયે નવો સ્ત્રોત પેદા થયો. અહીંથી કાકનું પાત્ર કાંઈ ચોરજ ખીલે છે.

મુંઝલ અને ઉદાની કસોટીએ ચઢેલો કાક મંજરી સમક્ષ અદ્વૈતા અનુભવે છે; પોતાની મુખાંધ માટે શરમીદો થઈ જાય છે. તેને સંસ્કૃત આવડતું નથી. તે મંજરીને કહે છે. “ભણનાર ભણે છે, હું તો યુદ્ધમાં જ ઉછર્યો છું”. મંજરી સમક્ષ કાક જડતાથી ગભરાઈ બહુ બોલતો નથી. તે કર્ણાવતી મંજરીથી દૂર પડે છે ત્યારે તેનું હૃદય અકથ્ય ભાવોથી ભરેલું હતું.

કાક યુદ્ધે સંચરે છે અને રા' નવધણને પકડે છે. રાજની આબરૂ સાચવે છે. શાન્ત મહેતા ઉબકને લઈ ખંભાત આવે છે. સાથે કીર્તિદેવ આવે છે. રાજને આ ગમતું નથી. રાજને ખરા રાજ થવું છે. રાજના અંગે અંગમાં અગ્નિ બળે છે, અને ત્રિભુવન કહે છે. ”

“ મહારાજ ! એ અગ્નિને શમાવવાના રસ્તા લો. ”

“ રસ્તો જડતો નથી. ”

“ મેં રસ્તો દેખાડનાર મોકલ્યો હતો. ”

“ કોણ કાક ? ” ચમકીને જયદેવે પૂછ્યું.

“ હા, ”

“ તું શું એને એવો કાબેલ ધારે છે ? ”

“ હા, કાકા ! આપણામાં બુદ્ધિ ન હોય ત્યારે બુદ્ધિશાળીને આપણી સોડમાં રાખવા. મારામાં લાંબી પહોંચ નથી, પણ કાકની પહોંચથી મેં જોયેલો વિજય મેળવ્યો છે તેટલો મારા બાહુબળથી મેળવ્યો નથી. રા'ને કોણે હરાવ્યો ? ”

“ તે ”

“ ભૂલ છે. કાંકે. વિચાર કરી જુઓ. ઉદા મહેતા કાંઈથી થાપ ખાતા નહોતા, તેને કોણે થાપ ખવરાવી ? કાંકે. ”

આમ કાંકનો ભાવ વધે છે. તેનું પાત્ર વિકાસ પામે છે અને કાંક રા'ને હરાવનાર, ઉદાને થાપ આપનાર આપણી સમક્ષ સુરેખ ઉભો રહે છે. પાટણુના મહાઅમાત્યને પોતાનું કામ કરી શકે એવો કાંક લાગે છે, અને તેને કીર્તિદેવ પાછળ મૂકે છે.

કાંક બધાનો માનીતો બન્યો. પણ હજુ ય તેના વિકાસમાં વાર હતી. ગર્વિષ્ટ મંજરી સમક્ષ તે અલ્પ હતો. તે પરશુરામનો ગોત્રજ હતો. પણ ક્યાં તે કલ્યાણે. **इव दुःसहः** અને **कैलास-मिव दुर्ध्वः!** તેને લાગે છે કે પોતે નિર્માલ્ય છે-નિરાધાર છે, અને પછી લાગે છે, “હું બુદ્ધિશાળી છું-અહાદુર છું-મંડલેશ્વરનો માનીતો છું. મંજરીને લાયક કેમ નથી ?-હા અલ્પ છું-વિશાળતા નથી. **त्रिपुरघ्नं यथा शिवं** મંજરી તારી વાત ખરી છે.....મંજરી ઠીક છે. તું પણ જોજો. ” અને પછી આગળ વધી, “ કલિયુગ આવ્યો છે પણ મારી રગમાં શુદ્ધ સનાતન લોહી ફરે છે. તું પણ જોજો કે કાંક નિર્માલ્ય છે કે **सज्जमेवर्द्धन** છે ”. મંજરીને તેને બતાવી આપવું હતું તે કાંકને નમતું આપે એવો બ્રાહ્મણ વંશજ ન હતો.

તે કીર્તિદેવનો મિત્ર બને છે. કીર્તિદેવને મન કાંક “ જોની બુદ્ધિ અને બળ ઉપર આર્યાવર્તનો પાયો રચાયો છે, ” તેમાંનો એક લાગે છે.

x x x x x

આપણે વધુ રોકાયા વિના એકદમ જોઈશું કે કાંક મંજરીને પ્રરણે છે, કાવતરાંબાજોની બાજુ ઉંઘી વાળી પોતાના અકલ્પ્ય પ્રતાપથી બધાને આંજે છે, તેમાં મંજરી પણ છે. કેદ થએલી મંજરી અને કીર્તિદેવને તે છોડાવવા જાય છે. મિત્ર કાલભૈરવને મળી આવવા કહે છે. કીર્તિદેવનું કુલ જણો આવે છે અને મંજરીના હૃદયમાં પણ કાંક વસે છે. મુંઝવણને પણ કાંક જણાવી શકે છે કે હું ભવિ-

બની પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ છું. ગર્વિષ્ટ મંજરી કાક સમક્ષ
અધુ વીસરે છે. આમ ગુજરાતનો નાથ (?) કાક બધાને ડારતો
આપણા ઉપર છાપ પાડતો દીપે છે.

મંજરી.

નવલની રાણી મંજરી તરફ આપણે નજર કરીએ. આપણે
તેના તરફ નજર કરતાં બધું વીસરી જઈ તેને પૂજવા તત્પર થઈએ
છીએ. તેનામાં સંસ્કારિતા છે, તે ભણેલી છે. તેની આંખમાં વિદ્યાનાં
તેજ ચમકે છે. તે તેજ સામું એકી નજરે જોવાની તમારી શક્તિ
હોય તો તેની પાછળ ગર્જી રહેલો રસનો સાગર તમને જણાશે.
મંજરી પ્રાણી છે પણ આજકાલની તે પ્રાણી નથી. તેનામાં
અભિમાન છે, ગૌરવ છે. તે ગૌરવથી તે ભલભલા ભૂપોને ડારે તેવી
તેનામાં શક્તિ છે. તેનામાં અપૂર્વ તેજ છે.

મંજરી કવિકુલશિરોમણિની અમાત્યજન્મ છે. પિતાના સંસ્કારો
મંજરીમાં ઉતર્યા હતા. તેના પિતા કાશ્મીરથી આવી મરણ પામ્યા
હતા અને મા વેરણ થઈ હતી. મા મંજરીને ધનાઢય ઉદા સાથે
પરણાવવા ઇચ્છે છે અને મંજરી માને ધિક્કારે છે.

“માતા! માતા! તેં મને જન્મ આપ્યો પણ તું મને ઓળ-
ખતી નથી. હું શ્રાવકને પરાણું?” અને “એ કાણ છે? ભલે
દુનિયાનો માલીક હોય, મારે મન કાણ છે? કહું! મારા પાદ
પૂજવાનો પણ તે અધિકારી નથી...કવિકુલશિરોમણિ જોવાની હું
છોકરી-મારે મન મહારાજધિરાજોનો હિસાબ નથી. તો તારા આજ
કાલના ધનાઢયનો શો હિસાબ?” મંજરીના શબ્દોમાં પ્રતાપ છે,
સંસ્કાર છે, અને “તે કહે છે, હા? મને મારા બાપનું, મારા વર્ણનું,
મારા ધર્મનું અભિમાન છે,?” તે પ્રાણી છે તેમ યાદ આવતાં કહે છે,
“સૃષ્ટિના સર્જન કાલથી પુનિત એવું અલ્પનિષ્ઠ વેદમૂર્તિઓનું લોહી હું
કલંકિત કરું,” અને માએ બતાવેલી બીકના જવાબમાં છેવટે
ગતારનગતાસૂઝ નાનુશોચન્તિ પળિહતા:” કહેતી મંજરી માટે

કાની છાતી વેંત વેંત નહિ ઉછાળે ? કાણુ તેને ખચાવવા નહિ તલસે ? તેને મરવાનો ડર નથી. તે ખાવા માફ જીવતી નથી અને માને કહે છે, “ ત્રણ દિવસ શું-ત્રણ યુગના અપવાસ કરવાની. પાલણુ છું અને પાલણુ રહેવાની.” મંજરી સત્તર અઢાર વર્ષની, યુવતી હોય તેની ઉંચાઇ અને કાઠીની ભવ્યતા અજબ હતી. સોળે પાંખડીએ ખીલેલા કમળ જેવી તે સુંદર હતી. કાશ્મીરનું સૌન્દર્ય તેના મોઢાની દરેક રેખા ઉપર પડેલું જણાતું હતું. તે સૌન્દર્યની રસમૂર્તિ હતી અને ભલ ભલા તેને જોઇ સ્તબ્ધ થતા. મંજરીને પાલણુત્વ ઉપર બહુ જ વિશ્વાસ છે, તે રસ અને ભાવથી ભરપૂર છે. તેનામાં ઉત્સાહ છે, આનંદ છે. તે હૃદયની નિખાલસ છે. કાક ગમે તેવો તેમાં શુરવીર હોય, મુત્સદ્દી હોય પણ તેની આગળ અદ્વય અને અમંસ્કારી હતો. કાકનામાં એવી જડતા છે એમ આપણે કબુલ કરવું પડે છે. પણ આનંદી મંજરી જડ કાકની શુષ્ક વાતોમાં પણ રસ લે છે. તે પોતાના મનોરાજ્યમાં હમેશાં રમતી અને સંસારની શૃંગો તેના હૃદયે ભોંકાતી નહિ કાક “નંદી પાર્વતીને જે માન આપે તેવા માનથી તેના સામું જોઇ રહેતો”

મંજરી એક આદર્શ પુતળું છે. તેવું પુતળું આ જીવનમાં તો આપણે ભાગ્યે જ મેળવી શકીએ. તેનો આદર્શ તેના શબ્દોમાં જ કહીશું.

“ બા !...હું તમારા કાલની નથી-ત્રિભુવન ગજવનારા મહા કવિઓના કાલની છું.-હું પાટણની પાલણી નથી પણ પાલણી વિષ્ણુ અને રૂદ્રને ખોળામાં છુપાવવાની હોંસ ધારતી ખીજી અનસૂયા છું. !”

“ મોહિનીએ જેમ દેવદાનવો ડોલાવ્યા તેમ મારા રૂપમાં પણ ભયંકર શક્તિ છે, એટલે લાલસાના સેવકા દુઃખ દેવા આવશે. દુઃખ દેશે, રીખાવશે, પણ હું કાને પરણું ? કાની જોડે સંબંધ બાંધું ? બા ! મેં તમને શું કહ્યું ? જ્યાં જોઈ છું ત્યાં વહેંતીઆઓ નજરે ચડે છે. એમાંથી કાની દાસી ચાઉં ? ”

મંજરીના નાથો ધણા હતા:-કવિવર કાલીદાસ તેના હૈયાનો હાર-અહોનિશ પાસે રહેનાર છતાંય અંધો બની મેઘદૂત સંદેશ કહાવે છે. તે જીવનના લ્હાવા લપ્હ છોકરાં ઉછરે છે-શકુન્તલા, પુરૂરવા, માલવિકા. મંજરીનો આદર્શ કવિવરમાં નથી સમાતો. એકલી રસ-રાજની તે મહારાણી નથી. તે તો વીરોની પણ અર્ધાંગના છે, અને તેથી તેના હૃદયે રેણુકાનો પુત્ર-આલ્મણશ્રેષ્ઠ ભગવાન વસે છે. મંજરીનો આદર્શ પતિ કૈલાસમિત્ર દુર્ધર્ષ: અને કાલાશિરિવ દુઃસહ છે.

કાશ્મીરા ન્યારે કહે છે “તારે જન્મદગ્નેય જોષ્ઠતો હોય તો આપણા કાક ભટ્ટ છે.” ત્યારે મંજરી “બા ! એવું નહિ બોલશો. એતે મોટો ચોદ્ધો ને એ તો મોટો આલ્મણ ! નથી આવડતું સંસ્કૃત-નથી પુરા સંસ્કાર-નથી મોટો ચોદ્ધો ” કહી છેવટે ગર્વથી ઉમેરે છે, “બા ! હું-હું-કાકને પરણું ? ક્યાં હું—અને ક્યાં લાટનો ભટકતો ભટ !” આજ કાલના આલ્મણ યુવકને મંજરીથી શરમાવું પડશે.

મંજરીનું હૃદય વિશાળ છે અને કાક એક ખુણે પડ્યો પડ્યો તેની સેવા કરે છે. ઉદાથી બચવા મંજરી કાકને પરણે છે. ઘડી ભર પોતાનો ગર્વ અને પ્રતિષ્ઠા હણાતી તેને લાગે છે અને દાદાને ઘેર જવાનું વચન પરણતા પહેલાં લે છે. આનંદરાત્રીએ કાકને “શુનીમન્વે-તિશ્વા” કહેતી મંજરીએ કાવતરાખાજમાંની ટોળીમાં કાકના શબ્દોમાં રહેલો અદ્ભુત પ્રતાપ અનુભવ્યો ત્યારે હૃદયને એક ખુણે પડી રહેલા કાકને સહેજ હુંફાળા હૈયે જુએ છે. છતાંય ગર્વિષ્ટ અને પ્રતાપી મંજરી હજીય તેની તે છે. ઉદાના હરણથી તે કીર્તિદેવના સંબન્ધમાં આવે છે. તેમની મૈત્રી જન્મે છે. કચવાતે મને સૌભાગ્યનાથો” મમ એમ કાકની ઝાળખાણુ આપતી મંજરીને ઘડી ભર પછી કાક જેવા અપ્રતિમ વીરની અણમોલી જિંદગીને તેણે અને કીર્તિદેવે નકામી જોખમમાં નાખી છે, એમ વિચાર આપતી જોષ્ઠએ છીએ. તેની કલ્પનાશક્તિ અજબ હતી અને તે શક્તિઓથી તે ભૂતને જીવતું બોલાવે છે. પોતે કરેલી ભૂલો યાદ લાવે છે અને મુંઝવે જ્યારે કાક

ઉપર તરવાર ઉગામે છે ત્યારે મંજરી રૂએ છે અને કાકની કાટે વળગી પડે છે. “કાણુ છે તું ?” ના મુંઝલના જવાબમાં “હું,” ગર્વથી માથું ઉંચું કરી મંજરીએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું, મોરનો ફેકારવ ટહુકી રહ્યો, “કાક ભટ્ટની અર્ધાંગના.” આમ કાક તેના હૈયાનો હાર બની રહે છે, અને મંજરી દુનિયામાં ઉંચી કક્ષાએ પહોંચે છે. આટલે લાંબે ગાળે મેળવેલો પતિ ખોતાં મંજરી દુભાશે એમ આપણને લાગે છે. ગર્વિષ્ટ મંજરી પતિપરાયણ બને છે, અને છેવટે મા કરતાં અર્ધાંગના મંજરી ચઢે છે ?

મુંઝલ

પાટણનો મહા અમાત્ય મુંઝલ એક વિચક્ષણ પુતળું છે. તેની આંખોમાં તેજના ઢગ છે. તેના મોઢે ગર્વની લાલી છે. વૃદ્ધ અમાત્યના તે મુખ પાછળ લપાઈ રહેલું યૌવન હૃદયો જીત્યાની વાતો સાચું પાડતું હતું. તેને જોઈ ભલભલા ડરતા. તે મુત્સદ્દી હતો. પાટણનો નગરશેઠ હતો. મીનળનો માનીતો હતો. બાલ રાજ ઉપર તેની સત્તા અમાપ હતી. પાટણ એકચક્રે રાજ્ય કરે તેવી ઇચ્છા પાર પાડવા તેના મોઢા ઉપરની રેખાઓ તેણે સખત કરી હતી. તે ગર્વિષ્ટ હતો. તેના અંગે અંગે ગૌરવ ઉભરાતું હતું. તેના અવાજમાં પાટણની દુર્જય સત્તાનો ઘોષ હતો, અને જ્યારે જ્યારે તે અવાજ આવતો ત્યારે કોઈની તેના, સામું જોવાની કોઈની મગદૂર ન હતી; પોતાના પ્રભાવથી તે બધાને આંજતો.

તેની શક્તિઓ અજબ હતી. તે શક્તિઓ તેણે પાટણને ચરણે ધરી હતી. તે પાટણની કીર્તિએ ઉજળો હતો. જ્યારે તેણે પાટણના રાજગઢમાં પગ મૂક્યો ત્યારે પાટણની સત્તા ન જોવી હતી. તેણે ધાર્યું હોત તો ઉદાની માફક ધન ભેગું કર્યું હોત—વિદ્વાસ ભોગવ્યો હોત; વિમળ મંત્રીની માફક ક્યાંક ચંદ્રાવતી વસાવ્યું હોત, અને સ્વતંત્ર સત્તા ચલાવતો હોત. મુંઝલનું વ્યક્તિત્વ છેવટે પાટણમાં લય પામ્યું.

મુંઝલ અને પાટણ એક થયાં. કણદેવના નમાલા લશ્કરમાં તેણે જીવન રેડ્યું. તે લશ્કરની મદદથી તેણે મંડલેશ્વરોને ડાર્યા. તેણે પોતાની રાજ્યનીતિથી ગુજરાત સાથે લાટને જોડ્યું, અને પાટણની સત્તા વધારી. સોરઠના વીરને સકંજમાં લીધો. આમ તેણે પોતાની શક્તિઓ પાટણ માટે વાપરી અને પાટણની સત્તા એકચક્રે કરવા તકની રહ્યો. તેની રાજ્યનીતિ સ્પષ્ટ હતી. તે મતમતાંતરતામાં પડતો ન હતો. ગુજરાતની સત્તાને શૌર્યના બળથી વધારવી એ તેનો હેતુ હતો.

મુંઝલની બુદ્ધિમાં વિજ્ઞાનો વેગ છે; અને તેના બળથી તે ભૂત અને ભાવિના ગૂઢ પડદા ચીરી જીભી થયેલી સ્થિતિનો તોડ એકદમ લાવે છે. કાકની સલાહ ચાલતા જ્યદેવને બોલતો સાંભળી મુંઝલ ગુંચવાડામાં પડે છે. અને તેની નજર એકદમ દોડતી, બહાર ઉભા ઉભા મનમાં કુલાતા અને “આ ધડીએ પાટણનો રાજા તો તે પોતે હતો” એમ માનતા કાક ઉપર અદૃષ્ટ રીતે ફરી વળે છે. આપણને તે કાકને પ્રશ્નો પૂછે છે ત્યાં સુધી ખબર પણ પડતી નથી. મુંઝલને સમજવો તે બહુ મુશ્કેલીનું કામ છે.

કીર્તિદેવ મુંઝલને બચંકર લાગે છે. તે “ગોરા ગબરૂથી” તે એતે છે, અને તેનો આદર્શ જાણે તેને જેતાં જાણી ન લેતો હોય, જાણે કોઈ દેવી શક્તિ મુંઝલ ન ધરાવતો હોય—તેમ કાકને તેની તપાસ રાખવા કહે છે. કાવત્રાંજાનેમાં તે આવી તેમનામાં પ્રાણ રેડે ત્યારપહેલાં તેને કેદ કરે છે, અને કાક તેને છોડાવા જાય ત્યાર પહેલાં સમશેર અને જમૈયા લઈ દોડે છે. મુંઝલમાં બચંકર શક્તિઓ છે તેમ આપણને જણાય છે. પાટણ માટે તેણે બેનને મારી. બૈરીને મારી અને આપણે જાણીએ છીએ તેમ બચંકર લોહી તરસ્યો મુંઝલ પુત્રને મારવા તૈયાર છે. મુંઝલ પાટણ માટે કોઈપણ કાર્ય કરવા તૈયાર છે—પછી તે ગમે તેટલું બચંકર હો. બલે તે કાર્ય તેના

જીવનને શુષ્ક બનાવતું હો-બલે તેને એકલો અટુલો રાખતું હોય, પણ તે પાટણને મંદિરે કીર્તિનો કળશ ચઢાવતું હોવું જોઈએ.

એકલતાના દુઃસહ બારથી મુંઝલ ગભરાય તેવો ન હતો. તે વૃદ્ધ હતો પણ તેને આશ્વાસન આપનાર કાંઈ ન હતું. મીનળ કાંઈક વખત તેનામાં જીવ રેડતી—તેના હૈયાને હેલે ચઢાવાની, પણ “ઉંમર સાથે હૃદયની આ વ્યથા પણ અમાત્યને વધતી જતી હતી. તેને લાગતું હતું કે તેનો જીવિત્રભાવ ફાલતો હતો, પણ હૃદયનો પ્રભાવ કરમાતો હતો; તેમાં સ્નેહ સીંચવા કાંઈ અંતરનું તેને સંબંધી નહોતું. સામાન્યજનોથી અટુલા બનેલા મહાપુરૂષો એકસ્તંભી મહેલના રહેવાશી બની જાય છે. બધાથી ઉંચા ખરા, પણ એ ઉંચાઈ એજ એમનું કારાગ્રહ”

મુંઝલને પુત્ર મળે છે પણ તે તેનો ત્યાગ કરી અવંતી જાય છે. મુંઝલ એકલ વૃદ્ધ સમો પાટણને આવે તેની સત્તાને આપતો ઉભો રહે છે; એ એકલતાથી પણ આપણને આંજે છે.

ઉદયન મંત્રી (ઉદા)

સ્તંભતીર્થનો મંત્રી ઉસ્તાદ છે, બાહોશ છે, મુતસદ્દી છે. તેનામાં મારવાડીપણું છે. “પાટણની પ્રભુતા”મા પાટણના દરવાજા ઉઘાડી મીનળ જયદેવને રાજગઢમાં પાછા લાવવા આદરાએલા પ્રયાસોમાં તેનો ફાળો હતો. તેનામાં વશિક જીવિત્ર છે. એ જીવિત્રને આધારે તે પાટણના મહાઅમાત્ય મુંઝલને પણ ડારવા પ્રયત્નો કરે છે. તેવા પ્રયત્નો તેણે આદર્યા. મહાઅમાત્યના તેજ આગળ તે ઝાંખો પડે છે. અમાત્યનું વ્યક્તિત્વ તેને દઝાડે છે. તેની રાજનીતિ પાટણની રાજનીતિથી ઉધા પ્રકારની છે. પાટણ મતમતાંતરના ઝઘડાઓથી પર રહેવા ઇચ્છે છે: સ્તંભતીર્થના મંત્રીને તે પ્રિય છે. પાટણને આંગણે શૈવ અને જૈન મત સંપીને રહેતા. સ્તંભતીર્થમાં જૈનેતર પ્રબળે દુઃખ હતું. ઉદાની મહત્વાકાંક્ષા અમાપ હતી. બધા મંત્રીઓને ડારવા તે ધર્મધુરંધર બન્યો. જૈન ધર્મ માટે તેણે અઢળક દોલત

વાપરી નવાં ચૈત્યો અને પ્રાસાદો બંધાવ્યા. તેને આંગણે દૂર દેશથી જૈન સાધુઓ આવતા. શ્રાવકોએ આ સત્તાનો લાભ લીધો; તેમના ઝુપડાંની હવેલીઓ થઈ અને ખતીબ જેવા બિચારા ઝુંપડી પણ ખોઈ બેઠા. આ આપણા ઉદા મારવાડીની રાજ્યનીતિ. તે સત્તાથી કુલાયો હતો. તે રાજ્યને પણ લશ્કર આપવાની ના પાડી, સતાવવા પોતાની સત્તા બેસાડવા માગતો હતો. તે બલા બલા મુત્સદ્દીથી થાપ ખાય તેવો નથી. મુંબલ પાટણ માટે જીવતો હતો. ઉદો જૈન ધર્મ માટે જીવે છે.

તે સાધારણ ઉંચો હતો. તેના શરીરનો બાંધો સુકો હતો. ધનના પ્રમાણમાં તે વાંચો નહોતો પહેરતો. તેનામાં વાણીયાના ગુણો પુરા હતા હતા. તે હસતો ત્યારે બલબલાને અમૃતના ધુંટડા પાતો, તેમના હૃદયને ધડીબર પલટો આપતો. તેની આંખોમાં સત્તાનાં છુપા તેજ હતાં; તોફાન પહેલાં શાંત દિસતા સાગર જેમ તે હંમેશાં શાંત રહેતો. બલબલાને તે શાંતિમાં કુબાવી દઈ હાથ કરતો. ઉદાની ઉત્સુક આંખો કામે વળગતી ત્યારે ચપળ લાગતી. અને તે ચપળતા વિજળી જેમ પડતી-દઝાડતી અને અદૃશ્ય થતી. ત્યારે જ તેમાં પ્રભાવ અને સત્તાનાં તેજ ઉછળતાં. આવી વ્યક્તિને સમજવી બહુજ મુશ્કેલ પડે. “એ છે મીઠા બોલો પણ જેટલો બહાર છે તેટલો ભોંયમાં છે,” આ મુંબલના શબ્દો અક્ષરે અક્ષર ખરા છે.

કાંકે તેના કાયદાનો ભંગ કર્યો છે. કાંકે તેણે ડામેલા ખતીબને અપનાવ્યો છે, છતાં ય ઉસ્તાદ ઉદાને નમ્રતાથી હસીને ડોકી હલાવતાં ધીમથી પૂછતો દોસ્ત આપણને અભયખીમાં નાંખે છે. તેની શાન્તીનો પાર નથી અને તે શાન્તિથી ખંભાતની દોલતનો ધણી ચાર વર્ષના મંત્રીપણામાં પાટણને પણ ગભરાવે છે અને બાહોશ કાકને ચમકાવે છે. “મુંબલ મહેતાની તેજસ્વીતા, સજ્જન મંત્રીનો તાપ અને દાદા-કનું શુદ્ધિદર્શક રૂપ ” ઉદામાં નથી; તે તો બધાથી ભિન્ન છે. કાક મુંબલની તરવારની ધાર જેવી નજરથી ન ડર્યો પણ ઉદાના કુલ વર્ષાવતા નયન તેજે તેને આંબ્યો.

થોડાબોલા ઉદાને શબ્દે શબ્દની કિંમત છે, અને શબ્દે શબ્દે તે બોલનારની કિંમત આંકે છે. કાકને તેણે પોતાના આતિથ્યથી અપ-નાબ્યા-નજર કેદ કર્યો, ઉસ્તાદી વાપરી તેનાં નાસવાનાં સાધનો કબજે કર્યાં. ઉદા મહેતાના આતિથ્ય સત્કારથી કાક ધૂન્યો. મુત્સદ્દી ઉદાને થાપ આપવી એ બહુજ મુશ્કેલીનું કામ છે.

તેની સત્તા અને ધનની સાથે તેના વિલાસો પણ વધ્યા હાજે છે. તે મંજરી જેવી નવોઢાને કેદ કરે છે. જૈન મંત્રી બ્રાહ્મણકન્યા બ્રાહ્મણત્વ છોડી ન પરણે તો દીક્ષા આપના તૈયાર છે. તેની આ એકપક્ષી અને આંધળી નીતિઓમાંજ તેનો અંત છે; તેની કીર્તિને લાંછન છે, જૈનો પાટણનો ઇતિહાસ ધડે છે અને ઉદો તેમાં એક હેમચંદ્ર સૂરી આપે છે.

કાકને તે કાંકરા સમાન ગણે છે. મંજરીના પ્રકરણે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચાડી છે જાણી તે દૂરઅંદેશી બાહોશ વ્યક્તિ તેનું નામ નિશાન પણ ન રહે તેમ કરવા પ્રયત્નો કરે છે, તેમાં તે નિષ્ફળ જાય છે, અને મુંઝવેલ સમક્ષ તે ભોંઠો પડે છે. ધવાએલો ઉદો ખંભાત જાય છે.

કૃષ્ણદેવ:—

કૃષ્ણદેવ પચીસ વર્ષનો, રસરાજ કૃષ્ણસૂત્રો શ્યામ અને રૂપાળો છે. તેના હૈયે વીરરસનાં પૂર છે. તેની આંખોમાં શૌર્યનાં તેજ છે અને તે તેજમાં બેદરકારી અને મજાક છુપાએલાં છે. તેનું શરીર સશક્ત અને ધાટીલું છે, તેનો પહેરવેશ તે કાંઈ સોરઠનો અમીરી કુટુંબનો સુભટ હશે એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. “હાથમાં લાકડાનાં છોડીઆં લઈ તાકી તાકીને દેવતામાં મારતો યુવક” જાણે કાંઈ અંતરપટે નવા સત્તાના અગ્નિને ન ચેતાવી રહ્યો હોય એમ લાગે છે. તેના મોઢા ઉપર હિંમત છે, તેની હિંમત અને શૌર્યને તે શાંતિથી મઢે છે. તે પથુરાજ સિંહસમો પાટણના ઓવારે ગિરનારની કુંજોના ઘોષ સાંભળતો પડ્યો છે. તેનામાં તમે ઉંડું નિહાળો અને તમને

તે તેના પ્રતાપથી આંજશે. તેનું સ્વરૂપ અને શૌર્ય સ્ત્રીના હૃદયમાં સ્નેહનાં પૂર ઉઠાળશે. તેના સ્નેહસાગરમાં સ્નાન નહિ આવે. આવો કૃષ્ણદેવ ગુજરાતના નાયમાં દેખા દે છે.

તે સ્વભાવનો આનંદી છે. તે વાણીઆ વિદ્યાને ધિક્કારે છે, અને પાટણની શાંત મહેતાની નીતિ માટે કહે છે, “પાંચ હાથ આવી હોય કે પચાસ ગાઉ, વાણીયાના રાજ્યમાં બધુંજ સરખું.” તેને જ્યદેવ પ્રત્યે કાંઈ અણુગમે હોય તેમ લાગે છે. કાક જ્યદેવનું નામ સાંભારે છે અને કૃષ્ણદેવ તિરસ્કારથી હસી કહી દે છે, “તે પાપ ધોવા ગયા છે. સાંભળ્યું છે કે દારકાં આગળ આનંદ કરે છે, પછી અવંતિનાથને યુદ્ધ આપવાની કોને પુરસદ હોય?” તેની નસોમાં રાજપુતનું લોહી વહે છે, તે પાટણની નિંદા કરતાં કરતો નથી. કાકે “પેલા આપણી વાત સાંભળે છે” તેમ કહી અટકાવ્યો ત્યારે “જોઈએ તો નાક કાન કાપી લે,” એમ તે મોટેથી બોલે છે. સોમસુંદરીને તે પોતાના પ્રભાવથી આકર્ષે છે. ભોળી સોમ તેનાથી અંજાય છે અને લહેરી કૃષ્ણમાં સ્ત્રીહૃદયો જીતવાની શક્તિઓ દેખા દે છે.

કૃષ્ણદેવ દેશળ અને વિશળ સાથે પાટણને હંકારવા મથે છે; તે જ કરે છે તે બહુ શાંતિ અને સુપકીથી કરે છે. કાક જેવા તેના મિત્રો પણ તે કાણુ છે તે જાણી શકતા નથી. કાકે તેનો સંદેશો ફેરવી તેની બાજુ ઉધી વાળી હતી, છતાંય તે શાંત, સ્વસ્થ અને તિરસ્કાર ભર્યો દીસતો હતો. તેના મોઢા પર શોકની છાયા પણ ન હતી, તેના મોઢા પર ગૌરવ છવાઈ રહેલું છે. તેની સૃષ્ટિને શાસન કરવા ઉતરેલા રાજરાજેન્દ્ર જેવી બેદરકારી કાકને મુંઝાવે છે.

આગળ વધતાં “કાવત્રાંબાજો”ની ટોળીમાં આપને તે રા’ બેંગાર પાટણનો દુશ્મન છે એમ ખબર પડે છે. લહેરી કૃષ્ણે સોમને આકર્ષી તેનામાં રહેલી શક્તિઓ આપણને દાખવી હતી; કાકે

કરેલી બૂલને પરિણામે દેવડીને દહેરમાં મળી છેવટે ઉપાડી જઇ જ્યદેવનું નાક કાપે છે, અને સોરઠનું મૂર્તિસ્વરૂપ બની આપણી સમક્ષ ઉભો રહે છે.

કાશ્મીરા:—

કાશ્મીરા-મોરારપાલને પાટણની પ્રભુતામાં થાપ આપનારી પ્રસન્ન-લાટના દંડનાયક ત્રિભુવનની અર્ધાંગના એક બાહોશ વ્યક્તિ છે. તેનું સ્થાન પાટણમાં અદ્ભુત છે, પટ્ટણીઓ તેને રાજલક્ષ્મી જેમ પૂજતા. પાટણના હૃદયમાં બે વ્યક્તિઓ વસતી-મુંગલ અને કાશ્મીરા. કાશ્મીરા બુદ્ધિવાદમાં મીનળને પણ હરાવતી. મુંગલ સામું ટક્કર ઝીલતી અને પાટણની રાજ્યસત્તાની મૂર્તિ સરખો મુંગલ પણ પોતાનાં શાસનો કાશ્મીરા દેવીને તોડવા દેતો. તે ભલ-ભલા મંત્રીઓના મુત્સદ્દીપણા ઉપર પાણી ફેરવતી. તેને શસ્ત્રો વાપરતાં આવડતાં અને તેથી ચોક્કાઓને કારતી. પાટણના કારભારીઓને તે પજવતી છતાંય તે એક વ્યક્તિ હતી કે જેની તરફ બધાં સ્નેહની દૃષ્ટિથી જોતાં; તેને જતી જોઇ માગ મૂકતા અને માન આપતા. તેની હિંમત અને બુદ્ધિ અજબ છે. તેની હિંમતે તે બીન્યા વિના કાકના બંધ તોડે છે અને મંડલેશ્વરની શોધમાં પુરુષ વેષે નીકળે છે.

તે ઉંચી અને શરીરે ભરાવદાર હતી. વીસ વર્ષે તે પ્રૌઢા જેવી ગૌરવભરી દિસતી હતી. “તેના હાસ્યમાં અને આંખમાં વિદ્યુતનો ચમકારો હતો.” આછે ઘાટે ઘડેલી શક્તિની પ્રતિમા કાશ્મીરા ચપલ, ઉત્સાહપ્રેરક અને સત્તાધારી છે. તેને કામ કરવાની ઉમેદ છે. તે મુંગલને પરણાવવા તત્પર છે. તે મંજરીને ગોદમાં ધાલવા તૈયાર છે. તેણે હાથમાં લીધેલાં કામ પાર પાડવા પ્રયાસો આદરે છે.

તેની આંખો તોફાનમાં હંમેશાં નાચતી રહે છે, અને પ્રસ્થાનમાં મંજરીને સતાવતી આપણે એને જોઇએ છીએ.

કીર્તિદેવ:

“ દેવાંગના સમા શરીરતેજે દ્વિપતો ” ઉજ્જવિનીનો ભદ્રરાજ કીર્તિદેવ પાટણને ઓવારે ઉતર્યો અને ઉતરતાં જ પોતાના પ્રભાવથી સર્વને આંબવા લાગ્યો. તેનામાં અડગતા, ગૌરવ અને છટા હતાં. તેના અર્ધ ખીડેલા હોઠ લલનાઓને લલચાવે છે. તેના મોઢા પર પરિચિતતાની રેખાઓ છે. તે રેખાઓ કાકને વિસ્મય પમાડે છે. તેનું સ્વરૂપવાન મોઢું મુંબલના હૃદયમાં તુમુલ જગાવે છે, મુંબલને પુલ-કુંવર સાંભળ્યો છે. અને તેનો છોકરો સાંભરે છે. મુંબલને તેની આકર્ષક મુદ્રા ભયંકર લાગે છે. “ કીર્તિકેય સમા ” કીર્તિદેવની ભવ્યતા કાકને મુંઝવણમાં ફેંકે છે.

કીર્તિદેવ ગુજરાતનો છે અને તેથી તે પાટણ આવ્યો છે. તેને પોતાનાં માઆપ જાણવાં છે. તે જાણ્યા સિવાય પોતે અધુરો છે એમ તેને લાગે છે. સજ્જન મહેતા જાણે છે પણ ઉગ્રકને કહેવા ના પાડે છે. તે સજ્જનને ત્યાં જાય છે. રસ્તામાં સજ્જનના મોઢા ઉપર થઇ અનેક ભાવો પસાર થાય છે. પણ તેની સાથે તેને કાંઈ લેવા દેવા નથી. તે તેના આદર્શની બહાર આવવા માગતો નથી. તે સામાન્ય જનથી ઉંચો છે. મુંબલ જેવા મુત્સદ્દીઓ, કૃષ્ણદેવ જેવા વીરો ભૂલ ખાય છે, અને તેઓ આર્યાવર્તને વિનાશના પંથે લઇ જાય છે એમ તે માને છે. તે હંમેશાં વિચારમગ્ન રહે છે.

કીર્તિદેવમાં ઉચ્ચ કુલ-તિલકાને છાજે તેવી સંસ્કારિતા છે. તે બોલતો ત્યારે જાણે દેવવાણી સંભળાઇ એમ લાગતું. તે તટસ્થ અને ઉત્સાહી યુવક છે. તેની આંખો સ્નેહથી ભરપૂર છે. તેમાં પ્રભાવ છે. એ પ્રભાવમાં કાંઈ પણ તેજસ્વી વ્યક્તિને મિત્ર કરવાનાં જાદુ છે. તેના દિલે દેશદાઝ છે. તે અવંતી માટે દાઝતો નથી. તે તો સારા થ ભારત માટે દાઝે છે; તે સારા આર્યાવર્તમાં ફર્યો છે. આર્યાવર્ત અંદર અંદર લઢી મરે છે અને તે તેને બાળે છે. તે કૃષ્ણદેવને કહે

છે...“માથે ધન ગર્જના થાય છે, પણ તમને સંભળાતી નથી. જયદેવ મહારાજ અવંતીનાથ સાથે લહે છે. જુનાગઢનો રા' પાટણુ સાથે લહે છે; સપાદલક્ષનો રાજા ચીતોડના રાવણ સાથે લહે છે; કાઠ સમજતા નથી. કાશ્મીરાધિપ એકલો સમજે છે. તમારા ભીમદેવ મહારાજ હતા ત્યારે જે યવનોએ પાટણુ તોડી, પરમધામ દેવપદ-ણુનો વિનાશ કર્યો હતો તે વાત યાદ છે? દાનવ સમા વિકરાલ, નિર્દય યવનોની મદાસેનાઓ આજતાં કાશ્મીરરાજની હીંમત પણ હારી ગયું છે.”

“હા, તમે બધા બેઠા છો—આત્મજળના ગર્વમાં સંતોષ માનીને, પણ દર વર્ષે તે મહાવિનાશક યવનસાગર આગળનો આગળ વધે છે. કનોજ અને સપાદલક્ષે તેની ઊર્મિઓને સ્પર્શ કર્યો છે. અમારા અવંતીમાં તેની ભયંકર ગર્જનાના પડધા સંભળાયા છે. વેળાસર ચેતશે નહીં તો કાશ્મીર પડશે, સપાદલક્ષ પણ ખુવાર થશે. મહા-કાલેશ્વરની ધજા ધુળમાં રોળાશે—અને પાટણુનું નામ અને નીશાન પણ હાથ લાગવાનું નથી.”

તેની ઇચ્છાઓ વિરલ છે. તેનો આદર્શ અનુષ્ઠાન છે. મુંજલને તે સમજવશે એમ તેને આશા છે—શ્રદ્ધા છે. આવા કીર્તિદેવમાં એક જ મનુષ્યભાવની નિર્જલતા છે એમ આપણને લાગે છે. તેને પોતાનું કુલ જાણવું છે. તે જાણવા તે અધીરો છે; અધીરો આપણા જેવો. તે જાણવાને કાલ લૈરવને સાધવા તૈયાર છે.

“ગોરો ગબડ, ઇકોતેર પેઢી તારે એવો” કીર્તિદેવ મુંજલને મળે છે, નિરાશ થાય છે, કેદ થાય છે. મુંજલ તે ભયંકર વ્યક્તિ પાટણુમાં રહે તો સત્યાનાથ વાળે માટે તેને મારવા જાય છે. કાક આવી તેને તેનું કુલ કહી બચાવે છે. તે મહાઅમાત્ય અને પુલકુંવરનો પુત્ર છે. ઇચ્છાઓ નહિ ફળે તેથી નિરાશ પામી કીર્તિદેવ-પિતાની આજ્ઞા લઈ અવંતી જાય છે.

જયસિંહ:

પાટણનો રાજા જયદેવ નાનો છે. તેનામાં હંડી પહોંચ નથી. તેનામાં બુદ્ધિનાં નીર જોસભેર વહેતાં નથી. તેથી તે ગભરાય છે, અકળાય છે, ચીઢાય છે. ઉમક સાથે થયેલા સમાધાનથી તેની કીર્તિને કલંક લાગ્યું છે એમ તેને લાગે છે; પણ તે કલંક કેમ દૂર કરવું તેનું તેને જ્ઞાન નથી; તેનામાં મુત્સદ્દીપણું નથી તેને સત્તાનો શોખ હતો પણ તે મેળવવાનો મંત્ર તેની પાસે ન હતો.

તેને ખરા રાજા થવું છે. તેનું મંત્રીમંડળ બુદ્ધિશાળી અને તેજ તથા મુત્સદ્દીપણાથી ભરપૂર છે. તે મંત્રીમંડળમાં તે બકરા જેવો નિર્માલ્ય લાગે છે. ૧ તેનામાં મહાત્વાકાંક્ષા પોષે એવો વીરભિત્ર તેને મળ્યો નથી. કાક તેના ઉપર છાપ પાડે છે, અને મહાત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાના પાયાએ બતાવે છે. જયદેવ એટલો બધો અકળાઇ ગયો છે કે તેનામાં કોઇ માટે વિશ્વાસ નથી. કાકે તેનામાં બુદ્ધિનાં નીર ઉછાળ્યાં. પણ તેના તરફ તે અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જુએ છે. ત્રિભુવને તેના માટે પ્રાણુ ખર્ચ્યા પણ તે ત્રિભુવનને મારવા તૈયાર છે. તેની સ્થિતિ સ્વસ્થ નથી. કોઇ માર્ગ બતાવે—(તેને ખરા રાજા થવાનો) તેની સાથે તે મિત્રાચારી માંડે. ઉદા. પણ તેની પાસે આવી ઉસ્તાદી વાપરી જાય. રાજા જાણે છે કે ઉદાએ તેની કીર્તિને ડાઘ લાગે તેવું કર્યું છે. છતાંય તે ઉદાની જાળમાં ફસાઇ કાકને કેદ કરે છે. “તેને સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે પાટણના ચક્રની તે માત્ર નામની જ ધરી હતો—ખરી ધરી ખીજા હતા.” તેનો કચવાટ એટલો બધો હતો કે તે મુંબલ મહા અમાત્યની સાથે પણ કચવાઇને બોલે છે. પણ આ બાબતનો તોડ કાઢવાની તેનામાં શક્તિ નથી. તે શક્તિઓના પ્રભુએ

૧ જયસિંહને આવો દોરનારા રા. મુનશી સમક્ષ British Constitution તરવરવું દિસે છે. જયસિંહના મંત્રીઓ જ રાજ્યકારભાર કરે છે. જયસિંહ ફક્ત રાજ્યપતિ જ છે.

સાથે વાત કરતાં તેનું સ્વમાત્ર ધવાય છે.

રાજ્યમાં તેનું માન ઉપર છલું છે તેનું તેને ડુંગર બાન કંરાવે છે. ત્રિભુવન ડુંગરને કાક ક્યાં છે તે બતાવવા કહે છે. રાજ્યએ તેને કેદ કરાવ્યો છે; ડુંગર રસ્તો બતાવવા આગળ વધે છે અને રાજ બોલે છે.

“ ડુંગર, તું નથી માનતો ! તું તારા મહારાજનું કહ્યું નથી માનતો ? ઠીક ઉભો રહે. ”...

“ બાપુ ! આપ અન્નદાતા છો-પણ મંડલેશ્વર મહારાજ તો મારા માલીક છે. ”

આમ તેના સ્વમાનના ચૂરા થતા હતા. તે ફક્ત અન્નદાતા હતો. ગુજરાતનો તે તેની પ્રજાનો તે માલીક ન હતો. તેની આંખ માંથી આંસુ પડે છે; પણ રાજની બાલકબુદ્ધિ ત્યારથી પ્રૌઢ બનતી જાય છે. તે રાજ્યમાં રસ લેતો થાય છે. પણ તે બુદ્ધિ ને હૃદયનાં તેજ દઢ થાય ત્યાર પહેલાં રાણકને ખૂંચે છે. રાણક જતાં તે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશે છે અને રાજધિરાજમાં તે દિપ્તિ ઉઠે છે. તેની મહત્વાકાંક્ષાઓ ફળે છે. ગુજરાતના નાથમાં તો બાલક રાજ અનેક ભૂલો કરે છે, છતાં ય આપણે તેને માન આપીએ છીએ. તેનામાં ઉંડુ, અગાધ અને અસ્પષ્ટ તેજ છે. તે તેજ આપણને આંજે છે, તે તેજ ઉબકને આંજે છે. તે તેજે તે વિજય કરશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

ત્રિભુવન:

ત્રિભુવનપાલ, દેવપ્રસાદનો પુત્ર-લાટનો દંડનાયક છે. તેનામાં તેના બાપનું શૈયી છે. તે પ્રચંડ છે, પ્રતાપી છે; તે યોદ્ધો છે, સૈનિક છે. તેને રાજ્ય કરવાની લાલસા નથી. તેનામાં મુત્સદ્દીપણ

નથી.* તેનામાં જ્યદેવ જેવી મહત્વાકાંક્ષા નથી. તેનામાં ઉદાત્ત ઉત્સાદીપણું નથી. કાકની બાહોશી અને બુદ્ધિ નથી. તે બધાથી જુદો અને નિરાજો છે. આવો છે છતાં ય તે પાટણનો માલિક છે. તેને દેખી પાટણની પ્રજા સંતોષ પામે છે. તેના દુઃખે પાટણની પ્રજા દુઃખી છે. તેણે પાટણનું હૃદય જીત્યું છે. તે પ્રસન્નનો પ્રિયતમ છે અને પ્રસન્નનું તોફાનીપણું ત્યાં ઓસરી જાય છે. ત્રિભુવનનો સ્વભાવ તેજ છે; અને તેથી જ્યદેવ કાકને બતાવતો નથી ત્યારે સખ્તાઈ વાપરી તે નવા રાજના સ્વમાનના ચૂરા કરેછે. છતાં ય તે નિખાલસ સ્વભાવનો છે અને તરતજ થોડીવારે રાજને કાકની સલાહ લેવા કહે છે. તે કાકને લીધે લાટને સર કરી શક્યો અને પાટણનો ધ્વજ ત્યાં રોપી શક્યો.

તે ગૌરવભર્યો છે, તેનામાં રાજ્યભક્તિ છે. તે રાજ્યભક્તિ કરી જીવે છે. પોતાના જીવની તેને દરકાર નથી, પણ રા' નાસી જાય તો પાટણનું શું? તેની દરકાર છે અને કાકને છોડાવે છે. ત્રિભુવન ગુજરાતના નાથમાં ગોળુ બને છે, અને પોતે એકલો છુપાયેલો પડી રહે છે.

મીનળ:

આપણાં પ્રકરણોમાં મીનળ બહુ દેખા દેતી નથી. પાટણની પ્રજામાં તેણે મુંજલના મુત્તદીપણા ઉપર પ્રહાર કર્યો હતો. ત્યારે તેને તેમાં વિશ્વાસ ન હતો. આજે ગુજરાતના નાથમાં તેને મુંજલ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. હવે આનંદસૂરીઓ આવી મીનળને મુંજલ વિરૂદ્ધ ઉભી રાખી શકે તેમ નથી. તેનો યજ્ઞ હવે ખરા ઋત્વિકના હાથમાં છે. તેની સત્તા પહેલાં કરતાં વધારે છે, છતાં ય તે ઉઘાડી રીતે રાજ્યકારભારમાં ભાગ લેતા નથી. તેની આંખો બંધે ફરે છે,

*તે કીર્તિદેવને કહે છે, “રાજ્યનીતિની વાતો મામા જાણે.”

ચાર વર્ષે તેનામાં ફેરફાર થયા છે. “મીનલદેવીમાં ધણો ફેરફાર પડ્યો હતો. તેનું શરીર પહેલાં કરતાં જરા જડું થયું હતું. જીવાનીમાં પણ તેના મુખપર ગૌરવ તો હતું જ. હવે તે પાકટ થયું હતું અને સત્તા અને અડગતાની રેખાઓએ કુમાશ અને સાદાઈ તે ઉપરથી કાઢી નાખ્યાં હતાં. તેની આંખોમાં તેજ પહેલાના જેવું હતું. આમ તે સ્થિર થયું હતું. તેમાંથી પ્રતાપ સતત વહેતો. પહેલાંની માફક વધતો ઓછો કે ભયંકર ભાગ્યેજ થતો.”

મીનળ ને મુંજલનો પ્રભાવ સરખો ભયંકર છે, કારણ કે “બંને અંતરમાં એક હતાં તેથીજ એ પ્રભાવોનો વિરોધ નહોતો થતો. મીનળ મુંજલને એકલવાયો દેખી દુઃખી થાય છે અને અટક્યાળી પ્રસન્ને ઉભા કહેલા પ્રકરણમાં તે સહાય આપે છે. આવી મીનળ ગુજરાતના નાથમાં છે. તે ગુજરાતના રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને આપણે ધીમે ધીમે વાનપ્રસ્થ દીક્ષા લેતી જોઈએ છીએ. તેની મૂર્તિ ગુજરાતના નાથમાં ધીમે ધીમે પાછળ પડતી જાય છે. તે ગૌણપદ લે છે.

x

x

x

પાત્રો ઉપર આછી નજર નાખી હવે આપણે આગળ વધીએ. પાત્રો જીવંત છે. કનૈયાલાલની સર્જનશક્તિ અજબ છે. તે પિતા જેમ તેનાં બાળકોને ઉછેરવા મહેનત લે છે. પાત્રોથી વસ્તુ ગુંફન થાય છે. વસ્તુ ઉપર પાત્રો આધાર રાખી જેસી રહેતાં નથી. પાત્રોમાં હોંશ છે, ઉર્મીઓ છે અને તે ઉર્મીઓ આખા ય વસ્તુપટ ઉપર ફરી વળે છે, ફળદ્રુપ કરે છે, અને તેથી પાકતાં ફળોનો પોતે ઉપભોગ કરે છે. પરસેવો ઉતારી પેદા કરેલાં તે ફળો છે.

સંવાદો (નવલનું ચોથું અંગ)

નવલનાં પાત્રોમાંથી આપણે તેમના વાર્તાલાપ તરફ વળીશું. મીણુવટથી અને સંભાળપૂર્વક લખાયેલા સંવાદો નવલનું એક અંગ બની રહે છે. સંવાદો વિનાનું નવલ નિષ્પ્રધ જેવું રસિક છતાંય લુપ્ત લાગે છે. વાચક બહુ રસ લઈ શકતો નથી. સંવાદોથી

આપણે નવલનાં પાત્રોની પાસે આવીએ છીએ. પાત્રો સંવાદોદ્વાર પોતાના વિચારો જણાવી શકે છે, અને તે વિચારો દ્વારા તેમનું વ્યક્તિત્વ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમના ખીજ પાત્રો વિષેના અભિપ્રાયો આપણને મળે છે. ન્યાયાધિશ જેમ સાક્ષીઓને સાંભળ્યા પછી ન્યાય આપે તેમ આપણે પણ આપણા અભિપ્રાયો-નવલના કર્તા પાસેથી લઈ એકપક્ષી અભિપ્રાય ન આપતાં-સાક્ષીઓને (પાત્રોને) સાંભળી આપીએ છીએ. નાટકમાં પાત્રોની ખીલવણી સંવાદોદ્વાર થાય છે. નાટકમાં તેની કિંમત વધારે છે, અને ફક્ત આજ નવલનું અંગ છે કે જે તેને નાટકની સમીપમાં આણે છે.

રા. મુનશીનાં નવલોમાં નવલનું આ અંગ ખીલતું જાય છે, અને તેની જરૂરીયાત નવલમાં વધારે છે એમ આપણને જણાય છે.

રા. મુનશી પહેલાનાં નવલોમાં આ તત્ત્વ ન જોવાનું છે. અને જ્યાં જ્યાં તે જણાય છે ત્યાં ત્યાં નવલને તે શોભારૂપ પણ નથી. સંવાદો નવલનું એક શોભતું અંગ છે. તે કરણધેડો અને સરસ્વતીચંદ્રમાં આપણને ખોળારૂપ લાગે છે. નંદશંકર તો વર્ણન કરવા ઓટલે હરદાસી માંડી બેઠા છે. તેમને ઉપદેશો આપવા છે ત્યાં વાતો કરવા ખીચારા ક્યાં થોભે? તેમને આ અંગને ખીલવવાની જરૂર નથી. સરસ્વતીચંદ્રના લેખકને આની જરૂર વિચારોની આપ લે કરવા ખાતર જ જણાય છે. પણ આ અંગ તેની કલાને સંપૂર્ણ બનાવશે એમ તેને લાગતું નથી. એ પણ નાનાલાલ કહે છે તેમ કાદમ્બરી છે. કાદમ્બરીના લેખકને સંવાદો શા? પુરાણોમાં વળી સંવાદોદ્વાર પાત્રો લેખન શા? વ્યાસોને ચિત્રો દોરતાં આવડે છે ને ગોવર્ધનરામ દોરે છે. ગોવર્ધનરામનું ગૌરવ સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ આલેખવામાં છે. રા. મુનશી ઉપર પરસાહિત્યની અસર હોઈ આ અંગનો તેમની કલામાં ઉપયોગ કરે છે. આવા સંવાદો ગદ્યમાં એજસ રહે છે. અને તેનો જરૂર જોગો અને વિવેકબુદ્ધિથી થએલો

ઉપયોગ લેખકની કલા કૌશલ્યનો નમૂનો છે. મુનશીના સંવાદોમાં ઠંકુરની કિલ્લિતા નથી. મુનશીના સંવાદો શિષ્ટ, સાદી અને સચોટ બાનીમાં લખાયેલા છે. મુનશીનું ભાષાગૌરવ ત્યાં ખીલી નિકળે છે. તે સંવાદોમાંથી તેનાં પાત્રો બહાર નીકળી આવે છે અને આપણી ભાષામાં આપણી સાથે વાતો કરે છે.

નાટકમાં જેમ સંવાદની નીચે છૂપાયેલો વસ્તુ વિકાસ, નવલમાં કેટલીક વખત આપણને જણાય છે. પણ સંવાદનો મુખ્ય મંત્ર-ન્ધ તો પાત્રો સાથે જ છે. તે મેં ઉપર કહ્યું તેમ પાત્રોને સમજવામાં મદદરૂપ બને છે. વસ્તુ બહારના સંવાદો જો પાત્રો આલેખવામાં અને તેમને સુરેખ ઉભા રાખવામાં મદદ કરતા હોય તો કામના ખરા. પણ આવા સંવાદોથી નવલ ઉપર બોળે નાખવો ઉચિત નથી. સરસ્વતિચંદ્રનો લેખક વસ્તુ બહારની વાતો સરસ્વતિચંદ્રનું માનસ ચિતરવામાં કરે છે અને તે દ્વારા પોતાનું પાંડિત્ય બતાવે છે, નવલને બોળ રૂપ બનાવે છે. ગમે તેવા વિદ્વાતભર્યા, રસભર્યા આવા સંવાદો હોય પણ તે કલાની દૃષ્ટિએ નકામા છે. સમાજ અને દેશ ઉપરની ચર્ચા કરતા સંવાદો સરસ્વતિચંદ્રમાં અસ્થાને છે.

સંવાદો સ્વાભાવિક, યોગ્ય અને નાટ્યતત્વવાળા હોવા જોઈએ. એટલે કે તેમાં બોલનારનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ. આપણામાં કહેવાય છે કે **यद्योयदा मुचति वाक्यबाणं तदातदा जाति कुलःप्रमाणं** અને તેજ પ્રમાણે પાત્રને અનુકૂળ તેની ભાષા અને કલ્પના હોવી જોઈએ. પાત્રના મૂળમાંનો પ્રથમ જ શબ્દ તેનું વ્યક્તિત્વ જણાવવા બસ છે. સરસ્વતિચંદ્રનાં બધાં પાત્રો એક સરખી ભાષા વાપરે છે. તેથી પાત્રો કેટલીક વખત સ્પષ્ટ જણાતાં નથી. તેમાં નાટ્યતત્વ નથી. ત્યારે મુનશીના પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ તેમના સંવાદોમાં છે. મુનશીના સંવાદો યોગ્યસ્થાને વપરાયેલા છે. તે સંવાદો પાત્રોની ખીલવણીમાં ઉમેરો કરે છે અને તેથી તેમાં નાટ્યતત્વ છે. મુનશીના

સંવાદો પાછળ વસ્તુ વિકાસ છે. અને તેથી નાટકની જેમ મુનશીના નવલનું વસ્તુ શુદ્ધન-ગુજરાતના નાથમાં સમજા છે. સંવાદના કર્તાએ થતી વાતો લખવાની નથી પણ તે વાતોમાંથી સારરૂપે ઉભો કરેલો કાલ્પનિક સંવાદ Imaginary conversation રજુ કરવાનો છે. આપણે આગળ વધી કહી શકીશું કે મુનશીની નવલ-માંથી જે વર્ણન આદિ ભાગ કાઢી નાખવામાં આવે તો તેમાંથી એક સુંદર નાટક જન્મે.

આ ઉપર વધુ રોકાયા વિના મુનશીએ કરેલો તેનો ઉપયોગ જોઈએ.

નવલની શરૂઆતમાં (આપણે ગુજરાતના નાથની જ વાત કરીએ છીએ) કાક અને કૃષ્ણદેવનો સંવાદ નવલનું ઐતિહાસિક વસ્તુ આપણી સમક્ષ આપાદ રીતે ખડું કરે છે. ‘કાકને ખાત્રી થાય છે કે તે પોતે પાટણનો રાજા થયો છે,’ તે પ્રકરણનો સંવાદ કાકનું વ્યક્તિત્વ બતાવે છે અને પાત્રાલેખનમાં મદદ રૂપ બને છે. ‘મુંબલનો કાશ્મીરાને ત્યાં કાક સાથેનો સંવાદ તેનામાં રહેલું વ્યક્તિત્વ અને ઓજસ અને મુંબલ વિચક્ષણ પુતળું છે એમ સ્પષ્ટ દાખવે છે. રઉદા અને કાકના સંવાદમાં ઉદાનું વ્યંગ જણાય છે. મુંબરીનો તેની મા સાથેનો સંવાદ મુંબરીની પુરી ઓળખાણ આપે છે. કલાકર સંવાદદ્વારા આખું પાત્ર આપણી સમક્ષ પૂર્વાપરનો સંબંધ બતાવી આપણને અર્પે છે. અને નાનો સરખો ૪ મુંબરી અને કાકનો ખંભાતના અખાતમાં થયેલો સંવાદ કાક અને મુંબરી વચ્ચે રહેલા અંતરને માપે છે.

“ તમને સંસ્કૃત નથી આવડતું ? ”.....“ લાટમાં બાલણો લથુતા નથી ? ”

“ લથુનાર લણે છે હું બો યુદ્ધોમાં જ ઉછર્યો છું. ”

“ વાર. ” જણે પોતે ઉચ્ચ ભૂમિકાની હોય તેમ અસ્પર્શતાથી જરા ટટાર થતાં મુંબરીએ કહ્યું “ તમે નાહી આવો, હું રાંધી મૂકું ”

૫ ત્રિભુવન અને કીર્તિદેવના સંવાદમાં કીર્તિદેવના શબ્દો કંઈ અકલ્પ્ય હૃદયભેદી પ્રતાપ સૂચવે છે. “મંડલેશ્વર મહારાજ ! બાહુમાં બળ હોય તો બતાવવાનાં સ્થાનો ઘણાં છે. ત્રણસે વર્ષ તો લઢયા હવે કેટલું લઢવું છે ?” અને ત્રિભુવનનો પ્રત્યુત્તર, “ એ મારું કામ નથી, રાજ્યનીતિની વાતો મામા જાણે ”—આ સંવાદ ત્રિભુવન લડવૈયો છે અને મુત્સદ્દી નથી એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે. કીર્તિદેવનો આદર્શ તેના શબ્દે શબ્દમાં છે. રા. કનૈયાલાલ શબ્દે શબ્દે વ્યક્તિત્વનાં તૂર રેડે છે. તેના સંવાદમાંથી તમે એકપણ શબ્દ ખસેડી શકશો નહિ અને એકપણ ઉમેરી શકશો નહિ.

૬ “ કોણ માલીક ”વાળા સંવાદમાં સૂચન છે કે સિદ્ધરાજ કાચો હતો. તેનામાં મુત્સદ્દીપણું થોડું જ હતું. તેની પાસે સત્તા મેળવવાનો મંત્ર હતોજ નહીં, કાકને ત્રિભુવન છોડાવવા જાય છે, રાજાને ત્રિભુવન સત્તાદર્શક સ્વરે પૂછે છે.

“ મને કેમ ન પૂછ્યું ? શા માટે કેદ કર્યો ? ”

“ મારી મરજી ”

“ મામાને અને મોટાં બાને ખબર છે ? ”

“ કોઇને પૂછવાની મને શી જરૂર ? ”

“ શી જરૂર ? શી જરૂર ? અમે તમારે માટે જીવ આપીએ અને અમને પૂછવાની શી જરૂર ? ”

x x x

“ એક નોકરડા પાછળ આટલી પંચાત ? ” તિરસ્કારથી રાજાએ કહ્યું.

“ હું તમારી માફક મારા સેવકોને પગની રજ નથી માનતો.”

+ + +

“ તમને ખબર છે કે હું કોણ છું ” ?

“ મને ખબર છે કે જેવા તારા બાપ તોફાની હતા તેવો તું થવા લાગ્યો છે. ”

“ મારા બાપુ જેવો થઈશ. ત્યારે તો માઈ જીવન ખરેખર કૃતાર્થ થશે. મેં ને મારા પૂર્વજોએ શું કર્યું છે તેનું કંઈ તમને જ્ઞાન છે. સિંહાસને ચઢ્યા છો તો ખરા પણ એ સિંહાસન કોને લીધે છે તેનું કંઈ જ્ઞાન છે ? ”

આ સંવાદનાં વાક્યો જ્યદેવને તેની અદ્યતાનું જ્ઞાન કરાવે છે અને ત્રિભુવન અને તેના વડવાઓના ગૌરવને મુનશીની તેજસ્વી કલમ તેવીજ ગૌરવશાળી બાનીમાં આલેખે છે.

+“મંજરીના સ્વામીઓ”માં શક્તિની પ્રતિમા સમી કાશ્મીરા અપૂર્વ, ઉન્માદક, કલ્પનાશક્તિને કેદી બનાવે તેવી મંજરીના સંવાદથી વાચકને મંજરી શાની બનેલી છે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે.

“ તમારા પાટણના વીરો અને પંડિતો બધા—”

“ તેનો તને હિસાબ નથી ? ”

“ બા ! મારી સાથે વાત કરતાં માથું પાકશે જવા દો.”

“ હું તમારા કાલની નથી—ત્રિભુવન ગળવનારા મહાકવિના કાલની છું: હું પાટણની આત્મણી નથી—પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્રને જોળામાં છૂપાવવાની હોંશ ધારતી બીજી અનસૂયા છું.”

“અનસૂયા થશે તો કોઈ અત્રિ હશે ત્યારે ને ? ” કાશ્મીરાએ હસતાં ઉમેર્યું.

“ બા ! તે હું જાણું છું. પેલો કાક નહીં હોત તો મારે મરવું પડત. મોહિનીએ જેમ દેવ દાનવો ડોલાવ્યા તેમ મારા રૂપમાં પણ ભયંકર શક્તિ છે, એટલે લાલસાના સેવકો દુઃખ દેવા આવશે.. દુઃખ દેશે રીખાવશે. પણ હું કોને પરણું ? કોની જોડે સંબંધ બાંધું ? બા ! મેં તમને શું કહ્યું ? જ્યાં જોઉં છું ત્યાં વહેંતીઆઓ નજરે ચડે છે. એમાંથી કોની દાસી થાઉં ? ” ભયંકર કટાક્ષમયતાથી

મંજરીએ પૂછ્યું.

+ + +

કાશ્મીરાએ તેના નાથ જાણવા એકચિતે કાન દીધા અને મંજરી કહે છે.

“ પહેલો મારો નાથ—મારા પિતાએ સોંપેલો પહેલો મુગ મણિ કાણુ છે તે જાણો છો ? કાલીદાસ. ”

“કાલીદાસ કાણુ ? ”

“કાલીદાસ મારા હૈયાનો હાર. અહોનીશ તે મારી સાથે સંચરે છે કાડથી મંજરીએ કહ્યું, “ ખાતાં ઉઠતાં, ખેસતાં અમારાં હૃદયે એકજ તાન મારે છે; અમે સાથે સાથે ગગને વિહરતા મેં જોયે છીએ—પાસે છતાં આંધાં બની મેઘદૂતોથી સંદેશા કહાવીને છીએ; હૃદયના રસ રેડી એક બીજને શોધીએ છીએ; જીવન દહાવા લઈ અમારા છોકરાં ઉછેરીએ છીએ.

“છોકરાં ? ”

“ હા ! અમને છોકરાં છે—શકુન્તલા, પુરૂરવા, માલવિકા બધા ધણાં તે મારાં છે—કારણ કે મારા નાથનાં છે ”

આવા નાટ્ય તત્વવાળા સંવાદો મુનશીની લેખિની સાદી પણ ઓજસ્વી બાનીથી પ્રસંગોપાત યોગ્યસ્થાને વાપરી નવલને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જઈ નાટકની હારમાં મૂકે છે. આમાં જ મુનશીનું ખૂબ મહત્વ છે. આવા સંવાદોમાં મુનશી નંદશંકરે આદરેલા, ગોવર્ધનરામ પોષેલા નવલયજ્ઞને ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ સંવાદોની આહુતી આપી તેને પુરો કરે છે. એ તો સત્ય છે કે નંદશંકર અને ગોવર્ધનરામમાં અસર્જન શક્તિ નથી જ.

સંવાદમાંથી ઉતરી નવલના પાંચમાં અંગ શૈલી તરફ વળીએ શૈલી.

મારે કહેવાનું મેં ચાર અંગોની તપાસ કરી તેમાં કહી દીધું છે

શૈલી એ નવલનું પાંચમું અંગ હું ગણું છું તે અર્થવું બાકી રહી નથી ગયું. પાત્રાલેખન અને સંવાદોમાં આપણા કર્તાએ પાત્રોને અર્પેલું વ્યક્તિત્વ અને ગદ્યમાં રેરેલું ઓજસ જોયું. તે વ્યક્તિત્વ રેડવા કર્તામાં વ્યક્તિત્વ જોઈએ. અને તેવા વ્યક્તિત્વની છાપ તે આપણને કહે છે તેમાં જણાય છે. મુનશીના ગદ્યમાં યુવાનીનું જોમ છે. એમની શૈલીમાં સર્જનશક્તિની ન્યૂનતા નથી. તે જીવંત પાત્રો ખડાં કરે છે. મુનશી ગણ્યા ગાંઠ્યા શબ્દોમાં ચીત્રો દોરે છે. ગોવર્ધનરામની સંસ્કૃત શૈલી અદૃષ્ટ થાય છે નવી શૈલી સરળ સચોટ અને સંસ્કારી છે. મુનશીનાં વાક્યો નાનાં અને સાદાં છે. એ સાદાં વાક્યો વાચકને જાદુની માફક દોરે છે. એમાં વિવિધતા versatility છે. જે વિવિધતા ગાંધીજીની શૈલીમાં નથી. મુનશીના શબ્દો શબ્દોમાં જીવ છે અને તેના શબ્દોથી ઉભુ થયેલું વાક્ય વિચાર પ્રગટા હોઈ વિશદતાનો મહાન ગુણથી તેની શૈલીને અલંકૃત કરે છે.

મુનશી ઉપર પર સાહિત્યની અસર છે એમ આધુનિક વિવેચકોમાં રા. રામચંદ્ર શુક્લે સચોટ રીતે પુરવાર કર્યું છે. તેની શૈલીનાં બીજ પણ પર સાહિત્યમાં હશે એમ શંકા થાય છે કેટલીક વખત મુનશી અંગ્રેજીનું ભાષાન્તર કરી ન મૂકતા હોય તેમ લાગે છે.

મુનશી ભાવર્નિદેશ કરવાને કેટલીક વખત સામાન્ય જનતાનો ગૌરવ રહિત શબ્દ વાપરે છે. મુનશીની આ ઉણપ આપણને ખુંચે છે. મુનશીમાં વ્યાકરણના પણ દોષો થાય છે. એમના ગદ્યના ગુણો વધારે છે. દોષો બહુ જ થોડા જડે છે. એમના સાદા ગદ્યમાં જોમ છે. એ જોમ આપણને ખેંચે છે. તેમાં નિર્માળ વહેતા ઝરણા સરીખડો સંગીતનો રવ છે; તે ઉભરાય છે ત્યારે તેનો ધોષ ગગનવિહારી અને છે.

મુનશીનાં નાનાં સાદાં વાક્યો પાછળ આપણે કેટલીક વખત સુરેખ ઉભી રહેલી વ્યક્તિને જોઈએ છીએ. આ ગુણુ થોડાજ કદ કરોમાં હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કોલરીજ આવાં શબ્દ ચિંત્ન ખડાં કરતો. જુઓ આ તેણે દોરેલું કીર્તિદેવનું ચિત્ર.

“તે યુવક નહતો, પણ મુખની કુમાશ પરથી બાલક-પુરુષ વેષમાં બાલા-હોય તેવો લાગતો. તે જમીન પર ઉતર્યો, પાછાગયે જ ભોંય પર પાદ સ્પર્શ કરી ઉભો હોય એવો લાગતો; તે શરીર પર શસ્ત્રોનો બોળો હતો, છતાં શરીરની છટામાં કે આપલ્ય નવોઢાને પણ શરમાવે એવો હતો તેનું મુખ ખરેખર મુખારવિંજ કહી શકાય. તેની મોટી આંખોમાં અપાર્થિવ તેજ હતું. તે તે બધા લોકસમૂહ પર પડતું હતું, પણ દેવોની કે દીવાનની આંખોએ એમ સમુદ્ધર ઠયા વિના તે કોઈ અદૃષ્ટ કે કદપના પ્રદેશ અનિર્વાચ્ય લબ્યતા જોઈ રહેતું હોય એમ દૂર અને દૂર જવા મથતું.

કદપનાની અસ્પર્શ્ય મૂર્તિ આપણી સમક્ષ ઉભી રહે છે. મુનશી એકપણ શબ્દ નકામો વાપરતા નથી. અને તેથી તેની શૈલ મોહક છે. આપણને મોહ પમાડે છે અને આપણે એના દોષ ભૂલી જઈએ છીએ.

અ-તે

બનતા પ્રયત્ને મેં નવલનાં અંગોનું પૃથ્થકરણ કર્યું છે. મુનશી ઉપરના કેટલાક આક્ષેપોનો જવાબ આપવાનું આ સ્થળ નથી. પણ એકનો જવાબ અહીં આપી વિરમીશ કેટલાક કહે છે મુનશીએ નીતિનાં બંધન શિથીલ કર્યાં. તેમને હું કહીશ કે મુનશીએ દેવડી સર્જાવી તે આક્ષેપનો જવાબ આપ્યો છે. મુનશીની મંજર લો અને એ કદપનાની ગર્વિષ્ટ મૂર્તિ રાજધિરાજમાં પતિપરાયણ રહેતા જોઈ તમે દોષ યશો. મીનજ અને મૃણાલ મુનશીના આદર્શો નથી. મુનશીને મનુષ્ય સ્વભાવનું પૃથ્થકરણ કરવું છે. દુનિયામ

મીનળો અને મૃણાલો ધણી છે; રાણકો થોડી છે. મુનશીને દુનિયામાં વસેલું નહીં સત્ય આપણને આપવું છે અને બેઘડક આપણને આપે છે.

જનસ્વભાવનાં બે ચિત્રો

મુંગલ મીનળને પ્રથમ મળે છે. તેમના હૃદયોમાં કંઈક પ્રેરણાની લહેરી આવી વાસો કરે છે. તેમાંથી પ્રેમનો જન્મ થાય છે. અંદ્રાવતીની કુમારીકા અને મુંગલ વચ્ચે વ્યવહારની દિવાલ છે. હૃદયનો ગૂઢ સંબંધ સાધવા મુંગલ તેને કર્ણુદેવ સાથે પરણાવે છે. મીનળ મુંગલને ભૂલી શકતી નથી. મુંગલ મીનળને ભૂલી શકતો નથી. અને લેન્સલોટ અને ગ્વીનીવીઅર^૧ સરખો તેમનો કિસ્સો ઉભો થાય છે. સમાજનાં બંધન તેમને છૂટથી મળવા દેતાં ન હતાં. તે દિવાલને તેમણે અદૃશી રીતે તોડી અને તેમનો શુદ્ધ સ્નેહ હૃદયે ઝૂરતો રહે.

આજ પ્રકરણ રાણક અને કૃષ્ણનું છે પણ તેમાં સ્હેજ ફેરફાર છે, જયદેવનો સંદેશ લઈ કૃષ્ણ જાય છે. રાણક કૃષ્ણને જૂએ છે. પ્રેમમાં પડે છે. તેમના હૃદયના સંબંધો બંધાય છે. જયદેવ જાતે જઈ તેનો સ્નેહ લઈ શકતો નથી. કારણ કે તેને પણ વ્યવહારની દિવાલ રોકે છે. દહેરી કૃષ્ણને તો દરકાર નથી. તે રાણકનું હૃદય જીતે છે. રાણકને પરણે છે. રાણક બે જયદેવને પરણી હોત તો આ પરિણામ પણ કદાચ બંધકર આવત. પ્રથમ-દર્શને કૃષ્ણે તેના પર અજબ છાપ પાડી હતી. રાણકને તો તે પતિ ભવોભવ બોધ્યો છે. મીનળે તો તે કર્ણુદેવને આ ભવમાંથીજ દૂર હડસેલી મૂક્યો હતો.

આપણે આ બે ચિત્રો ઉપર વિચાર કરી સાર રૂપે બોધશું કે રા. મુનશી નીતિનાં બંધન શિથલ કરવાને માગતા નથી પણ મનુષ્ય સ્વભાવનું પૃથ્થકરણ કરી એક એકથી નિરાળાં પાત્રોનું માનસ આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. અને ખરો આદર્શ રજુ કરે છે.

ગુજરાતનો નાથ

(“પાટણની પ્રભુતા” પછીના સમયની વાર્તા)

૩, ૧.

સરસ્વતીને તીરે.

પ્રસ્તુત વાતોનો આરંભકાળ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૪ ના શીયાળાથી થાય છે. એ શીયાળાની સતે કડકડતી ઘડમાં સરસ્વતીને તીરે ચારસો પાંચસો માણસો પાટણને સામે કીનારે હવાડામાં પડયાં હતાં. માળવાની પાટણ ઉપર ચઢાઈના ભથે પાટણના દરવાજા સત્રે મંધ રાખવામાં આવે છે. રાજકીય પરિસ્થિતિ એમ સુચવે છે કે માળવી સેનાપતી ઉબક સાથે સમાધાન કરવા વૃદ્ધ અમાત્ય શંકર મહેતા સન્નિવશાને પાટણ સોંપી ગયા છે. લાટથી કાક નામનો ભટ્ટ પોતાના મહારાજ—ત્રિભુવનપાલ—લાટના દંડ-નાયક-લશ્કર લઈને દોડતા આવે છે એવો સંદેશો લઈ ભારતી સાંઢણીએ ધસમસ્યો આવે છે. કાક અને કૃષ્ણદેવની વાતો ઉપરથી આપણને આ જણાય છે. પાટણ આ વેળા ન ધણીયાતું હતું; કારણ રાજમાતા મુંબલ અને જયસિંહ સાથે યાત્રાએ ગયાં હતાં.

પાત્રો વિષે કૈંક:-

કૃષ્ણદેવ અને કાકનાં ચિત્રો કલાકર દોરે છે, “પશુરાજ અને ખગરાજ, સિંહ અને ગરુડ—એ બેના જેવી મુખમુદ્રા ચારિત્રશાળી મનુષ્યોની હોય છે.” એ બંને પ્રકારના આ નમુના હતાં.

વાર્તાનો પિતા વર્તાનાં મુખ્ય ઐતિહાસિક પાત્રોને ખુબીથી આપણી સમક્ષ ધરે છે. “પાટણનો રાજ શબ્દપતિ જ છે” તે કૃષ્ણદેવના તીખા શબ્દો આપણને કહે છે; અને “ખંભાતના ધણીની સત્તા ને સમક્ષ આગળ કોઈના હીસાબ નથી” આમ બોલતો કાક અને હંદા વચ્ચે ચક્રમક ગરવીજ બેઠે એમ જણાય છે.

અર્થ:-

નીરનો: પાણીનો રવ; અવાજ. શૂન્યતામાં: શાંતિમાં. ભય-જનક: ભય ઉપજાવે તેવો. સીકરો; બિંદુઓ, પાણીનાં કણો. હીકળ: શરદી. અસ્થિર; સ્થિર નહી તે, હાલતાં. ઓળાઓ: પડછાયા.

લાલકદાર: તેજદાર, રોનકદાર. બાળુખંધ (કાં): હાથે કાણીપર
 ધાલવાનુ એક ધરેણું; કકું. છટા: શોભા, તેજ, કાંતિ, પ્રભા. ર.
 અહીં-દમ; રીત; નીરાંત: શાંતિ. બેદરકારી; બેપરવાહ; બેકાળજી.
 મુલત; લડવૈયો; શરવીર. સાંઢણી: ઉંટડી. આકર્ષક: (સં+આ
 +કર્ષ-બેચવું) મોહક. કદાવર: (આં કદ+કાં આવર્દત.) ભવ્ય:
 પ્રચંડ. બન્નેની આંખમાં તરવારની ધારો ચમકતી: કાક અને
 કૃષ્ણદેવ-બન્નેની આંખનાં તેજ અસીધારા જેવાં તીક્ષ્ણ અને તેજદાર હતાં.
 દ્વિવિજય: (સં. દિક+વિજય) રાજ્યે ચારે દિશાઓમાં અનેક રાજ્યોને
 જીતવાં તે ર. મોટી ફતેહ; મોટો જય. મૃગપતિ (મૃગ+પતિ) સિંહ,
 પશુરાજ. આણીઆળી: તીક્ષ્ણ છેડાવાળી. તીણુ; અણીવાળુ.
 ગરૂડરાજ: પક્ષીઓનો રાજા; ખગરાજ. સચોટ: લક્ષ્યવેધી. નીડર;
 ડરે નહી તેવો, હીંમતવાળો. દુરઅદેશી: દૂર સુધી નજર પહોંચા-
 ડનાર. મુખમુદ્રા: મોઢાની કળા. ચારિત્રશાળી: ચારત્ર્યથી ભરપૂર.
 પ્રકારના; જાતના. ટોળામાં: મળકમાં. બ્રહ્મ; ભમ્મરો—બ્રહ્મ
 ચક્રાવલી એટલે ક્રોધે ભરાવું. ખુણે. લઈ બેસવું હિંદુ રિવાજ
 પ્રમાણે સ્ત્રી જ્યારે વિધવા થાય ત્યારે ઘર છોડી શકે નહિતેને
 ખુણે બેસી કહેવાય છે. અહીં પાટણના રાજા વ. યાત્રાએ ગયેલાં હોવાથી
 શાંતુ મહેતા સમાધાન કરવા ગયા અને સનજનશા દરવાજા રાત્રે
 બંધ રાખતા હતા. આવા ન બણીયાતા પાટણને ખુણે બેઠેલ
 કૃષ્ણદેવે કહ્યું છે.

“તે પાપ ધોવા ગયા છે”: યાત્રાએ ગયા છે. કૃષ્ણદેવ પાટ-
 ણુનો દુસ્મન છે, પણ ક્ષત્રિય છે અને તેથી શાંતુ મહેતાની વાણીયા
 વિદ્યા જેવી રાજ્ય નીતિથી વિરૂદ્ધ હોય તિરસ્કારથી કહે છે કે
 જ્યસિંહ પાપ ધોવા ગયા છે.

સેનાપતિ ઉબક: માળવાનો સેનાપતિ જે ગુજરાત ઉપર

ચઢી આબો હતો તે પણ રા. મુનશી વાર્તાના વસ્તુમાં ઉબક મળે છે. તેનો સમય દૂર છે પણ પાસે લાવે છે.

ઉદા મહેતા; આ પાત્ર ઇતિહાસસિદ્ધ છે. રાસમાળા અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં તેનું નામ છે. ઉદો અથવા ઉદયન પૂર્વાશ્રમમાં મારવાડનો શ્રીમાળી વાણીયો હતો. મધ્યરાત્રીએ ચોમાસામાં લી લેવા જતા ઉદાને મળૂરોએ કહ્યું કે તારા મળૂરો તો કર્ણાવતી છે. તે કર્ણાવતી ગયો. એટલાછીપણ મળી. તેનો તે અતિથી થયો. થોડા દીવસે તેણે ઘર બંધાવા માંડ્યું. અને તેને દ્રવ્ય મળ્યું. લાંછને તેણે આપવા માંડ્યું પણ તેણે ના પાડી. તે દ્રવ્યના પ્રતાપથી તે આગળ વળ્યો. કર્ણાવતીમાં ૭૨ જિનાલયોવાળો જિનપ્રસાદ બંધાવ્યો. સિદ્ધરાજે એને મંત્રી ઠરાવીને સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) મોકલ્યો.^૨

શાંતુ મહેતા: વૃદ્ધ અમાત્ય, ડયશોવર્માને તેણે પૈસા આપી પાછો કહાડ્યો. રા. મુનશી ઉલક લે છે. તે જાને વાણીયો છે, જૈન ધર્મ પાળે છે. રાજ્યકારભારમાં રાણી તેની સહાય લેતી.

મુંજલ: બાહોશ મહાઅમાત્ય-ઇતિહાસસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. તે જાને વાણીયો છે. જૈન ધર્મ પાળે છે. મીનજ સાથેનો રા. મુનશીએ ચોંજેલો સંબંધ રાસમાળાના શબ્દોથી જણાય છે. તે મીનજનો હોય તેમાં નવાઇ નહિ. “ નમુંજલા નામે એક ઘણી સુંદર નદી સાથે રાજ (કર્ણ) પ્રેમમાં લુબ્ધ થયો એટલે તેને એકાન્તમાં મળવાનો મંકેત કર્યો. આ વાત એના એક મુંજલ નામે પ્રધાનના જણવામાં હતી તેથી તેણે નદીને સાટે મયણલ્લદેવીને અડાવી દીધી. કર્ણ જાળમાં સપડાયો, રાણી સગર્ભા થઇ, તેણે એધાણીને માટે પોતાના પતિની રાજમુદ્રા યુક્તિબંધ મેળવી લીધી કે આગળ ઉપર વાંધો પડે તો કામમાં લાગે. રાજના જણવામાં નદી જ હતી તેથી પછવાડેથી તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો, અને બાલજીની સલાહ પ્રમાણે પીતળની

૨. રાસમાળા. પા. ૧૪૬. પ્રબંધ ચિં. પા. ૧૬૧.

૩. રાસમાળા ૩. પા. ૧૪૭ પ્ર. ચિ. પા. ૧૬૪.

સાત ઊની પીઠાવેલી મૂર્તિઓને બાંધવાનું કામ કરવાનું કરવાને રાજ તૈયાર થયો. પ્રધાને (મુંજલે) પછી, તેને મુક્તિથી કમો કમો તે વાત કહી દીધી. આ પ્રમાણે મયજુદેવી, પ્રતાપવંત સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્મુદેવની માતા થઈ. ” રા. મુનશી આ આધારે પાટણની પ્રજાતામાં મુંજલને નાયક બતાવ્યો. તેનું આશિર્વાદ ગુજરાતના નાયકમાં પણ દેખા દે છે.

વારોજ: વખત અચાનક: એકએક, ઓચીંતું.

“ દૂરથી હુંગર રાગીઆમણા ” આ લોક કહેવત છે. અહીં કૃષ્ણદેવ જ્યોતિર્મુદેવ માન લાટ દૂર છે માટે જ છે. એમ કહે છે. દૂરથી જેમ હુંગરો રમણીય અને અવ્ય લાગે તેમ જ્યોતિર્મુદેવનો પ્રતાપ દૂરથી જ તેજવતો હતો. પાસે એટલે ગુજરાતમાં તેનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું ન હતું.

૧. પ્રજાંધ ચિંતામણીમાં યશોવર્મા ચઢી આવ્યો હતો એમ ઉલ્લેખ છે.

સુંદરીઓ: સ્ત્રીઓ-રૂપાળી. ત્રાસથી: ભયથી.

“ હુમણાં તો...જલજલકાર છે. ” કાફે કહ્યું કે ત્રિભુવન પાટણને પૃથ્વીનું મધ્યગિંદુ ગણે છે. પાટણ મધ્યમાં હતું. તેની દક્ષિણમાં લાટ છે. પશ્ચિમમાં સોરઠ છે અને ઉત્તરમાં અવંતિ (માળવા) છે. તે બધાને ઠારી શકે તેવી તેની સીમા છે. કૃષ્ણદેવ પાટણનો દુશ્મન હોઈ કહે છે કે પાટણ અત્યારે તો પાણીનું મધ્યગિંદુ છે. પાટણ ઉપર અવંતી ચઢી આવ્યું હતું. તેથી પાટણના દરવાજા બંધ હતા અને પાટણની ખાંધએ ખુદી મૂકવામાં આવી હતી. તેથી બધે પાણી પાણી જ જણાતું હતું.

પ્ર. ૨

ઝાડની નીચે બેઠેલા માણસ.

વાર્તાકાર “ પાટણની પ્રજાતા ” ના અંત પછીનાં આર વર્ષની પાટણના રાજ્યનીતિ ઉપર ઉડતી નજર નાખે છે અને મુંજલ-મીનળ

ન હતી તેથી વૃદ્ધ અમાત્ય શાન્તુ મહેતા એકાદ ન્હાની લડાઇ લઢી લક્ષ્મણવર્માના સેનાપતિ માથે શૌર્ય વિસરી ડહાપણથી વર્તે છે. સંધી કરવાના પ્રયત્નો આદરે છે સવારના પહોરમાં “ કાઠ ગણીતા ” માણસોને લેવા હોડી આવતી અને તેમાં કાક અને કૃષ્ણદેવ જવાના હતા. તેમણે ઉંઘવા માંડ્યું. કાકમાં મજબૂત શક બરાયો હશે કે ઝાડની આથે બેઠેલાં માણસોએ પોતાની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી છે, તેથી તે જાગતો પડ્યો રહ્યો. તે બે વ્યક્તિઓએ હુમ્મપુસ વાતો કરવા માંડી; એક મુવાન અને ખીજ પ્રૌઢ હતી. મધ્યરાત્રીએ આ બે વ્યક્તિઓ હુકમ વિરૂદ્ધ પાટણ જવા તત્પર હતી. કાકે તેમની પુંક પકડી. તે બે વ્યક્તિઓ તરાપો લઇ સામેપાર ગઇ. કાકે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. બાહોશ બટે તેમને પકડી પાડી માળવી સેનાપતિ અને નરવર્મા જાહેર કર્યા. પેલી પ્રૌઢ વ્યક્તિએ સત્તાદર્શક અવાજે જણાવ્યું કે તે મુંગલ હતી; કાકે ધારી લીધું કે ખીજ વ્યક્તિ જ્યદેવ હતો. કાકને વાત જાહેર ન પડે માટે તાકીદ આપી તેઓ ગુપ્ત બારી વાટે ગામમાં ગયા. કૃષ્ણદેવ ઉંધ્યો અને આ બધું વિત્યું. કાક પાછો ફર્યો.

પાત્રો વિષે કૈંક:

કાક ખંતીલો છે, બાહોશ છે તે આ પ્રકરણમાં જણાય છે. તે રાજભક્ત પણ છે. જ્યદેવની ખાતર તે સરસ્વતીવાં નીર કાપે છે, અને તે નવી વ્યક્તિને મળે છે મુંગલના વ્યક્તિત્વથી કાક દાઝે છે. જ્યદેવ લખાતો લખાતો જાય છે.

“ ઊકરા ” મોટાએ સખત અવાજે કહ્યું, “ અજાણ્યાની વાતમાં પડીએ નહીં. અમને જવા દે ” થી શરૂ થતો વાર્તાલાપ મુંગલનું વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ બતાવે છે અને કાકની હિંમત બતાવે છે. વાચકે વાંચી લઇ જતે જ નેનો તોડ કાઢવો.

અર્થ:

લેહુએ: માહીતગાર માણસે. માહીતી: ખબર, મહા અમા-
ત્ય: મુખ્ય પ્રધાન. નડતર: આડખીલી. લોકપ્રિય: જનપ્રિય.
લોકામાં માનીતો.

દેવપ્રસાદ: રાજા કર્ણદેવનો ભત્રિજો, ક્ષેમરાજનો પુત્ર અને
ત્રિભુવનપાલનો બાપ દેહસ્થલીનો મંડળેશ્વર. પાટણની પ્રભુતામાં
તેનો ભાગ મુખ્ય હતો. આનંદસૂરીએ તેને મારી નાખ્યો હતો. તે
શાન્તીની મૂર્તિ ગણાતો. તે ઇતિહાસસિદ્ધ વ્યક્તિ છે રાસમાળાનો
કર્તા લખે છે કે: કર્ણના ભાઈ ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે રાજાના
મરણની વાત સાંભળી એટલે સરસ્વતીને કિનારે ચિતા ખડકાવીને
બળી મર્યો. રા. મુનશીએ નવલ્લના વસ્તુમાં યોગ્ય ફેરફાર કર્યો છે.
જિનશાસન: જૈનધર્મ. પ્રવર્તાવવાનો: ફેલાવવાનો અદૃષ્ટ થયો હતો:
નાશ પામ્યો હતો. તંતુએ: તાંતણે. પર્યાટને: મુસાફરીએ.
કેન્દ્રસ્થાન: મધ્યસ્થાન. સત્તાધીશ: (સત્તા+અધીશ) સત્તાનો પ્રભુ.
સત્તાવાન. ન ધણીઆતું: ધણી વિનાનું. ઉદ્ભવી: પેદા થઈ રાજ-
મગર: પાટનગર પાટણ. વ્યાકુલ: ગમરાયેલી; બાવરી. રાંકડી: ગરિબ.
પ્રભુ: રાજા. (જ્યદેવ) વિનાશક: નાશ કરનાર. (ઉબક) શમ્યા:
શાંત થયા. હોલાઈ ગયા. સત્તાશીળ: સત્તાભર્યો. સજ્જ થયા: તૈયાર
થયા. રાજશાસન: રાજ્યનો હુકમ. ધ્રુજતો: કંપતો. દોડી: હુકમ
જામુસ: ગુમચર. હોદ્દદાર: ઉપરી અમલદાર. ગઢવી: ગઢ સાચ-
વનાર. દગલખાજ: કપડી. તાકીને: ધારીને. પ્રભાવ: પ્રતાપ.
મુખરેખા: મોઢાની રેખાઓ. ગર્વયુક્ત: ગર્વથી ભરેલું.

પ્ર ૩.

પાટણમાં:

કાંકે ઉપાના તેજમાં લપાવેલું ઇન્દ્રપુરી સમ પાટણ નીહાળ્યું.
આનંદશર્માની કાકીઆરી ઓચીંતી તેના મુખમાંથી નીકળી પડી. તમ

સુવર્ણ જેવા વર્ણમાં વીંટાયલાં મંદિરના કલશો પાસે સૂર્ય પશુ તેને ઝાંખો જણાયો. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગનો તેને ભાસ થયો. કાકે જોયેલ અણુહીલવાડ પાટણ અને મુસલમાન સ્થાપિત અર્વાચીન પાટણ તદ્દન નીરાળા જ છે. કાક અને કૃષ્ણદેવની વાત પરથી વાચકને સ્પષ્ટ થાય છે કે સાવ અબળણ્યા કાકને કૃષ્ણદેવ પાટણના કાટનો ઇતિહાસ કહી કાટ તૂટે તો ઠીક, એ બધું તોછડી રીતથી કહી તેને બતાવે છે. સવારમાં શહેરના દરવાજા ઉઘાડ્યા. બહારના લોકોને લેવા હોડીઓ આવી. કાક-કૃષ્ણ જુદા પડ્યા. દરવાજેથી એક સુભટ કાકને સજ્જન મંત્રીને ઘેર લઈ ગયો. તે સુભટ વિશળદેવ હતો;— કૃષ્ણદેવના એક નાના કાકાનો પૌત્ર, દેશળનો નાનો ભાઈ. કૃષ્ણદેવ પણ ત્યાં જ હતો. વિશળને કાકે અસ્વસ્થ દીડો, અને તેનો કૃષ્ણદેવ માટેનો બહેમ વધ્યો. કાક રાજગઢ ગયો. વિરાળ ત્યાં રહ્યો.

પાત્રો વિષે કૈંક: કૃષ્ણદેવ, 'તમે આતું શું બોલો છો? કાઠ સાંભળશે તો—' "સાંભળશે તો માની થશે. ઉત્પત્તી હોય તેનો લય થવો જ જોઈએ. પાટણ પડવાનું હોય તો પ્રભુ કરે ને તે યશ મને મળે." કાકને જવાબ આપતા કૃષ્ણદેવની બેદરકારી નીડરતા અને નિરાંત બહેમાવે તેવી છે, ને કાકને તેમજ થાય છે.

વિશળદેવમાં પાણી નથી તે જણાય છે. તે કૃષ્ણદેવને જે ઓળખે છે ને તેને જોઈ અસ્વસ્થ બને છે. કૃષ્ણદેવ સ્વસ્થ રહે છે. કાકની નજર વિશળ ઉપર થઈ પસાર થાય છે, અને કૃષ્ણદેવ માટે તેનો બહેમ મજબુત બને છે.

પહો ફાટવાની: સવાર થવાની. સંધ્યા સ્નાન: નાહી ઘોષ બ્યાન ધરવું તે. ઘસઘસાર: નિરાંતે; ગાઢ ઉંઘે. ખોળીઉં: શરીર. કાઠીઆવાડી શબ્દ છે. ધૃષ્ટતા: ખળતા નરસિંહ માણસોમાં સિંહ જેવો, નરશાર્દુલ.

કાકની વિચાર અહીંથી પાટણનું રમ્ય વર્ણન શરૂ થાય છે. કનૈયાલાલની વર્ણનશૈલી આપણને મોહ પમાડે છે.

ધગધગલો: ઉન્હો, ઉડગતો. સપાટાખંધ: જોતમેર. પ્રસરેલાં: ફેલાએલાં મેખલા: કટીમેખલા, ઝોષિ: શોભે. સંગેમ-રમર: આરસ શીલા. અચેતન: ચેતન વિનાના, જીવ વિનાના. દ્વારપાલ: સેવક, નોકર, દરવાજાનો રક્ષણ કરનાર દરવાન. નક: શીથી: ક્રાંતરકામથી, ઝાલર: ઉડતી કાર. સમીર: પવન. ઇંદ્ર-પુરી: ઇન્દ્રને રહેવાનું સ્થાન: અલકાનગરી. મહત્વાકાંક્ષા: (મહત્વ+આકાંક્ષા) મોટી ઇચ્છા. આશ્વા: ઉમેદ. વિરમી: બંધ, થઇ. વિશ્વકર્મા: દેવનો શિલ્પી. વીસસવે: બુઝાવે, ઉપાલંબવા: મહેણું મારવા. ગગનભેદી: આકાશ વિંધતા. ઝળહળાટ: તેજોમયતા પાટણુના કવિઓ...થતો પાટણુના રાજવી બહાદુર લડવૈયાઓ હતા. તેની ગાદીએ શૌર્ય વીસાર્યું નહતું. પાટણુના મંદિરે અંબળક ધન હોઇ સોનાના કળશો ઝગમગ. આમ શાયર અને ધનથી પાટણુ ગમે તેને ડારવા તૈયાર હતું. અરે! તે તેજ તે સૂર્યને પણ હરાવતું.

દુલવવા: પજવવા. આવરી હતી: (સં. આનંદ) ઢાંકી દીધી હતી. ખંડીએર: જમીનદોરત ચકાનો પોષકશાળા: અપ્પસરા. અસહી: પહેલાંનું. સાખ: સાક્ષી. પુનિત: પવિત્ર, પુજવા લાયક. અસ્થિ: હાડકાં. ક્ષેત્ર: સ્થળ. મહાતીર્થ: મોટું તીર્થસ્થાન; જ્યાં જઇ પાવન થવાય. નષ્ટ: નાશ.

સોને મહેલા કળશો ફરીથી સોને મઢાયા: કળશો સુવર્ણના હતા અને તેમના ઉપર બાંધેલા સૂર્યના કિરણો પડી તેમને વધારે સોનેરી બનાવતા હતા. એકચિત્તે: સ્થિરચિત્તે. પાણીચું મહયુ: રબ્બ મળી. ઝોવારો: ધાટ. ભેદભરેલા: મર્મચાળાં. ઉત્કંઠા: તીવ્ર ઇચ્છા. લાવહીણી: ભાવ વિનાની-સુખખી. દંભ: ડાળમયઅભિમાન. ચાંપા મહેતા: વનરાજ યોવડનો મંત્રી અને સુજનનશાનો પૂર્વજ. સામંત: ખડિયો રાજ્ય; મંડળીક, ઠાકોર, લડવૈયો ચોલો; સરદાર. શુરા: બહાદુર.

દેશભદ્રેવ: વિશ્વજીવનો મોટો ભાઈ; પાટણના રાજા સાથે તેને કાંઈ ઉંઠુ વેર હતું. તે વિશ્વ વાતાવરણ ઉજી કરવા મથતો. એનો રોગ ખારખમે હાલ મુશ્કેલ છે. તે કર્ણદેવના નાના કાકાનો પૌત્ર થાય. ત્રિભુવનપાલ કર્ણદેવના ભત્રીજાનો. “છોકરો તે (ત્રિભુવનપાલ) કર્ણદેવ મહારાજના સગા ભત્રીજા: અહીં જૂલ છે. પુર્ણદેવ અને ક્ષેમરાજ એ ભાઈ થાય. ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ. દેવપ્રસાદ કર્ણદેવનો ભત્રીજો થાય. અને કાક કહે છે તેમ ત્રિભુવનપાલ ભત્રીજો નહિ પણ ભત્રીજાનો છોકરો થાય.

અકલાદેવી: વણિક હતી. તેનો પુત્ર ક્ષેમરાજ મુંજલની ખહેન: હંસા, દેવપ્રસાદની સ્ત્રી, ત્રિભુવનપાલની મા. પાટણની પ્રભુતામાં દુઃખે શોષાય છે ને કેદ થાય છે. મુંજલ આવક હતો. તેથી હંસા પણ આવક. આમ ત્રિભુવનપાલની મા અને દાદાની (ક્ષેમરાજની) મા પણ આવક હતી. “મુંજલ મહેતાના ભાણેજ અને પ્રસન્નપાની ભત્રીજી” આ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી. મુનશીની કલ્પનાએ ઉપજાવ્યું છે.

વાટિકા: બગીચો; વાડી; ઉદ્યાન. ટોટો નહોતો: ખોટ નહી, ઘણા હતા.

પંક્તિનો: દરબજાનો.

ભોરકના રા'નવઘણુ તે અમરી માના આપ ” દેશજી અને વિશ્વજી. રા'ખેખારના ભાણેજ થાય. આ ઇતિહાસ સિદ્ધ સત્ય છે. ઇષ્ટપાતે: નજરે.

પ્ર. ૪.

પાટણના રાજ્ય-કર્તાઓ:

કાક અને મનપાલ રાજમહ પહોંચ્યા. શાન્ત મહેતાના પુત્ર વિનયચંદ્રે ખખર આપી કે મંત્રી મંડળમાં ભારે ખળભળાટ યાત્રી

રહ્યો છે. ધનપાલે કાકના આગમનની ખબર કહી. કાકને અંદાઝે બોલાવવામાં આવ્યો. કાકે એદર જમ જેયું કે પાંચેક માથુસો એ! ગાદી પાથરેલા ચોરા પર બેઠા હતા.—જરીતો તકીઓ અઢેલીને યુવાન રાજા, જમણી બાજુએ મહાઅમાત્ય મુંગલ અને સારે ત્રણ જણ બેઠેલા હતા. તેમાં દેશળ હતો. દેશળની બાજુમાં ઉંદે પગે એક શસ્ત્રસન્નિજત પ્રચંડકાય થોડો બેઠેલો હતો. તે આંપાને વંશજ ભોળો ભલો સનનમંત્રી અને તેની સાથે સોલંકીઓને પેઢીધર મંત્રી લુલો હતો. કાકે દંડવત્ કરી સદેશો નિવેદન કયે કે ત્રિભુવનપાલ લશ્કર સાથે કર્ણાવતી થોમશે. મુંગલે સદેશે સાંભળી, દેશળને ૨૦૦૦ માથુસ સાથે પાટણ છોડવા કહ્યું. કા સાથે મંડલેશ્વરને કહાવ્યું કે તે ભોગપુર પાટણના લશ્કરને મળે કાક ઉપડ્યો. અધાના ગયા પછી યુવાનરાજાએ વાક્યાણુથી મહાઅમાત્યને પ્રહાર કરવા લાગ્યો.

રાજ્યમાં પોતાનો કકોળ નહતો. તે મુંગલે. મુંગલે તેમ અંપલાવવાની સલાહ આપી. “આજથી જ રાજા બનો,” આમ સૂચવ તે ગયો. જ્યદેવે લુલાના પુત્રને—તેના મિત્ર શોભને છાનોમાને કાકને બોલાવવા મોકલ્યો.

પાત્રો વિષે કૈંક:

મહા અમાત્ય મુંગલનું વ્યક્તિત્વ રાજા અને તેના મંત્રીવરે ને ડારે છે. કાકને પૂછેલી તેની પ્રશ્નાવલી સાંભળો; દેશળને ડામત તેની સચોટ નજર જુઓ—રાજાને શિખામણુ દેતાં તેની બુદ્ધિ અંવાત્સલ્યભાવ જુઓ અને તમે મંત્રીને નમન કરશો.

સનનમંત્રી ભોળા અને ભલા “નર-હસ્તિ” સરીખડા વિશાળ છતાંય બેટ બાલક જેવું કામલ હૃદય રાખતા મંત્રીની ધા પાટણના લેખામાં નથી. તે પ્રચંડ અને પ્રતાપી થોડો છે.

જયસિંહનો કચવાટ મુંગલ સાથેના વાર્તાલાપમાં જણાય છે

અને તે મહત્વાકાંક્ષી પુરૂષ અકળામણનો માર્ગો મુંઝવેલ જોડે આપડે છે. આ એના શબ્દો: “નહી તો તમે આમ બેસી રહો ? જ્ઞાન્તુ મહેતા પૈસા આપી સમાધાન કરે, ઉદો મારા હુકમની અવગણના કરે આથી મારી કીર્તિને શી વધારે ધૂળ બેગી કરવી છે ?” તેનામાં સમજ નથી.

અર્થ:

ધર્માચક્રી: ગડગડ, ધાંધલ ગમદુર (અ) શક્તિ; તાકાત; રોનકદાર: (અ.) સુશોભિત ભપકાદાર લચ્વી રહી હતી; લટકી રહી હતી. આરસામાં: દર્પણમાં.

“પહેલાં સોલંકીયો” વિગેરે: મૂળરાજ અને તેની પછીના રાજાઓના દુર્ગો એક વાણીયાના ઘર કરતાં પણ સાદા હતા. પાટણને કર્ણદેવ સુધી બહુજ ધા ખમવા પડ્યા હતા. ભીમદેવને ગીઝતીએ જંપવા દીધો ન હતો. કર્ણદેવનું લશ્કર નમાલું હતું. આવા પાટણને હવે એકચક્રે રાજ્ય કરવું હતું. તેણે તેનાં મંડાણ મંડયાં હતાં, અને પાટણ મધ્યખિંદુ હતું. પાટણ તેવા સામ્રાજ્યનું હૃદય હતું. ત્યાંથી તેની રાજનીતિ જાહેર થતી. અને તેના આત્માનો અને દેહનો વિકાસ થતો. પાટણનો રાજગઢ આત્માનું નિવાસસ્થાન હોઈ મુંદર હતો. નિવાસસ્થાન: રહેવાનું સ્થળ કીર્તિસ્તંભ મહાન વિજયની યાદગીરી માટે બંધાવેલો મિનારો. ચિરંજીવી બહુ જીવે તે, અહીં છોકરો: દિકરા, શ્રેષ્ઠ: ઉત્તમ અહીં મંત્રીવર મુંઝવેલ ધુમતો હતો: ફરતો હતો. નીકર: ડરે નહીં તેવો. હિંમત વાળો, બાહુ: હાથ. આત્મ-નિષ્ઠ: પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખનારો. રસેલી: ઢાળ ચઢાવેલી. નકશી કામ: કાતરકામ. દીગ થઈ જાય છે. અચંબો પામે છે. તીક્ષ્ણ: તીણો સર્વગ્રાહી બંધુ મહણ કરી લે તેવી. શરીરે એકવડા: બાંધી કાઠીને ભવાં-ખમરો જુગળાઓ: હાથો.

“જેમ નરસિંહ-સમા થયો તેમ જો “ નર-હસ્તી ” સમાજ હોય તો તે વગેરે—

સજ્જનમંત્રી પ્રચંડ હતા. નરસિંહ જેવી તેની કડી ન હતી. હાથી જેવો તેમનાં દેખાવ હતો. મુંઝવ નરશાર્દુલ હતો. તેનું વ્યક્તિત્વ જાપ પાડતું. સજ્જન મંત્રીનું પ્રચંડ શરીર ચોક્ક જેવી જાપ પાડતું હતું. હાથી જેમ તેમની ચાલ ધીરી હતી. સિંહ જેમ તે કુદકા ભરી શકતા ન હતા. તેમના દરેકે દરેકે પગલે સાવધાનતા હતી.

લાંબા થોલીઆ: મોટીમુછો. પ્રભાવ: તેજ. ગળમળી: આંસુથી ભરેલી, રકુરકું થતી. ખ્યાતિના: કીર્તિના મોભાથી: પ્રતિષ્ઠાથી. સમરાંગણ: લડાઈનું મેદાન. ધરણી: પૃથ્વી. ઘનદળ: વાદળો. હોંકારતો: ખૂમ પાડતો. સંહારતો: વિનાશ કરતો. શંકરનું તાંડવ નૃત્ય: પ્રલયનો પિતા રૂપ સંહાર કરતી વખત તાંડવ નૃત્ય કરે છે અને સૃષ્ટિનો નાશ કરે છે એમ પુરાણો બાપે છે. દુર્જય: જીતી ન શકાય તેવો. પાત: માલિક. લેખાતો: ગણાતો. ત્રિપુંડ: શૈવ માર્ગિઓનું નિશાન. પેઢીધર: પેઢીઓથી ઉતરી આવેલો. જૈનેતર: જૈન સિવાય બીજા. નિરંતર: હંમેશાં. અપ: ડામ. થોભ્યો: ઉભો રહ્યો. પાળા: પગે ચાલીને લઢનારો સિપાઈ. તેજસ્વી નયનો: તેજભરી આંખો. દઝાડતાં: બાળતો. વિપ્ર: બ્રાહ્મણ. રખેને: કદાચ. નચિંત: શીકર વિનાના. અકળામણ: (સં. આકુલતા) મનનો ગભરાટ. વાતસલ્ય: મમતા પ્રેમ. અવર્ણનીય: વર્ણન કરી ન શકાય તેવો. ઓળા: શેરડા. ન કળાય: ન સમજી શકાય તેવો. ખેદ્યુક્ત: શોકપૂર્ણ. અંપલાવો, ચાહોમ કરીને પડો.

તમારે કાલસ્ય કારણમ થવું જોઈએ ત્યારે રાજ થવાય મુંઝવ જયદેવને કહે છે તમે રાજ છો અને નીતિ બાપે છે કે રાજ જ કાલનો પિતા છે. તે ધારે તેમ કરી શકે છે. માટે તમે કેડ કસો અને કાલને હાથમાં લઈ તેને તમારી મરજી મુજબ ફેરવો. આમ અકળામણ કરે કાંઈ નહીં થાય. કામે વળગો.

દેવીને: મીનળને સામગ્રી: સાહિત્ય. એકઠી કરી છે; બેગી કરી છે. વીરો: શરવીરો; થોડાઓ ગર્વમાં: અભિમાનમાં. લખણ, ભરપુર, બેશુમાર. સ્વચ્છંદે પોતાને મન ફાવતી રીતે. મહત્તા ઐશ્વર્ય; પ્રતિષ્ઠા; ગૌરવ. સકંજામાં દબાણમાં, હેડમાં સળંગ વી છે: ઉત્પન્ન કરી છે. આથામાં છાંયમાં ઉછળતેદૈયે ભરેલા હૈયે.

“શાંકત વિનાની—વજેરે જયદેવને રાજા થવું છે, તેને તેની પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચાડનાર મંત્રીઓને—ઉદો અને શાન્તુ મહેતાને શિક્ષા કરવી છે. તેની એને અકળામણનો પાર નથી તે વખતે મુંઝવેલ કહે છે. આપણમાં શક્તિ ન હોય તો બીજાને શિક્ષા કરતાં ડરવું. તે શિક્ષા કરવા જતાં આપણીજ થઈ જાય. જયદેવમાં તેવી શક્તિઓ ન જેવી હતી. તે મંત્રીઓ સમક્ષ તે નામનું ઠીકુંજ હતો. શક્તિ વિનાનો માણસ શિક્ષા કરે અને ધન વિનાનો માણસ દાન કરે તે બંને છેવટે હાંસીને પાત્ર થાય. કારણ કે શક્તિ વિના શિક્ષા શાની અને ધનવિનાનાં ધનશાં! મુંઝવેલ જયદેવને આમકહી તેની સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે.

પ્ર. ૫.

કૃષ્ણદેવે કેમ વખત ગાળ્યો.

વિશ્વળ કૃષ્ણદેવને મળવા ગયો, પણ કૃષ્ણદેવે તેના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ તેથી વિશ્વળ આશ્ચર્ય ગયો. કૃષ્ણદેવને એન ન પડવાથી પાછલી બારી વાટે તે નિર્જન વાડીમાં કૂદી પડ્યો. જલકુંડની આસપાસ ઝાડની ઘટામાં લાંબી તાણી. થોડી વારે કંકણના અવાજથી તેને લાગ્યું કે કોઈબાલા જલકુંડમાં સ્નાન કરી રહી છે. તેણે નક્કર થઈ તે બાલા જોડે વધારે છુટથી વાત કરવા માંડી. કૃષ્ણદેવતા મોરલી જેવા અવાજે અને મનોહર મુખે બાલાને વિવશ બનાવી અને સંજનમંત્રીની સોમ સુંદરી તેની સાથે નિઃસંકાયપણે બોલવા લાગી વાતચીતમાં કૃષ્ણે તેની પાસેથી કહાવ્યું કે તે કુંવારી છે. એ-

વામાં તેનો ભાષ લક્ષમણ આવી તેને તેડી ગયો. કૃષ્ણ ને લક્ષમણે માળવી ચઢાઇ વિષયક થોડી વાત કહી ભાષને અંદરના ભાગમાં ગયાં.

પાત્રો વિષે કાંઈક

આપણે હવે કૃષ્ણદેવને સ્ત્રીનાં હૃદયો જીતતો જોઈએ છીએ તેની સ્વચ્છતા અને બેદરકારી અહીં વેરાઇ જાય છે. કૃષ્ણ મોરલીના સ્વરે બોલી મોહ પમાડે છે. તે બહેરી છે. “તેની તેજસ્વી આંખો બાલાના અંગે અંગની છાપ અંતરમાં પાડતી હતી.”

સોમ સુંદર છે. બાલા છે. પ્રસન્ન જેવી તેનામાં દઢતા નથી અને સોમ પૂર્ણ ન હોઇ કદાચ બેલી કરમાશે એમ જણાય છે. પાટણની પ્રભુતાની પ્રસન્ન પછી સોમ આપણને મળી; મંજરી હજુ મળવાની બાકી છે. સોમ કૃષ્ણના સ્વરે રૂપે અને ભોળવાય છે. અને તેનો વિનાશ પણ કદાચ ત્યાં હોય એમ કૃષ્ણની એકદમ ઉડતી પ્રશ્નાવળી બતાવે છે.

અર્થ:

વા.: રાહ આડંબર: ડોળ, સુકો લપકો દાસ: નોકર. વપ-રાશમાં: ઉપયોગમાં. નિર્જન: ઉજ્જડ. તર: ઝાડ લતાઓ. વેલો વિકાસ: ફેલાવો. વિહરતો હતો; ચરતો હતો. ભુસ્કો! કુદકો અસંસ્કારી ગામડીઆ રીતે. કલાપી-મોર. અંત: છેડો. જલકુંડ; પાણીનો હોજ. નિર્અર્થક કામ વિનાનું; જેમાં કાંઈ અર્થજ (લાભ) ન હોય તેવું—ફોગટ. હાનિ: નુકશાન. રંગોમાં: નસોમાં કંકણ; બંગડી. કૌમુદી ચાંદની: અહીં મોઢાનું કૌમુદી જેવું શીતળ આનંદ આપે તેવું તેજ. મનોહર; મનને હરણ કરે તેવું—લોભાવે તેવું. લાલિત્ય સૌન્દર્ય: લાવણ્ય. કાંતિ મસ્તાનપણાની; યૌવનના મધ્યી ભરેલી ઉન્મત્તતા; તોફાન. અનુરાગી હતો! પ્રેમધેલો—ચ્હાનારો હતો. મોરલી બંસરી. કૃષ્ણની મોરલી ગોપીકાઓના હૈયાં હેલે

વતી. અને અહીં કૃષ્ણદેવતા સૂરમાં મોરલીનો રણકાર હતો. સોમના હમાને કેમ વશ ન કરે? મૃત્યુલોક, પૃથ્વી મૃત્યુલોક વાય છે; જ્યાં માનવ અમર નથી. સ્વર્ગમાં અમર દેહના કા રહે છે. મૃત્યુ અને જરા તેમને અડતાં નથી. એવી પુરાણી ન્યતા છે. અલોપ અદૃષ્ટ ઝપઝપ એકદમ ઉતાવળમાં અંખોડા ડી. નીખાલસપણું લોળપણ. સ્નેહાળ સ્નેહથી-આવથી ભરેલી. નમઃ લઘુતા, નીચાપણ, ઉંચકુળને સ્વભાવને ન શોભે તેવું.

મેં સાંભળ્યું છે કે ત્રિભુવનપાલના પટરાણીએ પાટણની મુતામાં પ્રસન્ને મોરારપાળને થાપ આપી તેનો ધસારો છે. ત્યાં ઉભો અટકીને ઉભો. વિદાય કરી મોકલી દધ.

૬

મા કાકને એવી ખાત્રી થાય છે કે પોતે પાટણનો રાજા થ છે.

રાજગઢમાંથી બહાર નીકળી કાકે, વિશળ અને દેશળને નગી વાતમાં દીકા. તેનો શક બલવત્તર થતો ગયો. પણ શોભ વી કાકને જ્યદેવ પાસે લઇ ગયો. ત્રિભુવને પત્રમાં લખ્યું હતું કે : વિશ્વાસુ અને બાહોશ માણસ છે. તેથી જ્યદેવ તેની ાહ લે છે; જ્યદેવને કાક કહે છે કે શ્રાવકમંત્રીઓના હાથમાં ણની સત્તા પ્રબળ છે પણ મુંબલ જ્યદેવની કસોટી કરવા લાગે તે રાજના પાસેથી ત્રણે ચાલુ પરિસ્થિતિનો તોડ લાવે છે અને ને સમજાવે છે. કાક કહે છે શાન્ત મહેતાએ સમાધાન કરી ક્યું છે. અહીં આનું લશ્કર ઉપક સામુ જાય અને રા'નવધણુ । આવે તો પાટણનું શું થાય? ખંભાત અને કર્ણાવતીથી લશ્કર તેમ નથી, માટે પાટણને સાચવવા સમાધાનની જરૂર છે. ન પાટણનો વિરોધી છે તેથી મુંબલે મોકલ્યો તેવું કારણ । આ જ. આમ મુંબલની નીતિ પણ જણાવી કહ્યું કે દેશળના

ગયા બાદ મુંજલ ખીજ બધા હુકમો કદાચ ફેરવે પણ ખરા. ઉદ્ધને સળ કરવા રાજની રજ લઇ કાક ખંભાત જવાનું કહે છે. અને રાજને કહે છે કે મુંજલ મારી સાથે સંદેશો કહાવશે કે ત્રિભુવન રા'નવધણ સામે જાય, ઉપક સામે ન જાય. વાત થતી હતીને મુંજલ મહેતા આવ્યા, કાક છુપાઇ ગયો. મુંજલે ધાયું હતું કે જય-દેવ નિરાધાર થઇ બેઠો હશે. અને પોતે તેને સલાહ આપશે. મહા અમાત્ય આશ્વર્ય સાથે બાલરાજને તોડ કાઢતો સાંભળે છે. તે દીંગ થાય છે, ચમકે છે અને રાજને ધન્યવાદ આપે છે પણ મુંજલ તે શંકા પડે છે અને વિચાર કરતો જાય છે. કાક બહાર નીકળે છે, કણ્ઠવિતી થઇ ખંભાત જવાનો હુકમ લઇ પગે લાગી જાય છે.

પાત્રો વિષે કૈંક—

જયદેવને પાટણ માટે બહુ લાગે છે. કાકને બોલાવી બહુ સમજાવે છે; અને મુંજલ આવે છે ત્યારે જાણે કાકને ન ઓળખતો હોય તેમ કાક વિષે વાત વાતમાં પૂછે છે. “અં-ખીજું” જયદેવે આગળ ચલાવ્યું. “પેલા ત્રિભુવનભાઇએ માણસ મોકલ્યો હતો. એનું નામ શું?” જયદેવ બાલ છે પણ તેનામાં ઉસ્તાદીના કણ છે, તેનામાં મહત્વાકાંક્ષા પોષુવાનાં ખીજ છે.

કાક: ત્રિભુવનભાઇ લખે છે કે તમે ધણા વિશ્વાસુ અને બાહોશ માણસ છો, આમ કહેતો જયદેવ તેની સલાહ લે છે. કાકનાં બુદ્ધિનાં તેજ તેની રાજ સાથેની વાતમાં દેખા દે છે. અને તેનો શિષ્ય જ્યારે મુંજલ સાથે વાત કરે છે અને મુંજલને ચમકાવે છે ત્યારે કાક માને છે કે તે ધડીએ પાટણનો રાજ તો તે પોતે હતો. અને તીક્ષ્ણ દષ્ટિ નાખી હાર જતો મુંજલ બચડે છે, “આ કાણ પાક્યો છે? જરા બ્યાન આપવું પડશે.” આમ કાકનાં બુદ્ધિનેજ અને તેનું વ્યક્તિત્વ પાટણના બુદ્ધિશાળી મુત્સદ્દી મહાઅમાત્યને ચમકાવે-ડરાવે તેવાં નજરે પડે છે.

અર્થ:--

રંગ છે: મત છે. અન્નણ્યા: અપરિચીત. ચમક્યો ચોક્યો. વર્તણુક રિતભાત. અધીરાઇ અકળામણ ર. ધીરજ-સખુરી નહી તે. આહોશ હોશીયાર, ચાલાક, કાળેલ ર. બહાદુર, ખખરદાર. વિસ્મિત ચકિત. પ્રાપ્ત્ય પ્રતાપ. અભય જીવનદાન, આશ્રય. રક્ષણ નખશીખ પગથી તે માથા સુધી. નીહાળ્યો જોયો. આકાંક્ષા ઇચ્છા. કયાં કોઇથી ઉતરે તેવા છે મુંજલને હરાવે તેવું કોઇ નથી. તે મહા સુ-ત્સદી છે. વિચાર માંડી જ વાળો. વિચાર છોડી દો. આપ..... યાદ હશે, “ પાટણની પ્રભુતામાં” આનંદસૂરીની સલાહે ચાલી મીનજે મુંજલની સલાહો નહોતી માની. મીનજને રાતોરાત બાલ રાખને લઇ પાટણ છોડ્યું પડ્યું હતું. મુંજલને મીનજે કેદ કર્યો હતો, પાટણ વિશ્વયું હતું. આખરે મીનજ મુંજલને મળે છે અને પાટણના દરવાજા ખુલા થાય છે. કાક જયદેવને કહે છે મહાઅમા-ત્ય વિશ્વયો ત્યારે આ સહન કરવું પડ્યું હતું તો હવે તે મહાઅ-માત્ય વિરૂદ્ધ કોઇ નથી તેવી લીધે જ પાટણ છે; અને એ તમારી વિરૂદ્ધ થશે તો તમે કાંઇ કરી શકવાના નથી. કસોટી પરીક્ષા.

દરમજલ. યાદ ખાધા વિના ચાલવું તે. પ્રયાણ પ્રસ્થાન “ એને મહાન્.....કારો.” કાક જયદેવને કહે છે કે ઉદો ઉસ્તાદ છે અને તેને થાપ આપવી એ એક મુશ્કેલી છે. પણ જો હું ખંભાત જઇશ તો કોઇ ઉપાય શોધી લાવીશ.

ફરમાનો આજ્ઞાઓ, હુકમો.

“તેનો શિષ્ય તેને ઉસ્તાદ લાગ્યો.” જીભમાં ઉભો રહેલો કાક જયદેવને મુંજલ સામે સત્તાદર્શક અવાજે આખુંથ વાતાવરણ બાળે સ્વયં બાળી નહી તેમ કહે છે, તેથી કાકને લાગે છે,

“આ ઘડીએ પાટણનો રાજા તો તે પોતે હતો.” કાકે કહેલી વાતોનો ઉપયોગ જયદેવે કર્યો. મુંજલને પણ આ જ કહેવાનું હતું. મુંજલ જાણતો હતો કે તેને બાળરાખને આ સલાહો આપવી પડશે.

પણ તે બધું ય કાક દ્વારા જયદેવે જાણ્યું અને મહાઅમાત્યને મુંઝવણમાં નાખ્યો, તેથી કાક છબમાં ઉભો ઉભો માને છે કે પોતે પાટણની સત્તાનો સુત્રધાર આજથી બન્યો.

તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ કંઈક શોધવા પ્રયત્ન કરતી નજર.

“ આ કેાણ પાક્યો છે ?... પડશે ” મુંઝલ મુત્સદ્દીપણને ડારે એવો કોઈ પાક્યો છે એમ મુંઝલને જણાય છે. જયદેવમાં ઉંડી પહોંચ ન હતી; આજે તેનામાં બુદ્ધિના ફણુગા ફુટ્યા અને મંત્રીવરને અભયખીમાં ગરકાવ કર્યા. મુંઝલ તે વ્યક્તિને શોધવા એક શોધક દૃષ્ટિ નાખે છે.

કમરબંધ કમરપટો.

પાટણના રાજ્યકર્તામાં બુદ્ધિની વિશાળતા નહતી, તે આહોશ અને બુદ્ધિશાળી કાકે જોયું. મહત્વાકાંક્ષી જયદેવને મુંઝલથી છાની વાતો કરતી છે. કાકે આ તકનો લાભ લીધો અને પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ બાલ રાજ ઉપર પાડી.

પ્ર. ૭.

કાશ્મીરા દેવી—

કાક સમજનશાને ત્યાં અમીજળ લેવા જતો હતો. ત્યાં રસ્તામાંથી કાશ્મીરા (પ્રસન્ન)નો નોકર આવી તેને તેડી ગયો. કાકે મહેલમાં જઈ ભાવિ રાજનું તોફાન નીહાળ્યું. તેને ખબર ન હતી કે તે ગુજરાતના ભાવિસમાટ્રને કાશ્મીરાના હુકમથી પકડવા જાય છે. મુંઝલ મહેતા ત્યાં આવે છે. કાક મંડલેશ્વરનો મિત્ર છે એમ કહી તેનું ગૌરવ વધારે છે. વાત વાતમાં મુંઝલ કાક પાસેથી જાણી લે છે કે તે એકલો બીજીવાર રાજને મળી આવ્યો હતો. મુંઝલે તેના અભિમાન પર ધા કર્યો. કાકની માન્યતામાં બૂલ બતાવી; સમાધાનથી માલવાનો પક્ષ સખળ થશે અને આવકો અહિંસાનું ભજન કરી દાસ થશે. આમ કાકનું હૃદય અદ્વૈતતા પામ્યું. મંત્રીની મગદુરનું બાન થયું.

પાત્રો વિષે કૈંક-કાક મુંઝલ સમક્ષ અસ્પતા અનુભવે છે. શુદ્ધિશાળી કાક ધડી અંજન્ય છે, છતાંય મુંઝલ કહે છે, “ભટજી, તમે હોશીયાર છો તમારી રીતભાત મને ગમે છે.”

મુંઝલ, તે તેજસ્વી નરસિંહ, પાટણની સત્તાની મૂર્તિ બની પ્રતાપ દાખવે છે, તે મુત્સદ્દી છે અને નટની માફક કાકને આંજવાળ સમાધાનની વિરૂદ્ધતા બતાવે છે. તે કાકે કહ્યું, તેમજ કરનાર છે તે જ તેના વિચારો છે એમ તે ગયા પ્રકરણમાં કહે છે; “મને લાગે છે કે મારા વિચારો તમે ચોરી ગયા!”

કાશ્મીરા—લાટના દંડનાયકની પત્ની, પાટણની રાજ્યલક્ષ્મી છે. કલાકર પાત્રનાં લક્ષણો અહીં આપે છે “અહો ! કોણ ભટજી ! આવ ” એમ પોતાના મિત્રને આવકાર દેતી તે ગૌરવભરી છે.

અર્થ:—

અત્રજળ જમવાનું પાશ્વિક નોકર, અનુચર અમત્કાર અન્ન-યજ્ઞી પમાડે તેવા દેખાવ. ખ્યાતિથી કીર્તિથી. કારકીર્દિ જીવન. પટ્ટણી પાટણના ફટવેલી લાડ લડાવેલી, માથે ચઢાવેલી અદ્ભુત વિસ્મયકારક-વિરલ. ધર્મધુરંધરો ધર્માધ્યક્ષો. ચારણો ભાટો એક-મતે. સર્વાનુમતે. અગ્રસ્થાન. પહેલું સ્થાન.

પુરૂષોમાં મુંઝલ-સ્ત્રીઓમાં કાશ્મીરા દેવી:—પાટણના નગર જતો એ વ્યક્તિને માનની નજરથી જોતા તે એ વ્યક્તિઓ મુંઝલ એક કાશ્મીરા હતા. પુરૂષોમાં મુંઝલ ઉંચું સ્થાન ભોગવતો. તેની જોડ હતી, અને સ્ત્રીઓમાં કાશ્મીરાની જોડ ન હતી. બંને વ્યક્તિઓ રાજ્યનાં બળ વધારતી.

હંકારવતી માથે છાણાં ચાપતી. કાશ્મીરા ફોધના માથાની હતી. આયુધો શસ્ત્રો. તોખા પોકરાવતી હંકારવતી. જખરદસ્તી (ફા. જખરદસ્ત) જખરાધ, છટકી જવા નાસી જવા, સટકી જવા સટી જવા સાધ (સાહી) પકડી. અદ્ભુતમાં માનભેર.

સશક્ત-શક્તિ સાથેની, શક્તિવાળી, મજબૂત, બાંધી કઠીની. વિદ્યુતનો અમકારો વિજળીનો ઝબકારો. આવી લાગશે આવી પહોંચશે. એ શુદ્ધ પ્રયોગ છે. છુટકારો મુક્તિ કુમારીયા બહાલમાં વપરાયો છે. સિદ્ધરાજ પછી પાટણની ગાદીનો માલિક છે કુમારપાળ. ધુરકાવવા માંડ્યા ડોળા કાઢ્યા.

ચીસાડા ચીસો, ખૂમો. લાટીય પ્રયોગ આપણે વાપરતા નથી. ક્ષુભિત થયો ક્ષોભ પામ્યો. સંકેલવા સંકારવા સમારવા, “સંકેલવું” એ પ્રયોગ અહિં ઉચિત નથી.

મલકાયો સ્મિત કર્યું: હાસ્યકિરણ સ્મિત લહરી વિનય વિવેક. એકેપગે આતુર. ઈતેજર. કુલાટ બડાશ, મિથ્યાભિમાન સચેટ પ્રશ્નાવલિ ઉપરા છાપરી પૂછેલા અસરકારક અને લક્ષ્યવંધી પ્રશ્નો ગર્વનબ્દ થયો. તેનું મિથ્યાભિમાન મરી પડ્યું.

ગરવાઈ જઈ બહીલાઈ જઈ છોલીલો પડી જઈ દાખવતો જતાવતો લઘુતા અલ્પતાશરમીન્દા બન્યો. શરમાઈ ગયો. ટુંક અલ્પ ઓછી નાદાન ઘસી આવવું ચડી આવવું શુભાસ (ખરો પ્રયોગ “શોપાલ” છે શું વિશેષણ વિકારી છે) શોર નટની ખુખીથી રંગભૂમિ ઉપર કામ કરનારની છટા આવેશ ઉભરે ખેલો, બાજીઓ. સાધુઓ અમારી પુરાણ શરૂ કરશે: જોન સાધુઓ અહિંસાવાદનો આરંભ કરશે. પુરાણની જાતી નાન્યતર છે તે લેખક ભૂલથી નારી જાતી તરીકે વાપરે છે. અહિંસાવાદી મુંઝવેલ હતો. પણ પાટણ ખાતર તેનો સાગ તે કરવા તત્પર હતો.

તાંત: દુરાગ્રહ. પિંજણ. અમારીનું: અહિંસાનું. ભજન કરી સેવન કરી, શરણ લઈ જાલંબર વૃન્દાનો પતિ. વૃન્દાને છળવા વિષ્ણુએ પ્રયત્ન કરી એને કપટથી મારી નાખ્યો હતો.

x સર્વદમનનું દર્શ્ય અહીં ચાદ આવે છે. કદાચને મુનશીએ તેમાંથી પ્રેરણા લીધી હોય.

વઢો નહિ તો વઢનાર આપો: મુંજલ માને છે કે રાજ્ય સોમ દેવને તુષ કરી માગી લેવું જોઈએ કે શંકર પોતે લઢવા તૈયાર ન હોય તો તેણે એક થોડો લઢી શકે તેવો આપવો જોઈએ. બાણાસુર વિષે આવું કાંઈક છે. ગાહન: ગૂઢ. વાક પાટવ શબ્દ્યાતુરી. સહેલ: સહેલું. કાંપે: કાંપે, ચરથરે. ગજુ: શક્તિ, ગુંજસ. ખુશામત (કા. ખુશામદ) તારીફ કરી કામ કાઢી લેવાની વૃત્તિ, પળશી કરી કરી કાઢી લેવાની વૃત્તિ. કુદાકુદી: સાહસ. વગર વિચાર્યું કામ કરવું તે.

પ્ર. ૮

મામાજી અને ભાણેજવહુના પ્રશંસનીય વિચારો.

આખરે મુંજલ કાક દ્વારા સંદેશો પાઠવે છે કે ત્રિભુવનને વિરમગામ નહીં પણ નવકાંઠા જવું, એટલે રા'ને પકડવો સહેલ થશે. લાટની અશાંતિ વિષયક વાતમાં કાક મુંજલને ધ્રુવ સેનાપતિ મુખ્ય હોવાનું જણાવે છે. તે સેનાપતી તેની સાથે જુના મહારાજની મૃણાલ કુંવરીને લઈને ફરે છે. એટલે પ્રજા તેને જુની ગાદીનો પ્રતિનિધી માને છે. મુંજલ આવું સમાધાન કરવા કાશ્મીરાને ચોંકાવનારો ઉપાય શોધે છે. તે એ કે મૃણાલને પાટણ લાવી ત્રિભુવન વેરે પરણાવવી અને ધ્રુવને સેનાપતિ કરી માળવા મોકલવો જો કે આ વાતે ઠઠાનું સ્વરૂપ લીધું પણ મુંજલ મક્કમ હતો. અને કાશ્મીરા મામાજી લાવવાનું જાહેર કરે છે, અને સોમને વાર્તા સાથે ગુંથવાનો ઉપાય કલાકર જોડે છે.

પાત્રો વિષે કાંઈક:

“ અરે તારી ! તું પણ મારી સાથે નહી રહેવાનો ! ” કહેતા મુંજલનું એકલવાયાપણું જણાય છે. પાટણ સમક્ષ તે વિચાર

નાશ પામે છે અને જ્યારે જ્યારે આવું બને છે ત્યારે તરંગ આવી ચાલ્યો જાય છે.

તોફાની કાશ્મીરા “ તમે ચિન્તાતુર લાગો છો ” કહી તોફાન પાછળ ગંભીર વિચારશક્તિ તેનામાં છે તે જણાવે છે. અને “ કેમ તે કારણ સ્તો; એક મામીજી લાવવી છે. ” એમ કુમારને જવાબ આપતી કાશ્મીરા નવું ક્ષેત્ર ઉઘાડે છે.

ભાણેજવહુ: કાશ્મીરા, મુંગલની બહેન હંસાના પુત્ર ત્રિભુવન પાલને પરણી છે. તેથી મુંગલની ભાણેજ વહુ. પ્રશંસનીય: વખાણવા લાયક. નિર્ણયો: હેવટના વિચારો, નિશ્ચયો. ભૂદેવ: પૃથ્વીના દેવ-બ્રાહ્મણ. અધ વચ્ચે: અંતરીઆળ. છાતી સરસો છાતી સાથે. સર થયો છે તાબે થયો છે. છુટાં છવાયાં વિખરાયેલાં, તુટક. પજબ્યાં કરે છે હેરાન કરે છે. ઉપદ્રવ કરે છે. સેનાપતિ ધ્રુવ રેવાપાલનો ગુરૂ અને લાટના બળવાનો પ્રાણ. લાટને સ્વતંત્ર કરવાના તેના પ્રયાસો વિસ્મય પમાડે તેવા છે. રાજધિરાજમાં તે દેખા દે છે. શમવાનું નથી બંધ પડવાનું નથી. ટાણો મહેણું, ટકોર. કંકપતા કઠોરતા.

દુગ્ધા જંજળ, પીડા. એક મામીજી લાવવી છે કાશ્મીરા મુંગલનું એકલવાયાપણું દેખી દાઝતી હતી અને મુંગલના “ તું પણ મારી પાસે નહી રહેવાનો ! ” શબ્દોએ તેના મગજમાં તુમુલ્લ ઉભું કર્યું અને અંતે પ્રસન્ન નિશ્ચય જાહેર કરી બોલી, એક મામીજી લાવવી છે. મુંગલ વાર્તામાં ગૌણ પદ લેતો જાય છે તેનામાં આપણે રસ લેતા રહીએ માટે નવો દોરો કલાકર હાથમાં લેવા વિચાર કરે છે.

પ્ર. ૯

જેમાં વિશળભા વિજયાદેવીનું શરણ લે છે.

કાકે કૃષ્ણદેવને સંજ્ઞન મંત્રીને ત્યાં જોયો નહિ. વિશળ કોડતો આવી કૃષ્ણની ઓરડી તરફ ગયો. કાકે કૃષ્ણદેવ નથી કહી

વાળ્યો. તેના બેમો ધીમે ધીમે વધતા ગયા. વિશળ ગયો અને ચોડીવારે કૃષ્ણ આવ્યો. કાક ઉપર ટપકે વાત કહી રાજગઢ જવા નીકળ્યો. પણ વિશળની વાત જાણવા ઈત્સુક હોઈ તેને ઘેર ગયો તે ઉંઘતો હતો. તેને જગાડી ઉસ્તાદી વાપરી તેને મિત્ર બનાવ્યો, અને જતાં જતાં જોયું કે તેની પાછળ જ વિશળ પાલખીમાં બેઠો હતો. કાક સાંઢથી તૈયાર કરી સજ્જનને ત્યાં જઈ આવ્યો. તેણે ધાર્યું કે આજે વિશળ કે કોઈ મધુપુર દેશજને મળવા જવાનો. તે સંધ્યાકાળે ભીમનાથ મહાદેવમાં ભુકાની બાંધેલા વિશળને તેણે દીઠો. પોતે બધું જાણે છે એમ તેને કહ્યું અને છેવટે સંદેશો જાણવા વિનયા (ભાંગ) પાછ.

પાત્રો વિષે કૈંક

કાકને ગયા પ્રકરણમાં મુંઝવે આંજ્યો હતો. પણ તે તેજ કાકને ડારે તેવાં ન હતાં. તે વિચાર કરતો કહે છે, “મંત્રીરાજ, તમે પણ મને ઠીક દબડાવ્યો. હરકત નહિ યાદ રાખજો, તમારી પાસે એક દિવસ કબુલાવીશ કે કાક મુત્સદી છે.....તમને પણ દેખાડું કે લાટનું પાણી કેવું છે, અને તમારી પાસે જ રાજ્ય તંત્રમાં મારો એકડો સામેલ કરાવું ત્યારે મારું નામ કાક.” તે મુત્સદી હવે વિશળને પકડે છે, અને યુક્તિથી બધું જાણે છે તેની ચાલાકી બલ-બલને હરાવે તેવી છે. તેના હાથમાં રા'નવધણને સપડાવાની નાડી છે.

વિશળ આપણને મૂર્ખ લાગે છે. તેની અદ્યતા તેને કુલાવે છે અને કાકના પંજમાં ફસાય છે. તે ઉસ્તાદ તેને છેતરે છે. અને મિત્ર બની ભોળવાય છે. કાકને કળવાની તેનામાં શક્તિ નથી !

વિનયા ભાંગ. શરણ લે છે પીએ છે. હાંફોડોડોડો ગભરાતો ગભરાતો. આકુળ વ્યાકુળ. ટોળમાં વિનોદમાં. પારખવાનો બેવાનો ખીલીની માફક ખોસાઈ રહેવું જ્યાં બેઠો હોઈએ ત્યાં ત્યાં બેસી રહેવું.

કૃત્રિમ બનાવટી. માત્ર દેવોનાં દર્શન પામ્યો પાટણના રાજક-
ર્તાઓના પામેલા પરિચયો થયા. ઉપર ટપકે ઉપલક, ઉપર ઉપરની
તર્કીવતકં વિચારો-તરંગો. ભેદ રહસ્ય, મર્મ. સંમત મળતા.
પાણી બળ. સામેલ કરાવું દાખલ કરાવું. એટા પાર કામ
ફતેહમંદ થાય. એટા વહાણ. સાંડસામાં સકંજમાં, સપા-
ટામાં. પત્તો ઠેકાણું દુંદુભિઓના નાદ ઢોલના અવાજો. થનથની
નાચી. 'ખાનું' (ખહાનું) ખોટું કારણ. થાક્યા-હાર્યા થાક્યા-
પાક્યા, લોથ પોટ થઈ. જંપીને નીરાંતે.

ચિંતાચસ્ત ચિંતાથી ભરેલા. અંધાર વીતી જવા
આવી હુતી અંધાર-નરમતી છે. તેને લેખક નારીમાં વાપરે છે.
ચુસ્ત રૂઢ-શિવભક્ત સ્તવન ઉચ્ચારવા પ્રાર્થના ગાવી: સ્તવન
ઉચ્ચારાતુ નથી, એ તો હૃદયમાંથી પુવારા જેમ પુટે છે, માટે ગાવા
જેવો શબ્દ યોગ્ય જણાય છે. અનિવાર્ય નહિ ચલાવી શકાય
વા કારણથી. અટકળ તર્ક અનુમાન. આસ્કા સ્પર્શ જળાધારી
શિવલીંગનું આસન.

પ્ર. ૧૦

કૃષ્ણદેવે કહાવેલો સંદેશો.

વિજ્યાએ વિશળનું હૃદય વિશાળ બનાવ્યું. કાકને તે દિલોબ્ધન
દોસ્ત માનવા લાગ્યો. તેની અદ્યતા ઝરવા લાગી. કાકે તેને મહા-
રથી બનાવ્યો. તેના જેવા સામંતે પાટણ ન છોડવું જોઈએ, તેમ કહ્યું
અને સંદેશો પોતે લઈ જશે એમ જણાવ્યું. વિશળે કુલાઈ જઈ
ભાંગની તાનમાં કહ્યું કે મધુપુરને પાદરે નીલકંઠ મહાદેવના મંદિરમાં
મધરાત પછી દેશળદેવ અગર તેનો માણસ આવશે. તેને “મહાવદ
બારશ પાંચાલેશ્વરની જય,” એવો સંદેશો કહેજે. પછી વિશળ ગયો
અને કાક તિરસ્કારમાં હસ્યો. તેણે કચ્છોટા માર્યો અને પાણીમાં
પગ મુકતાં, સંદેશાનો અર્થ મગજમાં આવતાં કચ્છોટા છોડી નાખી

ગામમાં ગયો. જ્યદેવને મળી કહ્યું કે રા' નવકાંઠામાં પોતાના મળતીયા ભેગા કરે છે. લાગ છે માટે મારી સાથે કહાવો કે ત્રિભુવન તેને ઠેકાણે પાડે. કાક રાત્રે ગયો હતો તેથી જ્યદેવ ચીઠાયો હતો પણ વસ્તુસ્થિતિ જાણી તેનો ગુસ્સો ઉતર્યો અને નવધણને મારી મુંજલ પર પ્રભાવ પાડી શપ્તશ એમ તેને લાગ્યું. કાક ત્યાંથી ગયો. પાત્રો વિષે કૈંક

કાકહમુત્સદી કાક વિશળ ઉપર જય મેળતી સંદેશો જાણી લઈ, તેનાં બુદ્ધિનાં તેજથી સંદેશો પાછળ રહેલો અર્થ સમજી જ્યદેવ પાસે જાય છે. તે રાજભક્ત છે, અને જ્યદેવને મહત્વાકાંક્ષા પોષવાની તક આપે છે કાક મુત્સદી છે એમ લાગે છે.

અર્થ—

કહાવેલો પાઠવેલો. ગગનવિહારી આકાશમાં ફરનારા. ગંધર્વો સ્વર્ગીય ગાયક ગણો. અવનિને પૃથ્વીને. ગમગીની બે-ચેની, દિલગીરી, ખેદ. આધિકાર શક્તિ—હક, લાયકાત. આર્દ્ર નરમ બીનું. વિરહાશ્રુ વિયોગનાં આંસુ. એદી આજસુ, વ્યોમ ગગન, આકાશ ઉત્તેજ ઉશ્કેરી. સોનેરી સૃષ્ટિનો લવ્ય સૃષ્ટિનો. ભોક્તા ભોગવનાર આરાધના સેવા. સર્વગ્રાહી બધું આટોપી લેતી. સર્વ લક્ષ્મી તંત્રો કુક્તિઓ, યોજનાઓ. ઉદ્ભવી પેદા થઈ. ખાત્રીપૂર્વક પૂરા વિશ્વાસથી. ઉત્તેજિત જગૃત દીલોજન જીવજન. પૂર્વજન્મ ગયો અવતાર. ઋણાનું બંધ સ્નેહસંબંધ.

વિવેચન ટિપ્પણ. સોગંદ સમ. ધાક બતાવ્યો ખીક બતાવી ડર બતાવ્યો પાવરધા (ફા. પર્વદંહ) ચાલાક વસમું અવરં. એકલ-પેટાઓ સ્વાર્થી. ડુંઠવાતાં થરથરતાં, કંપતા. ખાસ ચોક્કસ.

સીધાઓ જાઓ. નાસીપાસ નિરાશ. અવરજવર આવજા. રક્ષકો દારપાલો.

દરજાને સ્થાન, પાયરી, પદવી. અનાદર ભંગ. ખાતમી છૂપી વાત. ગુપ્ત બેદ.

જાણીએ આપર, જાણવાની ધૃતિવાળો. મળતીઆઓ સાગરીતો, સહાયકો. ચુંથાધ જશે રદ થશે. બાજ બગડશે. લાગ તક ઠેકાણે પાડે પૂરા કરે. કલંક લાંછન, હિણુપત્ત.

પ્ર. ૧૧

કાકે કહેલો સંદેશો

કાક મધુપુર ગયો. મધરાત્રીએ દેશળ બુકાની બાંધી આવ્યો. કાકે તેને સંદેશો ફેરવી નાખી કહ્યો; “કાગણુ સુદ ચોથ. પાંચાલેશ્વર,” અને વધારામાં દેશળ ને તેના સાથીઓને હરખાવવા વધાર્યું કેત્રિભુવન ભોગપુર થઇ શાન્તુ મહેતાને મળશે. કાક ત્યાંથી કુર્ણવતી ગયો. તેને ખરો સંદેશો કહી, સાંઢણી બદલી, ખંભાતને રસ્તે પડ્યો.

પાત્રો વિષે કૈંક—

અહીં દેશળની શંકાના સમાધાનમાં, “બંને જણુના મિત્ર થતાં શું વાંધો? આપ પોતે બંનેના મિત્ર નથી” કહેતો કાક અજબ પ્રભાવશાળી છે એમ જણાય છે. દેશળમાં ઉંડી પહોંચ નથી, તેથી તેના સંદેશામાં વિશ્વાસ મૂકે છે.

અર્થ—

પુજારીઓ મહાદેવની પૂજા કરનાર તપોધનો. ઝોડાં ડોલ્લા સાષ્ટાંગ દંડવત આઠે અંગોથી ભૂમીને સ્પર્શ કરી લાકડી પેરે પડી પગે લાગ્યા. ટીકીટીકીને તાકી તાકીને. દુરસ્ત (દુરસ્ત) ઠીક, વાજખી પસાણી સવારી કરી. મારી મૂકી નસાડી, દોડાવી મૂકી. સવિસ્તર વિસ્તારપૂર્વક, જેમ બની હતી તેવી રીતે, વિગતવાર.

પ્ર. ૧૨

ખંભાતને રસ્તે

સ્તંભતીર્થના (ખંભાત) આંગણામાંથીજ સધળું કાકને શ્રાવક-મય જ લાગ્યું. શ્રાવકના ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો વગેરે તાર્ત્તમ ચણાવેલાં તેણે જોયાં. આ વાર્તાના સમયમાં જૈન ને પૌરાણિક બંને વિભાગો ખામ જુદા ન ગણાતા. શંકરનાં દર્શન કરી પાર્શ્વનાથને પૂજવામાં વાંધો

ગણાતો નહિ. છતાં જૈન ધર્મનું પ્રાપ્ત્ય વલ્લભિપુરના વિનાશ પછી વધારે હતું. હજુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ગુજરાતના જુના પાટણ-નગરમાં વિરાજે છે. પરંતુ સોલંકી મૂળરાજના પ્રયત્ને જુનાગઢ ને પાટણમાં “જય સોમનાથ”ની ઘોષણાઓ થતી; પાટણના રાજાઓ જૈન ધર્મ નહોતા સેવતા. મુંબલ મતમતાંતરથી વિરુદ્ધ હતો. પણ એક મુત્સદ્દીથી જ્ઞીવા જેવું હતું: તે ઉદયન સ્તાંભતીર્થનો. પાટણની સત્તા હાથમાં લેવાની તેની ઇચ્છા મુંબલે ધૂળ ભેગી કરી. તેને કર્ણવતી છોડવું પડ્યું તે ખંભાત ગયો. ઉદાને દોલત અને સત્તા ઠીક મળ્યાં. તેનો ઉપયોગ તેણે જૈન ધર્મ માટે કર્યો ઉદાની સત્તા તોડવા આવતા કાકને તે કામ મુશ્કેલ છે એમ લાગ્યું. છતાંય તે હોંશથી આગળ ધપ્યો.

પાત્રો વિષે કૈંક

કલાકર ધીમે ધીમે ઉદાને આપણી સમક્ષ લાવે છે. તે મારવાડી મંત્રી મહત્વાકાંક્ષી છે, મુત્સદ્દી છે. તેણે જૈન ધર્મ માટે દોલત અને સત્તા ભેગાં કર્યાં છે. કાક ખંભાતને દેખી તેની મૂર્તિ દેખે છે, ગભરાય છે.

અર્થ—

સમૃદ્ધિવાન વૈભવ વિલાસવાળાં. અવાનવાર વખતોવખત. ચૈત્યો જૈન મંદિરો. પોષધશાળા અપસારા. આશ્રમગૃહો ઉપાશ્રય. તાજાંજ નવેસરથી.

પ્રણાલિકા સંપ્રદાય. ચુસ્ત હડહડતા. પંથો સંપ્રદાયો. કૃતકૃત્યના અહોભાગ્ય, ધન્યતા. શ્રોત્રિયો શ્રુતિ જાણનારા, વિદ્વાન. મનફાવતા મનગમતા. વિજ્ઞાન તડ, વાડા. લિન્ન જૂદો. નેતાઓ. અગ્રેસરો. અરુપૃષ્ઠતા સંદિગ્ધ, અચોક્કસ. ન્યારો વિશિષ્ટ. મથતો પ્રયત્ન કરતો. સાધ્વી (નારીજાતી) સાધુ. અનુયાયીઓ ભકતો. જનશાસન જૈન ધર્મનાં ફરમાનો.

પાધર=જમીનદોસ્ત, ઉજ્જડ. પ્રણિપાત=નીચા નમીને પ્રણામ.
અધિષ્ઠાતા=ઉપરી-ષ્ટદેવ. ઘોષણા=અવાજ, નાદ. કૌશલ્ય.
=કુશળતા, પારંગતતા, વિશારદતા, પ્રવિણતા. અકારી=અળખામણી
સતેજ=તેજસ્વી, ઝગઝગતી. સંસ્કૃતિ=સંસ્કારાત્મક સુધારો. તરફ-
ડીયાં મારતા હતા=વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા હતા. આત્મજા=છોકરી,
દિકરી, પુત્રી, વહાલું અળખાણ=પારકું પોતાનું, પ્રિયાપ્રિય. મત-
મતાંતર=વિવિધ પ્રકારના મતો. પગપેસારો=પ્રવેશ પૂર્વાશ્રમ=
પૂર્વજીવન-અહીં મંત્રીપદ પહેલાનું જીવન. અમાપ=હદ ઉપરાંત-ખે-
શુમાર લુખડી. ખારસ=ભૂખેમરતી, કંગાલ. ન્યાલ=પૈસે ટકે
સુખી થયા. ઘવાયેલો=અપમાનિત. દરીયાઇ=સમુદ્રમાર્ગનો મુડી=
ભંડાર-પૈસા.

મથક=મૂખ્ય સ્થળ-ધામ. ઠરઠો=છઠ્ઠા-ખાચેશ. પાકામાં
પાકો=કાખેલ. ઘણોજ પહોંચેલો. વીકરે=ઝતુની થાય. રંગો=નસો.
પરચો=ચમત્કાર, દર્શન, ઝાંખી.

પ્ર. ૧૩.

ખતીબ.

મહા મુદ્દ ખારશની સવારે કાક ખંભાત પાસે પહોંચ્યો.
સાંઢણી ઉપરથી ઉતરી ઝાડ નીચે રાંધ્યું. ઝાડની ડાળીઓ ખખડી
અને વાંદરા જેવું કૈંક જણાયું. તપાસ કરતાં તેને લાંખી દાઢીવાળો
શરીરે લુગડું વિંટાળેલો ધ્રુજતો આદમી જણાયો. કાકે આ મનુષ્ય
જંતુને મહામહેનતે નીચે ઉતાર્યો. કાકે જાણ્યું કે તે ખતીબ નામનો મ્લેચ્છ
હતો. તેના ધરખારનો નાશ થયો હતો. તેનાં બૈરી છોકરાંને શ્રાવકોએ
મારી નાખ્યાં, હતાં કાઠણ તે મુસલમાન હતો. આવો જુલમ સાંભળી
કાકે તર્યો. કાકે ખાધું અને ખતીબને ખવડાવ્યું. બન્ને જણા ગામ
તરફ ગયા. રસ્તામાં ખતીબે બળતું મકાન બતાવ્યું. દરવાજે આવતાં
ખતીબ બીન્યો. કાકે તેને પોતાની સોડમાં આગળ લીધો.

શત્રો વિષે કૈંક:--

કાકને ઉદાને સકંજમાં લાવવાનું સાધન મળ્યું. તેની બાહોશી અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો વખત આવ્યો છે. તેની રાજ્યભક્તિ ખતીજના પ્રકરણે પ્રમળ અને છે.

અર્થ:--

વિસામો=આરામ; વિશ્રાંતિ. ચાળાથી=નિશાનીથી-આંગળી ચેંધીને. આદમી=(ફા. આદમ Adam.) દુનિયાનો સરખાયેલો પ્રથમ પુરૂષ ઉપરથી, માણસ જન્મત સૂચવે છે. માનવ. ફાંફાં=વલખાં. સાંધવા માંડ્યું=તાકવા માંડ્યું. દયામણો=દયા ઉપજાવે તેવો. મનુષ્યજંતુ=ક્ષુદ્ર મનુષ્ય. શાન્તંપાપમ્ હરિ! હરિ! દયાસૂચક શબ્દ છે. દૂષિત=અભણાવું. યવન=મ્લેચ્છ. આર્યથી ઇતર જાતી. ભટ્ટાર્ક=(ભટ્ટ+અર્ક) ભટ્ટોમાં સૂર્ય સમાન. અણુશમેલો=નહિ હોલવાયેલો, જગૃત.

પ્ર. ૧૪.

ખંભાતનું આતિથ્ય.

રસ્તામાં પાંચેક દરવાનોમાંનો એક ખતીજ તરફ લાલો લઈ ધસ્યો, કાક વચમાં પડ્યો, દરવાનો જોડે બોલાચાલી થઈ. કાક ઉઠ્યો. અધુરામાં પુરું એક શહેરી ખતીજ પર થુંક્યો. થુંક કાકને કેડ્યું. કાકે બાહ્ય પર થુંકનારને શીટકાર આપ્યો. એક બાજુ દરવાનો અને બીજી બાજુ કાક વચ્ચે બાપડા ખતીજની ખેંચતાણ ચાલી. કાકે “જય સોમનાથ” કહી લાટવાસીના લકડીપટાનું જોર દાખવ્યું. કાકની ડાંગે કમાલ કરી. તેણે પોતાનો બચાવ આપ્યાદ રીતે કર્યો; તેનો જમણો હાથ જરા ધવાયો એટલે તે થાકવા આવ્યો. નજીકમાં પસાર થતા બે સ્વારોએ આ રમખાણ અટકાવી ત્રોફાને વિખેર્યા. કાક સમય સાધી ગભરાયેલા ખતીજને લઈ પાસેના એક નાના ઘરના ઉઘાડા બારણામાં ધુસ્યો. કાકને ભૂદેવ જાણી

તેનું સ્વાગત કર્યું, પણ યવનને જોઈ તેઓ ગભરાયા. આ જ ધરમાં તેને ખબર પડી કે ચાંગા નામના એક છોકરાને ઉદો દિક્ષા આપવાનો છે. દામુડોસો અને તેનો ભત્રિજો તેને આ જ ધરમાં મળ્યા. કાંકે તેમને ચાંગાને છોડાવવાનું વચન આપ્યું અને સાલીંગ વસૂહીકામાંથી મધ્ય રાત્રે ભૂતિઆ ઓવારે વહાણ મારફતે તે છોકરાને ઉપાડી જવાની યોજના કરી.

પાત્રો વિષે કૈંક.

કાકની તક સાધવાની કળા. તે ઉદોને થાપ આપવા આવ્યો છે, અને તેને જોઈતાં સાધનો મળે છે. કાકની પરોપકારવૃત્તિ ચાંગાને છોડાવાના તેના વચનમાં જણાય છે. ઉદોની કુટિલ રાજ્યનીતિનું દિગ્દર્શન થાય છે. જોતેતર લોકોપર પડતા દુઃખોનો ઠીક ચિતાર આવે છે.

અર્થ:—રહેસાતા=કપાતા. અપશબ્દ=ગાળ, ભક્ષ=ખલિ, શિકાર. પ્રેક્ષક=જોનાર. મિથ્યાદષ્ટિ=(સં.) તે વખતમાં જોતેતર લોકોને ચુસ્ત જોનો તિરસ્કારમાં “મિથ્યાદષ્ટિ” કહેતા. હાથ બતાવવો=શરાતન દાખવવું. હાથ શબ્દ જોર સૂચવે છે. સામેલ થવું=જોડાવું. ભળવું. ઘોષણા=અવાજ; ખૂમ.

બાપનું હોણું—ગણાવું=કાંઈ કામમાં નિષ્ણાત હોવું. કાકનીલાકડી મટી સજીવ થઈ=જડ લાકડી સજીવ-મનુષ્ય જેમ આમ તેમ ફરવા લાગી. સુદર્શનચક્ર=શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું ચાળી આકારનું તીવ્ર આયુધ. ત્વરા=ઝડપ. તે ઠાંગે એક છોડી અનેક સ્વરૂપો લીધાં=કાંકે તેને વિવિધ રીતે ફેરવી. બોખરું થવું=માર ખાધને હલકું થવું. પાણી પંથા (ઘોડા) પાણીની જેમ ત્વરાથી રસ્તો કાપનાર. ઇશારત=(અ) નિશાની કરવી. સાન કરવી. મિજબજ ખવો=મિજબજ (અ) ગુસ્સે થવું. સ્વભાવ ઠેકાણે ન રહેવો. વેરાન=ઉજળડ. પંદર દિવસ થયાં પગ નથી વાળ્યો=પંદર દિવસથી

વિસામો નથી આગ્યો. પડી રહેવું=સૂષ્ણ રહેવું. (નિરસ્કાર સૂચક)
 ઝોંચણી=ચમચી, નાની ઝોળી. વા વાન લમ્બ જાય છે=ચાલુને વેગે
 વાત જાહેર થઈ જાય છે. ઉદાના ગુપ્તચરોનું પ્રાપ્ત્ય દર્શાવે છે.
 રહસ્ય=ભેદ. નદીમાં રહી મગર જોડે વેર કરવું=કહેવન-દરિયામાં
 રહેવું અને મગરથી ખીવું-જે સંયોગોમાં અને સ્થળમાં રહેવું અને
 તેનાથી ડરવું એ અયોગ્ય છે. પ્રચલિત કહેવત-ખાંણીયામાં માથું
 ને ધમકારે ખીવું-એ કેમ અને ? કથા કુટવી=કથની કહેરી-વિતક
 કહેવું. ભક્તિભાણું પેસે ને ઘર વાંકે=પ્રચલિત કહેવત-ઘરમાં હદ
 ઉપરાંત ભક્તિ વધવાથી કાર્યમાં શિથિલતા આવે, તેથી વધુ ભક્તિની
 આવશ્યકતા નથી. વાંકું-વણસવું. બગડવું. હાથથી જવું બેરાની
 અકલ પાનીએ=પ્રમદા બુદ્ધિ પાનીએ-પ્રચલિત કહેવન. સ્ત્રીઓમાં
 ઓછી બુદ્ધિ હોય છે, તેમની બુદ્ધિ લાંબે સુધી જઈ શકતી નથી,
 પાની સુધીજ પહોંચે છે. આવી પુરાણી માન્યતા છે, તે ઉપરથી.
 અર્હત=(સં.) જ્ઞેન સાધુ સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિ દોષઘ્નલોક્ય
 પૂજિતઃ । યથાસ્થિતાર્થવાદિ ચ દેવોહન પરમેશ્વરઃ ॥
 સર્વજ્ઞ, દુનિયાની માયાથી પર, ત્રિલોકમાં પૂજાતો, આદિ ગુણોથી
 યુક્ત પરમેશ્વર જેવો સાધુ.

૭૬ (ઉ)=હક. પારકા છાકરાને જાતિ કરવો=ખીજ માણ-
 સને પોતે જે કામ ન કરે તે કરવા ચઢાવવો. ફીદા થવું (ઉર્દુ)=
 ખુશ થવું. એડીએલ ટટ્ટુ=હકીલો ઘોડો, ર. માણસની હક. ભેદ=
 સામ, દામ, ભેદ અને દંડ એ રાજનીતિના ચાર પાયામાંનો એક
 ભેદ એટલે ખટપટ. નિરાશા ભર્યા આકાશમાં આશાનું બિંદુ=
 cf. મરૂ ભૂમિમાં જલબિંદુ. મુઆ નહિને ભૂત થયા=પ્રચલિત કહે-
 વત મુઆ નહિ ને પાછા થયા-એકની એકજ દશાએ આવ્યા.
From a frying pan to the fire.

પ્ર. ૧૫

ખંભાતનો પતિ

ઉદાનો ભટ્ટરાજ તિલકચંદ્ર કાકને ઉદાના નિમંત્રણે રાજગ-
ગઢમાં લઈ જાય છે. રસ્તામાં સામાન્ય જનમાં ભળતા માણસને કાકે
માંડ માંડ ઉદયન મંત્રી તરીકે પીછાન્યો. તેમની વાતોમાં કાકે કબ્બું
કે ઉદો તેની વાતમાં નિશ્વાસ મૂકતો ન હતો. ઉદો પૂજા કરવા ગયો,
તિલકને કાકની ખરાબર સરભરા કરવાનું કહી ગયો. કાક
નજરકેદ થયો.

પાત્રો વિષે કૈંક—

શરૂઆતમાં કાક અને તિલકચંદ્રનો મર્મિણો સંવાદ વિશાખ-
દત્તના નાટક સુદ્રારાક્ષસમાં ચાલુક્યના સંવાદોના પડધા પાડે છે.
ઉદા ને કાકના સંવાદમાં પણ અક્ષરે અક્ષરની કિંમત છે,
તોણા તોણાને જ બોલાય છે. વ્યંગ સંવાદોના આ ઉત્તમ નમુના છે.
આ પ્રકરણમાં કાકને ઉદાનું C-I-D. ખાતું યાને ગુપ્તચરોની શક્તિનો
ખ્યાલ મળે છે. સાદું પિંતાબર પહેરેલો સામાન્ય માણસને કાકે ઉદયન
મંત્રી તરીકે પીછાનવાની આશા રાખી ન હતી. ઉદો વાણીયો છે.
“ઉદયન મંત્રી કાકને જોઈને હસ્યો.....તેને સમજ પડી નહીં.”
આ પેરો ઉદા મહેતાને ખરાબર ઓખળાવે છે.

અર્થ—

આપ આપવી=છેતરવું. નવ્વાણું ભર્યા ત્યારે સો=નવ્વાણું
મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયા ત્યારે એક વધારે આવે તેમાં શું ?
કાક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થતો હતો તેથી તેને હવે વધતી ગભ-
રામણથી ખીવાનું નથી. ગહીલો મૂકવો=એકલો મૂકવો. ઝીણી આંખ
કરી કહેવું=મર્મમાં કહેવું. રોનકદાર (ઉર્ફુ)=છટાદાર બાંધણી. આંજ
નાંખ્યો=વસ્ત્રમય કર્યો. લક્ષ્ય=ધ્યાન. ઉપરણું=ખેસ, સં. ઉત્તરિયમ,
ઉપવસ્ત્ર. ખરદાસ્ત (ઉર્ફુ)=ચાકરી. રૂઢ-ખરદાસ-ખાતર ખરદાસી

પ્ર. ૧૬

ઉદાને ઘેર

તિલક પાસેથી છુટવા કાંકે સુકિતઓ આદરી. ઉદાનાં નિવાસ નજીક કાંકે વસહીકા ભાળ્યું. રાજગઢ પાસે પહોંચતાં કાંકે ભારે અન્ન-યજ્ઞી વચ્ચે જાણ્યું કે તેની સાંઢણી અને રખારીને ત્યાં લાવવામાં આવ્યાં હતાં તિલકના સત્કારમાં સુપામેલું મુત્સદ્દીપણું કાંકે પારખ્યું. આ સુવર્ણ પિંજરમાં રહેવું તેને સાલતું હતું. તિલક સાથે શહેરમાં જતાં વસહીકાવાળો અપાસરો તેણે અંદર જઈ નિહાળ્યો. રસ્તામાં દામુ ડોસાને ચેતાવ્યો, મધરાતે મળવાનું કહ્યું. રાત્રે ઉદા સાથેની વાતચીતમાં તેને જણાયું કે દુર્ગપાળની ખાલી પડેલી જગ્યા ને લાખો રૂપિયા ભેગા કરવાની લાલચ ઉદાએ તેને ધરી હતી. પણ કાકને લાઠ અને તેનો મંડલેશ્વર સર્વસ્વ હતાં. ઉદા ગયો અને તેણે સુવાની તૈયારી કરી.

પાત્રો વિષે કૈંક—

કાક ઉદાને થાપ આપવા માંગે છે પણ જ્યારે તેની સાંઢણી ને ત્યાં દેખે છે ત્યારે તે કામ ભયંકર લાગે છે. ઉદો મીઠાઓલો છે. તેના શબ્દોમાં ઉસ્તાદીનાં બીજ છે. તે કાકને મીઠી ભાષામાં બોલી લલચાવે છે. પણ કાકનું ગૌરવ તેને બાળે છે. ઉદો જખ્ખર છે, તેની મન્ત્રણા ભયંકર છે છપ્પન ઢાઠી ટંકાનો માલીક તીલક સહેજ અભિ-માની લાગે છે. પણ તે અભિમાનમાં તેનો અંત આવે ખરો. બાહોશ કાક ઉદા સમક્ષ ધીરો અને નબળો છે ને છે.

અર્થ:—

માઠ=મેડીવાળું સુંદર મકાન. સાકરના સમુદ્રમાં કુખવું=મીઠા વાકયોના આદરસત્કારમાં લીન થવું. પહેરેગીર=રક્ષક. ખુદવું=ભટકવું. કોઠ=વસ્તુ ભરવાનું સ્થળ, ખાસ કરીને ઘરના છેવાડે ધરકામની હલકી વસ્તુઓ નાખી મૂકવાનું સ્થળ. મોઢામાં પાણી ગ્યાવવું:

કોષપણુ વસ્તુનું મન થવું. કામદુધા ગાય=અચ્છિત કૃણ આપનારી વસ્તુ. સં. કામધેનુ સવારે તો શું પણ ચોરાશીલાખ અવતારમાં ભેગો નહીં થતો=ઉદાના ગયા પછી કાક મનમાં બળે છે કે તારા જેવા મીઠા બોલા માણસને તો શાસ્ત્રમાં કહેલા મનુષ્યના ચોરાશીલાખ અવતારમાં એકપણુ અવતારમાં મળવું ભયંકર છે. પ્રચલિત—ચોરાશીના ફેરા.

પ્ર. ૧૭.

જેમાં કાક ઇતિહાસક્રમ ઉંઘો વાળવાની તક ગુમાવે છે.

કાકને ઉંઘ આવી નહીં. તે થોડીવારે સળંગ થઈ બહાર નિકળ્યો; એટલીવારમાં ઉદા મહેતા આવ્યા. કાક ઝાડ એથે લપાઈ ઉભો. એક તીક્ષ્ણ નજર નાખી ઉદયન મેડીએ ગયા. કાક ધારેલે રસ્તે ગયો પણ ખંભાતી તાણ દીધું. ઉદો ચોક્કસ હતો. પણ એટલામાં એક સ્ત્રી પસાર થઈ, કાક ઝાડ ઉપર ચડી ભીંત ઉપરથી નીચે ઉતરી સોમદત્તને મળી છાપરા વાટે અપાસરામાં ગયો. પેલી સ્ત્રી જે બારીએ આવી હતી તે વાટે પાછું જવાશે તેમ એણે બોલ્યું. કાક દામુ ડોસાને મળ્યો, છાંગાને બહાર લાવ્યો, છોકરે આવવો ના પાડી. પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવો તે છોકરો હતો. કાકે તેના શબ્દ સાંભળી તેને મુકી દીધો અને ભાવિ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તે છોકરો ભાગ લેશે તેવું કાકને લાગ ન હતું. કાકે મહાન તક ગુમાવી; તે ઇતિહાસ ફેરવી શકત.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

કાકનો ખંતિલો અને હિંમતભર્યો સ્વભાવ અહીં દેખા દે છે. ગમે તેવા મુત્સદ્દી ઉદા મહેતાને તે મ્હાત કરી શક્યો હતો. તેના ભયંકર આતિથ્યમાંથી તે ચાંગાને છોડાવા નાસે છે. ચાંગા માટે તેને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. “ડોસા ! આને લઈ જઈ શું

કરશે ? એ સાધુજ થવા જન્મ્યો છે. ” ચાંગા સમક્ષ તે પોતે અદ્વૈતા અનુભવે છે.

ચાંગા: ભવિષ્યનો હેમચંદ્રસૂરી અદ્ભૂત વ્યક્તિ છે. તેને જોઈ આશ્ચર્ય કાકમાં પણ પૂજ્યશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. “ ચાંગા જેમ ધગધગતો અંગારો હોય તેમ કાકે છોડી દીધો. ” આશ્ચર્યમાંથી ચાંગામાં આર્ય ગૌરવનાં તીક્ષ્ણ તેજ હતાં. કાકની આહોશી અને ડહાપણ તેને જોઈ આસરી ગયાં. રા. મુનશીએ આ પાત્ર દોરી જૈન ધર્મની મહાન્ તેજસ્વી મૂર્તિને ખડી કરી છે.

ચાંગાના પ્રકરણથી નવલની રાણીને મુનશી વાર્તામાં લે છે. એકદમ જો ઉમેરત તો અનુગતું લાગત.

અર્થ:—

પરપરા=એક પછી એક. ચપલતાથી=ચાલાકીથી. ઉગ્ગસ= પ્રકાશ. લપાયો=ભરાયો. ધાસ્તીથી=મીઠથી. છીનવી લેવાનું= ખળજોરીથી લઈ લેવાનું. સદ્ભાગ્યે=સારાભાગ્યે, સારા નસીબે. નિર્વિધને=અડચણ પડ્યા વિના. સુમધુરતા=મીઠાશ. ધખાકો=પડવાનો અવાજ. લખલખાટ=ઝગઝગાટ, અવતાર લઈ=જન્મ લઈ. વાસના=ઈચ્છા. વોતરાગ=શાંત, સંયમી, (૨) જૈન તીર્થંકર. દેવી=દેવશ્રી.

પ્ર. ૧૮

જેમાં કાક ખાલી હોયે પાછો ફરતો નથી.

ચાંગાએ ના પાડી એટલે કાક પાછો ફરી ખતીબને લઈ જવાના વિચારો કરતો હતો. તેવામાં એક છોકરીનો દયામણો અવાજ તેને કાને અથડાયો. તે રૂદ્રદત્ત વાયસ્પતિની છોકરી હતી. તેની મા વેરણ થઈ હતી. પિતા ગુજરી ગયા હતા. મા ઉદા સાથે તેને પરણવા માગતી હતી અગર તે દીક્ષા લેવાવશે એમ કહેતી હતી. છોકરી

ના પાડતી હતી કારણ કે પોતે બ્રાહ્મણ હતી. કાકે આ બધું સાંભળ્યું. પોતે પણ બ્રાહ્મણ હતો. તેની મા પાછી ગધ, અને કાકે મંજરીને (છોકરીનું નામ) છોડાવી, છાપરા વાટે બીંત ઉપર થઈ તેઓ સોમદત્ત હતો ત્યાં આવ્યાં. તિલક છાનોમાનો આવ્યો હતો. કાકે ઉતરી તેને પૂરો કર્યો અને સોમદત્તને લઈ ભુતિઆ આવે ગયો.

પાત્રો વિષે કેકે:—

મંજરી ગર્વિષ્ટ છે અને પોતે કહે છે, “ ધર્મ ભટ્ટ થતાં પહેલાં જીલ કરડીને મરી જતાં નહીં આવડે ?” તે કુલ અને ધર્મ માટે જન આપવા તૈયાર છે. તેની મા સાથેના સંવાદ દ્વારા તે આપણી સમક્ષ ઉભી રહે છે. કાકે ઉપર તે તેજોમય મૂર્તિ છાપ પાડે છે.

કાકની બાહોશીને ધન્યવાદ છે. તે બ્રાહ્મણ કન્યાને બચાવવા ઉદાતાં તીખા વેરથી ખીતો નથી. ઉદાતા તે મહાત કરે છે, તેની ચોકસાઈ ઉપર પાણી ફેરવે છે.

અર્થ:—

જમખુરી પહોંચ્યાડતઃ સમસદન મોકલત—મરી નાખત. સંસ્કારિતાઃ સંસ્કારપૂર્ણ. મૃદુતા નમ્રતા. દુઃખમયતાઃ દુઃખથી ભરેલો. થંભાવેઃ અટકાવે. આત્મજ્ઞઃ છોકરી. પાણિથ્રહુણુ કરણુઃ હાથ ઝાલવો; પરણવું. જ્યુસ્સામાંઃ ક્રોધમાં, અનુનમાં. કોપઃ ક્રોધ. દુઃખ ઉઠ્યો, ભભુકી ઉઠ્યો, સતેજ થયો. રણકારઃ અવાજ. પાદઃ પગ. અર્ધાંગનાઃ સ્ત્રી. ઉદ્ધારઃ મોક્ષ. લાલચેઃ લોભે. હ્રદીઃ હઠીલી સર્જન કાળથીઃ ઉત્પત્તિથી, વેદકાળથી. બ્રહ્મનિષ્ઠઃ બ્રહ્મમાં એકાગ્રતા પામેલા. વેદમૂર્તિઓઃ પરમ જ્ઞાની—ઋષિઓ—બ્રાહ્મણો. સરસ્વતી રહી તો મને રહેતાં શું પાપઃ પુરાણની કથા પ્રમાણે બ્રહ્માનાં પુત્રી અને વાયાનાં દેવી સરસ્વતી કુંવારા જ રહ્યાં હતાં. તે પરણ્યાં નથી; મંજરી કહે છે જ્યારે શારદા મા કુંવારા રહ્યાં તો હું રહું તેમાં મને શું પાપ લાગે ? કાંઈ જ નહિ. શીરા સાડુ આવક

થયું: આ કહેવત પ્રચલિત છે. શીરો એ એક ઉત્તમ ભોજન ગણાય છે અને ધનીક શ્રાવકો તે ભોજન હરતે ફરતે કરે છે. કાંઈ તે શી-રાથી લલચાઈ બીજા શ્રાવક ન બને. જો બને તો મૂર્ખ કહેવાય. ઉદ્ધો ધનાઢ્ય છે માટે મંજરીએ તેને પરણવું એમ તે યૌવના માનતી નથી. તેને તો પોતાના ધર્મમાં જ મરણ વ્હાલું છે. ત્રિપુ-રારી: શંકર ભગવાન-ત્રિપુર અસુરનો અને તેના નગરનો નાશ કરનાર-શિવ, મહાદેવ. કપરૂ: અધરૂ. પાર જ નથી: હદ જ નથી. અર્ધાગતિ: પતન, ઉંચી કક્ષાએથી નીચે પડવું તે. જીતશાસન: જૈન ધર્મ. ઉપરા છાપરી: એક પછી એક. કેશ: વાળ. સમારતી ડીક કરતી, ભેગા કરતી. પૂર્ણકલાએ; સોળે કળાએ. શ્વેત: ધોળા. પ્રકુલ્લ: વિશાળ. ભ્રમર: તેજ, ચમક. મરોડ: વાંક. અપ્રતિમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો: થંભી ગયો. ઝંઝુમતા: લટકતા. કારાગૃહ: કેદખાનું. શપથ=સોગન. કાઠીની: શરીરની. આંટી ભેરવો: આંટી મારો. અણીની વખતે; ખાસ સમયે. ગમ=માણું. શખવત=મદડા જેવો. ભોંય=જમીન. જશ=યશ.

પ્ર. ૧૯

ખંભાતના અખાતમાં

મંજરીને છોડાવી કાક ભુતિઆ ઓવારે આવ્યો પણ ખતીય ન હતો. કાકે ઉદ્ધને થાપ આપી હતી તેથી ખુશ થતો હતો. મંજરી અને કાકે કર્ણાવતી તરફ યાણ કર્યું. મંજરીએ કાકને જીનાગઢ મુઠી આવવાનું કહ્યું. કાકે કહ્યું અત્યારે વિગ્રહ ચાલે છે. છેવટે ગજનન પંડિતને ત્યાં પાટણ પહોંચાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. મંજરીના લાવણ્યથી કાક મુગ્ધ હતો. તેના મહવાસમાં તેને રહેવાનું મન હતું. રસ્તામાં હોડી ઉભી રાખી; તેમણે રાંધ્યું. મંજરી રસની બરેલી હતી અને સરીતાનાં ઉછળતાં તરંગોએ તેનામાં કદપનાનાં રોપાણ

કર્ચી; કાક આવી ભાવના સમજતો ન હતો મંજરીમાં જે વિદ્યાના મંસ્કારો હતા તે કાકમાં ન હતા. ત્યાંથી પરવારી મંજરી અને કાક કર્ણવતી ગયાં. મંજરીને દાદકને સોંપી પાટણ પ્રસન્નની પાસે મોકલવાનું કહી તે રા'નવત્રણ પાછળ ગયો.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

મંજરી સંસ્કારથી. રસથી ભરેલી છે. માગરને મળતી સાખ-રમતીનો પ્રવાહ જોઈ તેના મોઢા પર ઉદ્ધાસ પ્રસરે છે. તે બોલે છે, “કાક ભટજી ! જુઓ શું સુંદર ! મારા પિતા અત્યારે હોય તો કેવા ગાંડા થઈ ગય ?”

“કેમ ?” ગાંડા થવા જેવું શું હતું. તેને સમજ નહિ પડવાથી પૂછ્યું. “જુઓની સરિતા શી વહે છે ? પુરવાનો ભ્રમ કેવો ખરો લાગે છે ?” કાક આ સમજી શકે તેમ ન હતો. તે તો લાટમાં યુધ્ધોમાં જ ઉછર્યો છે. મંજરી સમક્ષ અદ્ય છે. મંજરીનું ક્ષેત્ર સાવ નિરાળું છે.

અર્થ:—

ભાગી જવું: જતા રહેવું. રમણી: સુંદર સ્ત્રી. છાતી વેંત વેંત ઉંચી આવી: ગર્વથી અને સંતોષથી પુલાઈ જતી હતી. વેરણ: વેરી, શત્રુ: દુશ્મન. મંજરીને તેની મા ઉદા સાથે પરણાવવા માગતી હતી. મંજરીની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ દુશ્મન જેમ તેની મા તે કરાવવા મથતી હતી. વિઘ્નહ: લડાઈ. તરંગો: મોઝાંઝો. વ્યોમ: આકાશ. વિહરતું: રમતું. આંખ મીંચામણી કરતું હતું: ઝણકતું હતું. તારાનાં તેજ સ્થિર નથી હોતાં એટલે ઉઘડતી અને બંધ થતી આંખ સાથે સરખાવ્યાં છે. રંભા: રવરૂપવાન અપ્સરા. નિર્મળા: ચોખ્ખા. અમીસીચન: અમૃતનાં સીંચન. છટાભરી: રોનકભરી. સેવાય: સહન થાય. અંગસાલિત્ય: શરીરનું લાવણ્ય. મર્મભેદક: હૃદયભેદક. ચળાવ્યા: ડાલાવ્યા. દાનવ: રાક્ષસ.

વર્તન કરવું: નાચવું. પોંચા: હાથની આંગળીઓ. સામ્રાજી: મહારાણી. પુરવાનો ભ્રમ કેવો ખરો લાગે છે: ગુમ થયેલી ઉર્વશીને જોળતો પુરવા એ પટે વહેતી નદીને જોઈ જાણે નદી રૂપે પોતાની કોથે ભરાયેલી પોતાની સ્ત્રી જ ન' હોય તેમ માને છે અને કહે છે, “ નદી રૂપે ચંડી પલટાઈ જ પેપ્પું ઉર વિષે. ” અવકાશ: વખત. નિત્યકર્મ: આત્મણને કરવાનાં દરરોજનાં છ કર્મ. સંધ્યા, તર્પણ, વૈશ્વદેવ etc.-. ટાઢાશયી: ઠંડે પેટે મશ્કરી કરવા. નંદી પાર્વતીને-etc. નંદી મહાદેવજીનો પોડીયો છે, અને પાર્વતી મહાદેવજીનાં સ્ત્રી છે. નંદી પાર્વતી સામું મુઢની માફક જોઈ રહે-તેને પૂજે, તેની સેવાઓ ઉઠાવે, તેમ કાક મંજરીને પૂજે, તેની સેવા ઉઠાવે પણ તેને ગોદમાં ઘાલી શકે નહી. તે મંજરી કરતાં અદ્ય હતો. અસંસ્કારી હતો. કૃતજ્ઞતા: કૃતજ્ઞ-આભાર. કરેલા આભારને જાણનાર. મનોરાજ્ય: માનસમાં. અનિવાર્ય: જેને દૂર કરી-ટાળી શકાય નહિ તે.

પ્ર. ૨૦.

નવઘણ રા'ની પુંડે.

કાક મંજરીને કણ્ઠાવતી મૂકી થોડા સ્વારો લઈ રા' નવઘણની પુંડે ગયો. રસ્તામાં ખતીય જવાથી ઉદા માટેની વાત ભેગી ન થઈ તેનો વિચાર કરતો હતો. એક ઝાડ નીચે તેણે થોડાં માણસો દીઠાં અને તેની તપાસ કરવા માણસો દોડાવ્યાં. થોડાંને લઈ ધીમે ધીમે તે આગળ ચાલ્યો. આથે ત્રિભુવન મહારાજ મળ્યા. રા' વદ આરશ પહેલાં પાંચાલ આવ્યો હતો. ત્રિભુવન તેની પાછળ પડ્યો. પાંચાલ પડ્યું અને રા' નાઠો. કાકે જાણેલાં માણસે તે હતાં. જયસિંહને રા'ને સપડાવાનો લ્હાવો લેવો હતો તે આમ ધૂળ ભેગો થયો. કાકે ત્રિભુવનને કહ્યું; એ કામમાં નિષ્ફળતા મળી. મહારાજ ચીઢાશે. ઉદાની વાત કરતા તે રા'ની પુંડે પડ્યા. અને રા'ને દોડતો જોયો. ત્રિભુવને બીજાં માણસો બીજે રસ્તેથી મોકલી દીધાં હતાં.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

નરપુંગવ ત્રિભુવન મહાન્ લડવૈયો છે અને ખીજની રાહ જોયા વિના રા'ને પકડવા જાય છે. પાંચાલ પર જાપો મારે છે. તેની કડાયક શક્તિઓ અજબ છે. કાકમાં ભુદ્ધિ છે, અને ત્રિભુવનને ખરો રસ્તો બતાવે છે. ત્રિભુવનની ઉણપ કાક પૂરે છે. તે બંને રા' પાછળ જાય છે.

અર્થ:—

આલ્હાદો: આનંદો. ચણચણવા માંડયું: ઝીણું ઝીણું બળવા માંડયું. ઉડતી ગપો: ખોટી વાતો. કિંવદન્તિઓ: ગલત: ખોટી. ચુનંદા: બાહોશ. સમસમાટ: સુસવાટ. વાટ: રાહ. મસલત (કા. મસ્ત) ગુમ મંત્રણા કરવી. તેનું હૈયું કુદી ઉઠયું: તેનું હૃદય નાચી ઉઠયું. પ્રચંડ: ભયંકર. પાપાણવત: પથરા જેમ. અપ્રતિમ: અદ્વિતીય. (Unique)-દલન: કચડવું. પરદાદા: આપના દાદા. ભીમદેવ ના પુત્ર ક્ષેમરાજ અને ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, તેનો ખોકરો ત્રિભુવનપાળ થાય. આંખના કીકી હુતો: માનીતો હતો. નરપુંગવ નરમાં શ્રેષ્ઠ. ભલી: સૌમ્ય. કુલી ઉઠતાં: વિકસિત થતાં. પડવાનું તાબે થવાનું. હોડજોડ: ઝરાખરી. ડાશીએ દળયું તો આખી રાત પણ માત્ર ભરાયું તો કોડીયુંજ: મહેનત કરી મર્યા પણ સાર ધારંલો ન આવ્યો. કાકે ખતીબને હાથમાં લઈ ઉદાને થાપ આપવાનાં સાધનો ભેગા કર્યા. પણ તેની બધી મહેનત ઉદાએ ધૂળ ભેગી કરી. ભુતિઆ ઓવારે ખતીબને રહેવાનું કહી તે આંગાને છોડાવવા ગયો. મંજરીનું પ્રકરણ આવ્યું અને ઉદાએ આ અરસામાં ખતીબને કેદ કર્યો; એટલે તેના સામું ઉભું કરેલું તેને ડારવાનું કારણ નાશ પામ્યું. રસાલાનો: લશ્કરી કુકડીનો.

પ્ર. ૨૧.

રા' સપડાયો.

રા' જાણતો હતો તેમ બધોય પાટણનો ઇતિહાસ ફરી ગયો હતો. મુંઝલ જત્રાએથી આવી ગયા હતા. ત્રિભુવન લાટ ન હતો પણ તેની પાછળ હતો; અને તેથી તે પાંચાલમાંથી નાહો. કાક ત્રિભુવન પાછળ પડ્યો. તે પાસે પાસે આવ્યો. રા'નાં માણસો તેમના પર ધસ્યાં. ત્રિભુવને બાણ છોડવાની ના પાડી હતી. પણ સામા પક્ષે છોડ્યું. ત્રિભુવન ધવાયો અને કાકે બાણ છોડ્યું. બેને ઠાર કરી આગળ ધધ્યો. રસ્તામાં વહેજો આવ્યો. રા' કુદી સામી બાણુ ગયો. કાક પણ ગયો. ત્રિભુવનનો ઘોડો કુદ્યો પણ અથડાયો. કાક એકલો રા' પાછળ પડ્યો. રા'ને પકડવાની તૈયારીમાં પરશુરામના લશ્કરે તેમને બાળ્ય, અને કાકને રા'ને કેદ કરી તેઓ પાછા ફર્યા.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

રા'ની આંખોમાં અગ્નિ છે, વ્રતાપ છે. કાક રાજા માટે મરવાને તૈયાર છે. ત્રિભુવન પોતાની દરકાર કર્યા વિના રા' માટે મોકલે છે. તેનામાં રજપુતનું લોહી છે અને બાણથી શત્રુને વિંધવા કાકને ના પાડે છે. કાક-ત્રિભુવનની હિંમત અજ્ઞયખી પમાડે તેવી છે. અર્થ:—

તુટી પડવાનું: હુમલો કરવાનું. શરની શક્તિથી: ધનુષ્ય-માંથી છૂટેલું બાણથી જય તેટલી ઝડપથી. શીકારી અને શીકાર: રા' અને ત્રિભુવન-કાક. તે જાનવર નહોતા પણ જીવતી ગોફ-ણીની માફક આગળ વધતા: ગોફણમાંથી છૂટેલો પથર જે સણસણાટ કરતો દુર જય તેમ ઘોડાઓ પણ ઝડપથી દોડતા થાક્યા વિના જતા હતા. ચાપ: ધનુષ્ય. તીરથી: બાણથી. પાંખાળી: પાંખોવાળી. તીર: કીનારે. સ્તબ્ધ થઇ ગયા: આભા થઇ ઉભા રહ્યા. વામ: છ કુટ જેટલું લંબાઇનું માપ. પાણી: જોર. કરકટીઆ: બળવાન. અસવાર: સ્વાર.

પ્ર. ૨૨.

મંડલેશ્વરની શોધમાં.

પરશુરામને કાકે પોતાને છોડી દેવાનું કહ્યું હતું પણ તે સુભટ માન્યું નહીં. પરશુરામે જ્યારે તેને પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે મંડલેશ્વરનો સંબંધ માનવા ના પાડી. એક વૃદ્ધ ડોસાએ તેને ઓળખ્યો અને પરશુરામને છોડી મુકવા કહ્યું. પણ તે કરવા તે તૈયાર ન હતો. રાત્રે પુરુષ વેષમાં ત્રિભુવનને શોધવા નીકળેલી કાશ્મીરાએ તેને છોડાવ્યો. કાક, પેલો વૃદ્ધ અને કાશ્મીરા સરઘારને રસ્તે ગયાં. રસ્તામાં કાશ્મીરાએ કહ્યું કે કાકે ત્રિભુવનને યશ અપાવવા પહેલાં મોકલ્યો માટે જ્યદેવ મહારાજ ગુરસે થયા છે અને કાકને હાથીને પગે મોકલવા તૈયાર છે. ત્રિભુવન એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બહુ મહેનત પછી તેમને મળ્યો. તે બધાં પાંચાત્ર તરફ ગયાં.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

પરશુરામ: વિશ્વાસુ અને વફાદાર છે. તે કાકને ઓળખતો નથી માટે તેને છોડવા તૈયાર નથી. કાશ્મીરા: પતિ ખાતર પ્રાણ અર્ચે તેવી છે. તે પુરુષ વેષે બહાર નીકળી, કાકને છોડાવી પતિને બોળે છે.

અર્થ:—

ડોસ: ગ.ઉ. કલિપત: બનાવટી. ખાતમી: ખરૂર ચિત્રવત: ચીતરેલા-જીવ વિનાના. નીશો: ધેન. આક્રીન: શીદા-ખુશ. ગાઠ: ઉડો.

પ્ર. ૨૩.

બે યોદ્ધાઓ.

ત્રિભુવન અને તેના સાથીઓ પંચાલ આવ્યા; પરશુરામને ત્યાં ગયા. નાસી ગયેલા કાકને સૈનિકાએ જોયો. ત્રિભુવનને પરશુરા-

મના બારણે એક લદ્દે અટકાવ્યો. પરશુરામ દંડનાયકને માન આપવા આવ્યો. કાકને કેદ કરવા કહ્યું; પુરૂષ વેપમાં કાશ્મીરાએ કહ્યું કે મેં છોડાવ્યો હતો. પરશુરામ દીવો થઈ ગયો, પણ આજ્ઞા તે આજ્ઞા, અને ત્રિભુવન સાથે કાકને સાચવવા માણસો મોકલવા પડશે તેમ કહ્યું. પરશુરામે કહ્યું, ઉદા મહેતા આવ્યા છે રા'ને દાંતે તરણું લેવડાવી છોડી મૂક્યો. શાન્તુ મહેતા સમાધાન કરી આવી પહોંચશે. મુંબલ, જયદેવ, ઉદો, ઉચકની પેરોણા ચાકરી કરવા પાટણ ગયા. બીજે દિવસે ત્રિભુવને સાથીઓ સાથે પંચાલ છોડ્યું. પરશુરામે કાક માટે માણસો મોકલ્યાં.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

ત્રિભુવન અને પરશુરામ અને પ્રચંડ અને પ્રતાપી છે. પરશુરામને ત્રિભુવન દંડનાયક છે છતાં ય રાજ આજ્ઞાને માન આપે છે. આજ્ઞા પાળવા અવિનયી થતાં તે ખીતો નથી. “મહારાજ! આજ્ઞા તે આજ્ઞા, આપનું વચન છે એટલે બાંધવાની જરૂર નથી. આમ ત્રિભુવનને તે કહે છે અને કાક ઉપર પ્રતિ રાખવા માણસો મોકલે છે.

કાશ્મીરામાં શૌર્ય છે, અને માળવાના સમાધાન વિષે કહે છે, ‘એ તો નકામું સમાધાન કર્યું, નહિ તો તેને લોહીની ધારે ખરાબર હોળી રમાડત.’

અર્થ:—

રા'ને તેના હથિયાર ઉતારી મોંમાં તરણું લઈ etc. આ પ્રતિહાસ સિદ્ધ વાત છે.^૧ એક સમય સિદ્ધરાજ સોલંકીએ નવ-ધણને નળની બાજુએ સોરઠ દેશની સીમા ઉપર પંચાલમાં બીડાવી દીધો, અને તેનાં હથિયાર ઊતારાવી દાંતે તરણું લઈ શરણ થવાની જરૂર પાડી. ઉચ્ચ: તીખો. આદર: માન. દેહાંત શિક્ષા: કાંસિની સજા. પ્રતેસર: લંબાણ વિસ્તાર ઉદ્દે દાયણું. સમાલવાનું: સંભાળવાનું.

છાસીયું ક્યું: ખાટી છાશ પીધા જેવું મોહું કરી કહ્યું. પેન્નાઃ
દાવ. ઠાર કરવો: મારી નાંખવો.

વિભાગ ૨ જો.

પ્ર૦ ૧.

ઉબક સેનાપતિ:

ફાગણ શુદ્ધ તેરશની સવારે પાટણે નવું દશ્ય જોયું. માલવાના
સેનાપતી ઉબકને લઈ શાંતુ મહેતા આવવાના હતા. પાટણે યુદ્ધની
ભયંકરતા તથા વસંતના વાધા સળ્યા. ભીમનાથના ઓવારે ઉબકને
આમંત્રણ આપવા મેદની જામી. મુંજલને આવવાની વાર હતી.
મેદનીમાં ત્રિભુવન-જયદેવના આવવાની કિંવદન્તિઓ ચાલતી. ઉદો,
લુલો આવ્યા હતા. એટલામાં ઉબકની હોડી આવી. શાન્તુ મહેતા
કીર્તિદેવ, સજ્જન, અને મોરારપાળ તેમાં હતા. ઉદો, લુલો આવકાર
આપવા આગળ ધપ્યા. પાટણ અને અવંતી વચ્ચેના સૈકાના વેરે
કાઠનામાં ઉત્સાહ જણાતો ન હતો. દેખાવડા કીર્તિદેવે બધાનું
ધ્યાન ખેંચ્યું. સર્વ અંદર અંદર વાતોએ ચઢ્યા અને તેટલામાં મુંજલ
મહેતા હાથી ઉપર આવ્યા; સાથે ત્રિભુવન અને કાકને લેતા
આવ્યા. કાક અને ઉદાના નયનો એક એક સાથે અથડાયાં.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

ઉબક થોડો છે, તે ગર્વિષ્ટ અને સ્વાશ્રયી હતો. તે શરવીર
અને શાણો હતો. કીર્તિદેવ: 'તે યુવક નહોતો, પણ.....' આવી
કાષ્ઠક વ્યક્તિ આ હશે એમ જોનારના મન પર છાપ પડે એવું
એનું રૂપ હતું. કનૈયાલાલનું આ દોરેલું ચિત્ર અદ્ભૂત છે.

અર્થ:—

રંગ: દેખાવ. ન્યારો: અવનવો. ગોખ્ડ અને અટારી હસતી

નગરજનોથી ચીકાર અટારીઓ તેમના હાસ્યથી જાણે હસતી ન હોય તેમ જણાતી-ઉત્પ્રેક્ષા છે. મદનરાજઃ કામદેવ. સ્વચ્છંદઃ મોજ. મેદનીઃ ભીડ. રાગ્યવુઃ આનંદ પામવું. લોકવાયકાઃ લોકોકિત. સતતઃ ચાલુ, અટક્યા વગર. કમકમાટઃ ધ્રુજરી. વીલેઃ ઉતરી ગયેલા. નાનમઃ હિણપત. નવોદાઃ નવી પરણેલી. મુખારવિન્દઃ (મુખ+અરવિન્દ) કમળ જેવું મુખ. અપાર્થિવઃ દિવ્ય. અનિર્વાચ્યઃ વાચાથી કહી ન શકાય તેવું. પણ દેવોની ઠાલ દેવો અને દીવાના (ગાંડા-મસ્ત) ની દ્રષ્ટિ સામાન્ય જનથી પર હોઇ, ન કદાપી શકાય કે ન જોઇ શકાય તેવા પ્રદેશોમાં રમે છે. તેવી કીર્તિ-દેવની દ્રષ્ટિ હતી. પાર્થિવ તત્ત્વઃ મનુષ્ય તત્ત્વ, નાશવંત તત્ત્વ. કેટલીક વ્યક્તિઓ ઠાલ રા. મુનશી કીર્તિદેવના વર્ણનમાં કમાલ કરે છે. તેમનો કીર્તિદેવ પૃથ્વીનો માનવી નથી તે તો કોઇ એકલો અદુલો જગતથી પર પ્રથમ દ્રષ્ટિએ લાગે છે. આવા મનુષ્ય સંસારમાં વિચરે છતાંય વિદેહીની જેમ સંસારથી પર પણ રહે છે. આપણને તે પૂજનીય લાગે છે. કૈલાસસમઃ ઉંચાઇમાં કૈલાસસમ ભવ્ય. કારીઃ કારમો, વસમો. કકળાણુઃ શોરખકાર, ભુમરાણુ. વિનિમયઃ અદલો બદલો.

પ્ર૦ ૨.

કીર્તિ દેવઃ

મુંજલના વ્યક્તિત્વે સર્વને તેમની અદ્યતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું. તેણે ઉબકે આદર આપ્યો; ત્રિભુવનની ઝાળખ કરાવી. ત્રિભુવનને લોકે બહુ સન્માન્યો. કીર્તિ દેવે પોતાના જીવનકાર્યની પ્રસ્તાવના કરતાં ત્રિભુવનને પાટણ અને અવંતી વચ્ચે મૈત્રી કરવાનું જણાવ્યું. તેણે કહ્યુંઃ પાટણ અને અવંતી આર્યાવતની આંખો છે. ત્રિભુવને એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. પરંતુ ચાલાક કાકે તેનો પ્રતાપ વર્ત્યો. સ્વારી

રાજગઢમાં ઉતરી. મંજરીને મળવા ઉત્સુક કાકને કુંગર નાયકે ઉ-
દાને જ્યદેવની આજ્ઞાથી ભોંયરામાં પૂર્યો.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

મુંગલ: તેનું વ્યક્તિત્વ બધાને ડારે છે. વિજેતા ઉપક
ચોદ્ધા જેવો લાગે છે. મુંગલનું વ્યક્તિત્વ...વગેરે શબ્દો તેનું ચિત્ર
દેરે છે.

કીર્તિદેવ: “ તમે બળીઆ છો તો નાના લડાઈઓ છોડી
મહાવિગ્રહો કેમ કરતા નથી ? ” કહેતો કીર્તિદેવ અવ્યવહાર
આદર્શ રાખતો લાગે છે. કાક તેના મુખ ઉપર પરિચિત રેખાઓ
જુએ છે. ત્રિભુવન મુસદ્દી નથી. “ એ મારું કામ નથી રાજ્યનીતિની
વાતો તો મામા જાણે, ” એમ તે કીર્તિદેવને કહે છે.

અર્થ:—

ઠઠમાંથી: બીડમાંથી. ઓપી નીકળતું: દીપિ નીકળતું.
વનરાજ. સિંહ. ડગલાં: પગલાં. ગર્વદર્શી; ગર્વ બતાવતું. દોર:
અમલ; રોડ. પુરૂષાર્થ વિહીન: નમાલાં. ઇતિહાસક્રમ:
ઇતિહાસમાં થતો ફેરફાર. ઇતિહાસક્રમ થંભે છે etc. મુંગલ
જ્યારે ઉપકને લેવા આવ્યો ત્યારે સર્વના મનમાં આવતી નાનમ
ચાલી ગઈ. ઉપક વિજેતા મટી ચોધો લાગ્યો. આવી આવી
વ્યક્તિઓ જ્યારે જગત પટ ઉપર દેખા દે છે ત્યારે સમયનાં
પ્રેરકબળો તેવી વ્યક્તિમાં ભળી જાય છે, એમ જનસમાજને લાગે
છે. ૧ ભૂતકાળની રંગભૂમી etc. જયદગ્ન્ય પરશુરામે પૃથ્વીને

૧ મહાત્મા ગાંધીના વ્યક્તિત્વે મુંગલ જેવોજ કાંઈક પ્રભાવ
૧૯૧૪ અને ત્યારપછીના વર્ષોમાં પાડ્યો હતો. “ ગુજરાતનો નાથ ”
લખતી વેળા કદાચ મુંગલનું પાત્રાલેખન દોરવામાં ગાંધીનું વ્ય-
ક્તિત્વ પણ દ્રષ્ટિ સમક્ષ હોય એમ સંભવે છે. લોકો સમય-શક્તિ-
ઓને ભૂલી ગાંધીની આસપાસ વિંટાયેલા રહેતા. તેના ધીરા શબ્દો

એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરી હતી. તેના તેજે શસ્ત્રવીરો દાઝતા; શ્રી કૃષ્ણે પાંડવોના નાના સરખા લશ્કરમાં પ્રાણુ રેડી કૌરવોનો વિનાશ કરાવ્યો. તેના મુત્સદ્દીપણા એ ભલભલા રાજાઓની મૈત્રી સાધી; રાજ્યનીતિ નિપુણ મુત્સદ્દીવર આણુક્યથી ભલભલા રાક્ષસ જેવા ડરતા. અને આ આવો જ નટ મુંગલ સર્વને તેના મુત્સદ્દીપણાથી મધ્ય-કાલીન ગુજરાત ઉપર છાપ પાડતો આપણે ગ્રંથએ છીએ. લાલસા: ઇચ્છા. મહારથી: યોદ્ધો. નયનકિરણો: આંખના મીઠા કટાક્ષો. અસ્વસ્થતાભરી: બધાથી અગગી, જનસમૂહના આનંદમાં ભાગ ન લેતી. અથાગ: ધણો. આર્યાવર્ત: હિંદુસ્તાન. ગૃહ્યાર્થ: ઉંડો ભેદ. લાગ: વખત.

પ્ર. ૩

મુંગલ મહેતાનું હૃદય

માત્રવા સાથેની મંધિ જ્યદેવને શક્ય સમાન ખૂંચી. ઉબકે તેને અવંતીરાજની કન્યા સ્વીકારવા કહ્યું; પુર્ણિમાએ જવાબ આપવા મુંગલે જણાવ્યું. સૌ વીખરાયા. મુંગલને કીર્તિદેવના વ્યક્તિત્વે વિચારમાં નાંખી દીધો. તેના સ્વરૂપે તેને તેની બહેન હુંસા, તેની ગત પત્ની કુલકુંવર, અને તેનો પુત્ર તેની ચક્ષુ સમિપ આણ્યા. કાકને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવા નિયુક્ત કરવા ધાર્યું. તે મીનળના ખંડમાં ગયો, ત્યાં તેણે મંજરીને જોઈ. મીનળ અને મુંગલ ઉબકની માગણી પર વિચાર કરવા લાગ્યાં. મુંગલે તે માગણી નકારવાનો

અધીરાં લોકહૈયા શાંત થતાં. ગાંધીના આવા વ્યક્તિત્વે મુનશી પર છાપ પાડી લાગે છે. મુંગલમાં એ ગંધ છે. “ નાયકના મોહમાં નાટકનો અર્થ વિસરે છે. ” આ તે વર્ષોમાં ગાંધી માટે નજન સત્ય ગણાય; અને રા. મુનશી જાણે અજાણ્યે ઇતિહાસ ક્રમ ફેરવે છે.

નિશ્ચય કર્યો. પ્રેમ શન્ય મુંઝવણને કાશ્મીરા 'પરણ્યાવતા મથતી હતી, પણ કઠોર મુંઝવણ અડગ હતો.

પાત્રો વિષે કૈંક:-અવન્તીનું માથું સ્વીકારવા ઉત્સુક જય-દેવમાં લાંબી પહોંચ નથી. કઠોર મુંઝવણ પરણવા કરતાં એકલો, અટુલો રહેવું પસંદ કરે છે. તે તેનું-Stoicism-દુનિયા પ્રત્યે સખતાઈ અને સહનશીલતાપણું બતાવે છે. તેનું સ્વગત (Soliloquy) તેનું હૃદય આપણી સમક્ષ ધરે છે: ' મુંઝવણને સંતાન કેવું? મારું સંતાન પાટણુ! ' અવન્તીનું માથું ન સ્વીકારવામાં તેનું મુત્સદ્દીપણું જણાય છે.

પાટણુની પ્રભુતાવાળી રાજમાતા મીનળ હવે પ્રૌઢત્વને ધારે છે. હવે તેને મુંઝવણમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ' જેવો મુંઝવણનો પ્રભાવ હતો તેવોજ તેનો હતો, બન્નેનાં અંતર એકજ હતાં.' પાટણુની પ્રભુતામાં પ્રજ્વલિત તેમનો કહેવાતો પ્રેમરાશી અત્યારે ભસ્મસાત્ છતાં ઉડેરા ઝગે છે; માટે જ તેમની આંખો હસે છે.

અર્થ:-પારસીમા: હદ. ક્ષુદ્ર: નજીવું. દૌર્બલ્ય: દુર્બળતા નબળાઈ. મોઢા પર તમાચો મારી: જેમતેમ, મહા મહેનતે હિંમત રાખી. વિનયવિધિ: સ્વાગતના ઉપચાર (formalities). મને સરસ્વતીમાનો પ્રસાદ નથી: મારામાં જોઈએ તેટલાં વિદ્યા-જ્ઞાન નથી. વિજેતા: જયવન્ત. મણા ઉણપ, ઓછાપણું. ધમસાણુ: રમખાણુ. ગ્લાનિ: શોકમયતા, ખિન્નતા. પાર્શ્વિક: નોકર, પરિચારક. મહાત કરવું: હરાવવું, તાબે કરવું. ઠમકી: અટકી. વાયસ્પતિ: વાચાના પતિ જેવો વિદ્વાન. કુમાર: કામળતા, કુણાપણું. આશય: ઉદ્દેશ. મહોમાં પાણી આવવું: મન થવું, તંત્ર: સત્તા, દોર. જેટલો બહાર તેટલો ભોંયમાં છે: બહુજ ઉંડો અને પહોંચેલો છે. છાશીયું કરવું: ખાટી છાશ પીધા જેવું મોઢું કરવું નિર્જનતા: એકલવાયાપણું. દહે છે: બળે છે. દુસહ્ય: મુશ્કેલીથી સહન થાય તેવો.

નોધારાનો આધાર: નીરાધારનો મદદગાર, સહાયક-પરમેશ્વર. વ્યથા માનસિક દુઃખ, પીડા. અન્તરનું: પોતાનું, સ્વજન, લાગણીવાળું સામાન્ય જનોથી અટુલો.....એજ એમનું કારાગ્રહ-અસાધારણ મનુષ્યો સામાન્ય બુદ્ધિના માણસો જેડે ભળી શકતા નથી. તેથી તેઓ એકલવાયાં લાગે છે, સમાનશીલ ને વ્યસનને અભાવે તેઓ સામાન્ય જનતાથી વેગળા રહે છે. તેઓ તેમના એકાંત મહેલ-કારાગ્રહ (કેદખાનું) જેવામાં પડી રહેવામાંજ સંતોષ માને છે. મુંઝવણ પણ તેમજ છે.

પ્ર. ૪

વિધિ અને તેના સાધનો.

વાયસ્પતિ ગજનન પંડિત પાટણમાં પ્રખ્યાત હતા. મુહૂર્ત જેવામાં તે અન્નેડ ગણાતા. કાંઈ દિવસ નહિ પણ આજે ટીપણ જેતાં પંડિત હસી પડ્યા. શિષ્યો પણ ગુંચવણમાં પડ્યા. કાશ્મીરા ત્યાં આવી ને પંડિતે વધાઈ આપી કે મુંઝવણ મહેતાને આ વર્ષે કન્યા યોગ બળવત્તર છે. પણ કન્યા ક્યાંથી લાવવા એ કાશ્મીરાને ખૂંચ્યું. કાશ્મીરાએ મંજરીને કાકનો લગ્નયોગ પૂછ્યો. તેવામાં મંજરી ને માત્રા હાફલાફાફા ત્યાં આવ્યા. મંજરીએ ખંભાતનો તેને પરણનાર શેઠને જોયો હતો.

અર્થ:-નાક: શોભા નાસિકા મુખમण्डनम् ઉપરથી. મોઢાની શોભા જેમ નાક હોય છે તેમ પાટણની શોભા ગજનન પંડિત હતા. પારંગત: નીપૂણ. ડાકમડાળ: ડોલાયમાન. ધૂમકેતુ: પૂછડીયો તારો. ઉલટતા: ઉલટથી-ઉમંગથી જતા. બારણા તોડી પાડવા: એટલા બધા અને એટલીવાર માણસો આવતા કે ઘરના બારણા પણ તૂટી જાય. વ્યતિપાત: જ્યોતિષનો ૧૭ મો યોગ; અથુલ યોગ. વૈધૃત: ૨૭ મો યોગ, કનિષ્ઠ ગણાય છે, (જ્યોતિષ). અડાખાડું:

(સં. વષ્ટક+અષ્ટક) છ અષ્ટકવાળો યોગ; સામી પ્રીત; અશુભનાવ; જ્યોતિષમાં વર અથવા કન્યા એમની પરસ્પરની થકી પરસ્પરની રાશી છદ્દે અને આક્રમે હોય તો તેને ખડાખાખડું કહેવાય. મહા-મહોપાધ્યાય (મહા+મહાક+ઉપાધ્યાય) મહા અધ્યાપક, આચાર્ય. વિધ્નેશ (વિધ્ન+ઇશ) વિધ્નોના પ્રભુ, વિધ્નહર, ગણપતિ.

ગજનન પંડિતના વર્ણનમાં રા. મુનશી પંડિત અને ગણપતિ બન્ને એકજ નામવાળાએને મરખાવે છે. તેમાં તેમનો હાસ્યરસનો ચટકો જાનો રહેતો નથી. કુંડાલા: (કુંદાળા) પેટની ફાંદવાળા, મોટા પેટવાળા (ગણેશ). આ ગજનન માત્ર હાડ અને ચામ હતા: પંડિત માત્ર હાડકા અને ચામડાનો માળો હતા, પાતળા, સુકા હતા. એકનું માથા કરતાં.....જૂની જતા ગણપતિનું શરીર મોટું, ફાંદ વિશાળ અને માથું હાથીના માથાના આકારનું હોય છે; જ્યારે આપણા ગણપતિ (ગજનન પંડિત) નું મસ્તક ભારે અને શરીર સુકકું હોઇ હાડપીંજર જેવું હતું ગણપતિદેવના સેવામાં બળ્લે સ્ત્રીઓ એ બાળુએ હાજર હોય છે. જ્યારે આપણા પંડિત ટીપણ્જે જેવામાં પોતાની એકની એક સ્ત્રીને પણ વિસરી જતા.

મૂસળધાર: સાંભેલાના જેવી ધાર જેવું. (વરસાદના સંબંધમાં વપરાય છે.) સમખાવાની પોથી: નામની કહેવા પૂરતી જ પોથી. સમાધિસ્થ: (સમાધિ સ્થ) ચિત્તને એકાગ્ર કરી, શ્વાસ રૂંધી ધ્યાન ધરવા એસવું તે. પુનિત: પવિત્ર ગૌરવહીણું. પ્રભાવ-વિહીન. ખાળ્યુ: રોક્યું, વૈચિત્ર્ય: વિચિત્રતા, નવાઇ, અચંબો. આવાગમન આવવું, ખોળખોમાંથી (ખોળખો) ખોખાં જેવાં તેમના મુખમાંથી. જડ બુદ્ધિ: જહેરમારી ગણેશ જેવો, જડી બુદ્ધિના સ્ત્રીયોગ: સ્ત્રી પરણવાનો યોગ-વખત. પાણી મૂકવું: પ્રતિષ્ઠા લેવા હાથમાં પાણી લઇ સંકલ્પ કરવો. તહમારા મહોમાં જાળ: તમારું

બોલવું ફળો. શુભ કાર્ય ફળે તો ગોળ વહેંચાય છે અને તેથી 'મ્હોમાં ગોળ' એવો પ્રયોગ કરાય છે. ભવાં ચડાવ્યા: ભમ્મરો ઉંચા ચડાવી વિચાર કરવાના ચિન્હ કર્યાં. ભવાં ઉંચા ચડાવવાં માથું ખણ્ણવું—ખોતરવું, આંખ મીચવી એ સર્વ ઉંડા વિચારમાં પડવાના લક્ષણો છે. જો કે આ ત્રણેય લક્ષણોને સાથે આવવાનો યોગ તો વિરલ છે, છતાં કર્તાની પ્રયત્ન કલ્પનાએ ત્રણનો ગળનન પંડિતમાં સુયોગ બતાવ્યો છે. ગળનન પંડિતના વણનમાં કર્તાએ વેદિયા ઢાર એવા બલ્લ-બંધુનો ઠીક ચિતાર આપ્યો છે. બુગતે જોડું: યુક્ત, અનુકૂળ પ્રદિત, જોડું. કાસાન્તરે: કાળ વહી જાય તેએ. કહોની: કહોને. કહોની, કાવોની, વ. સુરતી પ્રયોગો છે. કર્તા સુરત બાણુના હોવાથી તેમનામાં સુરતી ભાષા પ્રયોગ નજરે પડે છે. કન્યાકાળ: કન્યાને પરણાવવાનો શાસ્ત્રોએ નિયત કરેલો સમય. લાંછન: કલંક. ત્રણ ભુવન: સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ એ ત્રિભુવન કહેવાય છે. હાંડિલાંડિલાં: ગભરાટથી. હોસકોસ હોશ—ચેતન, સાનભાન. કમળ પત્ર શી: શી જેવી, કમળના પાંદડા જેવી સુકામળ આંખો. લાલિત્ય: મનોહરતા. ભયંકર મોહકતા: મનોહરતામાં ભયંકરપણાનો આભાસ થતો હોય તેવું. આમાં રહેજ વિરોધાભાસ apparent contradiction છે. જેમકે રમણીય ભયંકરતા. શરીર બદમાશ, સફેત ડંગ આદિ શબ્દ પ્રયોગો. ઈંગ્રેજીમાં આને oxymoron પણ કહે છે. શુકદેવજીએ રંભા.....ઉભો થયો—શુકદેવજી જેવા ઋષિના તપ ભંગ માટે ઇન્દ્રે અપ્સરાને મોકલી હતી' પરંતુ શુકદેવ જેવા પ્રયત્ન તપસ્વિએ તેને તપોબળથી પાછી કાઢી. ગળનન પંડિત મંજરીની આવી ભયંકર મોહકતાને રૂપવાન અપ્સરાને બદલે મંજરી ઋષિ સમક્ષ ગઈ હોત તો શું થાત? વાળ વાંકો કરવો: ઈજા કરવી અર્ધાંગના અરધુ અંગ—પત્ની. શાસ્ત્રોમાં પત્નીને પુરુષનું અરધુ અંગ કહેલી છે. તેમજ ઈંગ્રેજીમાં પણ Better-half કહે છે.

પંડીત નક્ષત્રો.....સત્તા ચલાવતી-જ્યોતિષ વિશારદ પડિતે તેમની સ્ત્રી આગળ નિર્બળ હતા.

પ્ર. ૫.

કોણ માલીક ?

રાત્રે હરાવવાનો યશ ત્રિભુવનપાળે ખાટયો તેથી જ્યદેવ ચીડાયો હતો. ત્રિભુવન તેને મળવા આવ્યો. ગુમ થયેલા કાક માટે પૂછતાં જ્યદેવે તેને કેદ કર્યો હતો એમ જણાયું. કાકને છોડવા ત્રિભુવને તેને કહેતા જ્યદેવે ના પાડી. બંને વચ્ચે ગરમાગરમ વાદવિવાદ ચાલ્યો. ડુંગરે જ્યદેવની સત્તાની ઉપરવટ થઈ ત્રિભુવનના હુકમથી કાકને છોડયો. જ્યદેવ નરમ પડ્યો, ત્રિભુવને રાજાને કાકની શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો ને તેને સોડમાં લેવા જણાવ્યું.

પાત્રો : વિષે કૈંક—

ભોળો જ્યદેવ નામનો સત્તાધારી હતો તે આ પ્રકરણમાં સત્ત્વ ઠરે છે. કર્તાના શબ્દોમાં, 'તે કાચો હતો, તેનામાં મુતસદોપણું થોડું હતું. તેની પાસે સત્તા મેળવવાનો મંત્ર હતોજ નહિ. તેને સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે પાટણના ચક્રની તે માત્ર નામનીજ ધરી હતો. મહારથી ત્રિભુવન કેટલો લોકપ્રિય હતો તે ડુંગરના આજ્ઞાંકિતપણાથી સ્પષ્ટ થાય છે. સેવકોની કદર બાબત જ્યદેવ કરતાં ત્રિભુવન કેટલો ઉદાર છે જણાય છે.

ત્રિભુવનમાં પણ તેવા પૂર્વજોના ગૌરવનું ધમંડ છે. ત્રિભુવન કાકને સોડમાં રાખવાનું કહી તેનો ભાવ વધારે છે, તે કદરદાન છે એમ સાબીત કરે છે. બાપડો જ્યદેવ, 'અત્યારે હું કેવો અધમ છું હું તો માત્ર શોભા રૂપજ છું' આદિ વાક્યો વડે પોતાની અદ્યતા પીછાને છે. પરંતુ તે સાવ ગૌરવહીન નથીજ; કારણ તે કહે છે,

“મારે ખરા રાજ થવું છે...મારે આપણા પૂર્વજોની કીર્તિ કાંખી પાડવી છે, મારે ભરતખંડની ભૂમિ ધ્રુજવવી છે, મારી કરવી છે.”
અર્થ—

પરિતૃપ્ત સતોષ. મહારથી મોટો ચોક્કો. તેજી જલદ. જલદી તપે તેવો. આકરો. બાહુ હાથ. નિખાલસ ખુલ્લું, ભોળું, દંભરહિત. પ્રતિમા મૂર્તિ. નિર્માલ્ય માલ વિનાનો, નસજો. બળતામાં ઘી હોમાવું વધુ ઉતેજીત કરવું, વધુ સતેજ કરવું. to add fuel to fire. રાતાપીળા થવું તપી જવું, ગુસ્સે થવું, મોં પરના ભાવ સૂચક છે સ્વસ્થતા સ્વપણું, શાન્તિ, પોતાનું ભાન. સાંખવું, સહન કરવું. હાથીને પગે થશે હાથીના પગ તળે કચરાશે. રજ ધુળ. હલકાપણું સૂચવે છે તાંડવ નૃત્ય શંકર ભગવાનનો ભયંકર નાચ. Death Dance ભયંકર પ્રસંગેજ આ નાચ શંકર કરતા અહીં ભયંકર સાહમારી, બોલાચાલી. કૃતાર્થ કૃતકૃત્ય, ધન્ય, મુક્ત-રણ, ફરજ અદા કરેલ. સમરાંગણો ખેલવાં યુદ્ધ ભૂમિમાં ઝુઝવું, યુદ્ધવિહાર કરવો. સ્વમાન જાતિ ગૌરવ. પોતાના પ્રભાવ-કીર્તિ. ઉચ્ચારણ ઉચ્ચારેલાં વાક્યો. ઇ. Utterance મદ્દી કુસ્તીયાજ, પહેલવાન. માથાં ભાંગવાં હરાવવું. રહેંસાવું કપાવું, ચીરાવું. કાર્યસાધકતા પોતાનું કામ સાધવાનો ગુણ. પુખ્ત પાકું વિપક્વ પળતો ૬૦ મો ભાગ. ઘાટ યુક્તિ ગોઠવણ. તર્ક. આઘાત ઘા. ખ્યાલ (ખયાલ) વિચાર. અંકુર ફણગા. સ્ફુર્ચા ઉત્પન્ન થયાં, ઉપજ્યા. નમતુ આપવું નરમ પડવું પુર્વજો આપદાદાઓ, વડ-વાઓ. શમવુ શાંતિ થતી હોલવાવું, કંડા પડવું. થાપ ખવરાવતી ભૂલાવામાં નાખવા.

પ્ર. ૬

કાકનો ભાવ કેમ વધ્યો.

જયદેવ કાક પાસે સલાહ માગે છે; કાકે વસ્તુસ્થિતિ જાણ્યા

પછી યોગ્ય સમયે સલાહ આપવાનું જણાવ્યું. મુંજલે પણ કાકનો ભાવ પૂછ્યો; કાકને કીર્તિદેવ પર નજર રાખવાનું તેણે સોંપ્યું. કાકભટ્ટ કુલાઇને ચાલ્યા પણ ચાણક્ય મુંજલે તેની પાછળ એક ગુપ્તચરને મોકલ્યો.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

જયદેવનો કાક પાસે સલાહ માગવામાં આશય વિચિત્ર હતો. તે પહોંચેલો છે. કર્તાના શબ્દોમાં, “જયદેવના સ્વભાવમાં અનેક ખૂણા હતા; જે ખૂણેથી તેને અનુભવ મળતો તેવું તેજ તે પ્રદાશતો. અત્યારે ખૂણો પકાઇનો હતો....”

મુંજલે કાકનો ભાવ પૂછ્યો તેમાં તેની ખંધાઇ હતી. ભટ્ટજી કુલાયા પણ બાપડાને ખબર નથી કે ચાણક્ય મુંજલનો ચર તેની પુઠેજ છે.

અર્થ—

તખીયતવાળી અદબ વાળી. જીદ હક પરવા તમા, દરકાર. ગઈ ગુજરી બની ગયેલ બનાવ, વીતી ગયેલ વાત. પહોંચેલો કાબેલ. ગાજરની પીપી વગડશે (વાગશે) ત્યાં સુધી ઠીક છે—લોક કહેવત, ગાજરની પીપુડી વાગે ત્યાં સુધી ઠીક નહિ તો કરડી ને ફેંકી દઇશું અમુક માણસ જ્યાં સુધી કામ આપે ત્યાં સુધી ઠીક નહિ તો તેના વિના ચાલશે. જયદેવની કાક પ્રત્યેની આ ઉક્તિ તેનું ખંધાપણું-સ્વાર્થમયતા બતાવે છે ભીડાવ્યો સપડાવ્યો. અનુગ્રહ મહરમાના નિરર્થક અર્થ વગરની, નકામી. કાન પકડાવવો પોતાનું સર્વોપરિપણું સામીત કરવું મનાવવું ગોરો ગમ્મર પુખ્ત જેવો શુભ અને સુખમળ ચાણક્યનિતિ ચાણક્ય ભગવાન જેવી કૌટિલ્ય રાજનિતિ machiavellian policy.

પ્ર. ૭

મંજરીના સ્વામીઓ.

ત્રિભુવન અને કાક ઘેર આવ્યા. કાક જમી એક ઓરડામાં આરામ કરવા ગયો. તે ઓરડાની પાસેના ઓરડામાંથી મંજરીને અવાજ આવતો સંભળાયો. કાશ્મીરા મંજરીને ઉદાયા બચવા કાક સાથે પરણવા માગતી હતી. મંજરી પાટણની બ્રાહ્મણી નથી તેના કલ્પના પ્રદેશ વિશાળ છે તેના નાથ કાલીદાસ અને પરશુરામ છે. કાક તેને મન લાટતો ભટકતો બ્રાહ્મણ છે. કાશ્મીરા કાક જમદગ્નિ ગોત્રનો એમ કહે છે ત્યારે ચીઢાય છે અને તેને બેઠેલીઓ વીર કહે છે. મંજરી ઉપર કાશ્મીરા શ્રીદા થાય છે. કાક આ સાંભળે છે અને પોતે અદ્વય છે તે તેને સાહે છે. તે “રાજવિમર્દન” થવા મથે છે તે મંજરીને પોતાની શક્તિ બતાવવાના નિશ્ચય કરે છે.

પાત્રો વિષે કૈંક:—

મંજરી ગવિષ્ઠ છે, સંસ્કારી છે. તે પૈસા પદવીને મોટપનાં ચિન્હો ગણતી નથી. “ જા ! દુનિયામાં પદવી, પૈસો કે બહાદુરીથી શ્રેષ્ઠતા નથી મળતી...પહેલાં સંસ્કાર અને શુદ્ધતા જોઈએ ” પોતે તેથી ઉચ્ચ છે એમ માને છે અને કાક માટે કહે છે, “ ક્યાં હું અને ક્યાં લાટતો ભટકતો ભટકું ? ”

કાક: ઉદાને થાપ આપનાર, પાટણની ભવિષ્યની સત્તાનો પ્રતિનિધિ મંજરી સમક્ષ અદ્વય દેખાય છે. તે તેને સાહે છે અને કહે છે— કલીયુગ આવ્યો છે, પણ મારી રગમાં શુદ્ધ લોહી ફરે છે તું પણ જોજો કે કાક નિર્માલ્ય છે કે રાજવિમર્દન છે. તે ખંતિલા મંજરીને બનાવે પણ ખરો.

અર્થ—

ખાસ: મૂખ્ય. નિદ્રાધીન થયો: ઉઘી ગયો. ચમકીને ઝમકીને. લીન બની ગરકાવ થઈ. હસ્યો ભપકો. અનેરા અવનવાં ભિન્ન

જુદા. શક્તિની પ્રતિમા: શક્તિની. મૂર્તિ. લક્ષ્મીપદ: લક્ષ્મીજી
 જેવા ઉચ્ચસ્થાને. એમ લાગતું કે એકને જોઇ: કાશ્મીરા શક્તિની
 મૂર્તિ હોઇ પુરૂષો તેનાથી બીની તેના હુકમો પાળવા તૈયાર હતા.
 મંજરીનું સ્થાન લક્ષ્મીજી પાસે હોઇ પુરૂષો ભલભલાં શાસનો તોડી
 તેને પૂજવાને તૈયાર હતા. ઝણુકારો: રણુકારો વહેંતીઆઓ:
 સંસ્કારમાં વામન જેવા, અદ્યપતા: લઘુતા. અનસૂયા: અત્રીની પત્ની.
 પસીક્ષા લેવા આવેલા ત્રણ દેવોને તેણે બાળકો બનાવી પારણામાં ઝુલા-
 વ્યા હતા. મોહિની: વિષ્ણુએ મોહિની સ્વરૂપ લઇ ભસ્માસુરને ભસ્મ
 કર્યો હતો. રીઆવશે: કનડશે. કટાક્ષમયતાથી: વક્ર લાવથી. કાકનું
 હૈયું રડી ઉઠ્યું: મંજરીના આદર્શો માંલણી કાકના બધા આશાદિપકો
 હોલવાઇ ગયા અને હૈયામાં અંધાર થયું. ખંભાતનો શેઠીઓ:
 ઉદો. શુદ્રપ્રાણી: પામર મનુષ્ય. અધમતાની અવધી છે: અધમ-
 તાની છેલ્લી દશા છે. ભરચક છે: ભરેલો છે પાંચાળી: દ્રૌપદી-તેને
 પાંચ પાંડવો પરણ્યા હતા. પ્રકૃષ્ઠ: વિકસિત. કોડીલી: હાંશીલી.
 હેતભર્યા: બહાલભર્યા. સંહાર: વિનાશ. સંચરેછે: ફરે છે.
 એકજ તાન: એકજ વિચાર. મેઘદૂતોથી સંદેશા કહાવીએ
 છીએ: કાલીદાસે “મેઘદૂત” નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમાં
 કુબેરે દેશનિકાત કરેલો એક ગંધર્વ પોતાની પ્રિયાને અલકાનગરીમાં
 મેઘદ્વારા સંદેશા કહાવે છે. છોકરાં: અહીં કાલીદાસે લખેલાં નાટકનાં
 પાત્રો. શકુંતલા: અભિજ્ઞાન શાકુંતલની રસરાણી. પુરુરવા:
 વિક્રમોર્વશીયનો ઉર્વશીના વિયોગે થેલો બનેલો નાયક. માલવિકા:
 માલવિકામિમિત્રની નાયિકા. (heroine). તિલકરૂપ: શોભારૂપ.
 વિક્રમાદિત્ય: જેની સભામાં કાલીદાસનાં સન્માન થતાં. વયસ્વ:
 મિત્ર. પરશુરામ: જમદગ્નિ અને રણુકનો પુત્ર. વીરોમાં પણ
 વીર: વીરશ્રેષ્ઠ. તણુખા: કણ. અનિવાર્ય: નિવારી ન શકાય
 તેવા. અનેક ભિન્ન અને કણોનિ: વિશેષ નામ સામાન્ય નામ

તરીકે વપરાયલું છે. શસ્ત્રવિદ્યા: હથીયાર વાપરવાની વિદ્યા. એક-
 વીશવાર નક્ષત્રી કરી: સહસ્રાણુને જમદગ્નિને માર્યા તેના શોકથી
 પરશુરામની મા રેણુકાએ એકવીશ વાર ખોતાની છાતી કુટી હતી.
 તેથી પરશુરામે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે એકવીશવાર પૃથ્વી ઉપરના ક્ષત્રી-
 ઓને સંહારી પિતૃઋણ અદા કરીશ. અને તે તેણે કર્યું. અવનિને:
 પૃથ્વીને. કંપાવનાર: ક્રુમ્મવનાર. સર્વશાસ્ત્રવિશારદ: બધા
 શાસ્ત્રોમાં નીપુણ. મહર્ષિ: મોટા ઋષિ, ઋષિવર. પલકમાં આખી
 ઘેરા દાનમાં દેનાર: પૃથ્વી નક્ષત્રી થઇ એટલે ધણી વિનાની
 પૃથ્વીને પરશુરામે દાન આપી દીધી. પોથીમાંનાં વેંગણુ છે:
 લોક કથા આવી છે. એક પુરાણી મહારાજે કથામાં ઉપદેશ આપતાં
 ઉચ્ચાર્યું કે આરશના દિવસે રિંગણાનો નિષેધ છે. પરંતુ પોથી ઉપર
 -કોઇક ભાવિકે મૂકેલાં રિંગણાનું શાક ઘરમાં આરશના દિવસે ખાતાં
 જોઇ તેમના પુત્રે પૂછ્યું, ત્યારે કહ્યું કે, “ બેટા ! પોથીમાંનાં
 રિંગણાં. ” પુરાણી બાવાની જેમ મંજરીને નહતું. ને તો કવિવરોનું
 લખેલું બધું માનતી અને તે તેના પ્રાણને પોષનાર છે. ભગવાન;
 પરશુરામ દશ અવતારમાંના એક અવતાર ગણાતા. હાકે: જૂમે.
 ચમકે: ચમકારાયે. પાયમાલ: નાશ. દેવદેવંદ્રો: દેવ અને દેવ-
 પતિ. ઘસતું પુર: જોસભેર જતો પ્રવાહ. વ્યંબક: પરશુરામનું ધનુષ્ય
 જે ધનુષ્ય તોડી રામ જનકપુત્રી સીતાને પરણ્યા. માયાજલ:
 માયાનું બઝાર. ડાચાકુટ: માથકુટ. વ્યથા: દુ:ખ. અધમ: હલકો.
 ભુપાય એવો છે: પાણી પાય એવો છે. થાપ આપે એવો છે.
 ન જોયાં રવિકિરણ, ન જાણ્યો તેનો પ્રતાપ etc. મંજરી કહે
 છે કાકને કહેવું હોય તો કહે હું રખડતી છોકરી છું. જેણે રવિના
 કિરણો જેવાં સંસ્કારનો પ્રભાવ જોયો નથી જેનો પ્રતાપ જેણે
 અનુભવ્યો નથી તેવો ધુવડ સરીખો કાક મારા માટે અભિપ્રાય આપે
 તે શું દૂરદર્શી કહી શકાય ? દૂરદર્શી: જેની નજર આદિ સુધી

પહોંચે તે. બૃદ્ધો; પૃથ્વી ઉપરના દેવો—પ્રાણણો. રસાતાલ જળ
(રસાતાલ—પાતાળનો છેક નીચામાં નીચો ભાગ.) અધ;પાત થાય.
જમદાગ્નિગોત્રજઃ જમદગ્નિના ગોત્રનો.

પ્ર. ૮.

બે જુના મિત્રો.

ઉત્પત્તિ આતિથ્ય સંજ્ઞાને સોંપવામાં આવ્યું. ઉત્પત્તિ અને સંજ્ઞા રાજગદમાં જુદા બેઠા. સંજ્ઞા અને ઉત્પત્તિ જુના મિત્રો હતા. બે વાતોએ ચઢ્યા અને વાતોમાં જણાય છે કે કીર્તિદેવને સોળ વર્ષ ઉપર સંજ્ઞાને જોયેલો તે આજે જુએ છે. સંજ્ઞા તેને વિષે જાણે છે પણ કહેવા તૈયાર નથી. કીર્તિદેવ ગુજરાતનો છે, પાટણનો છે. તે લડવૈયા છે, કુત્ર તારે તેવો છે. સંજ્ઞા તે જાણી ખુશ થાય છે. કીર્તિદેવને લઈ સંજ્ઞા મહેતા પરમારની રજા લઈ ઘેર જાય છે.

પાત્રો વિષે કૈંક—

આપણને કીર્તિદેવનું પીછાન થાય છે. તેનામાં છુપી રીતે સંજ્ઞા મહેતા રસ લે છે. કીર્તિદેવ પાટણનો છે ને તેને કુલ જાણવું છે. તે ચોક્કો છે. ઉત્પત્તિ કહે છે. “ મંત્રીજી, યુદ્ધમાં આપણને શરમાવે. ચાતુર્યમાં કવીવરો માન મૂકે. ”

અર્થ:

વિનયશીલ: વિવેકી. સ્મિત ભરી: આધું • હાસ્ય કરતી.
સ્નેહભીની: સ્નેહાર્દ્ર. આ બે ચોક્કાઓ eac. સંજ્ઞા અને ઉત્પત્તિ વચ્ચે કાંઈ ઉંડો સંબંધ હોય તેમ જણાય છે. ઝરડાયા છો: ધવાયા છો. મારી ઉમર ઘાએ ગણાય છે, વર્ષ નહિ: ઉત્પત્તિ ચોક્કો છે, લડવૈયા છે અને જમ ધાને તે ઝીલે છે તેમ વર્ષો ગણે છે. એમને એમ નકામી ગણેલી જીંદગી તેને મન હિસાબમાં નથી.

ભીમદેવ મહારાજે ૭૮૦. આ વાત ઇતિહાસમાં છે. ભીમદેવના આક્રમણથી ભોજનું કાજનવરથી મરણ નીપજ્યું ૧ ઉચકનો તે સમય નહતો. પણ મુનશી તે વાતને ઉચકનો સમય ફેરવી ઉમેરે છે. અનુશ્રવ: કૃપા; મહેરબાની. તારે એવો છે: ઉગારે એવો છે. શો વધી ગયો છે: કવો મોટો થઈ ગયો છે; સજ્જન મહેતાએ બહુજ નાનો જોયો હોય એમ લાગે છે. હું દેવપદ્મણી જાત્રાએ આવ્યો ત્યારે આ કલ્પિત છે. ચાતુર્ય હોંશીયારી. કવિવર કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ અભિજ્ઞાપા ઇચ્છા તલસતું ઇચ્છા કરવી. રસ્તે વૃદ્ધ યોદ્ધા ૭૮૦. સજ્જન મહેતાનો તે કીર્તિદેવનો કાંઈ સંબંધ હોય એમ જણાય છે. કોસા હર્ષ ધેન્ના થતા લાગે છે. તેમને ખોવાયેલું રત્ન સાંપડ્યું હોય તેમ લાગે છે.

પ્ર. ૯.

કીર્તિદેવ કેમ આવ્યો.

સજ્જન મહેતાને ત્યાં કીર્તિદેવ અને કૃષ્ણ ભેળા થયા. અને બધાની મંડળી જમાવી. કીર્તિદેવ તેમની સમક્ષ પોતાનો આદર્શ પાટણ આવવાનો હેતુ-પાટણ સાથે સંધી કરાવાનું કારણ-રણુ કરતો હતો. મંજરીના શબ્દે કાક ધવાયો હતો. અને ધવાયેલા હૃદયે, નિશ્ચય સાથે “રાજવિમર્દન” થવા તે બહાર નીકળ્યો અને મંડળીમાં આવી બહ્યો. કીર્તિદેવે તેને જોઈ આવકાર આપ્યો. તેની મૈત્રી નયન કીરણે સાધી. અને પાટણ અને અવંતી સંધી કરે તો ઠીક એમ કહ્યું. જો તેમ નહીં થાય તો યવન સેના ખાઈ જશે. કાક કૃષ્ણના ઉપર કાંઈ અજવાળું પડ્યું. સજ્જન મહેતા આવ્યા. અને ‘થશે, થશે!’ કહી કીર્તિદેવને લઈ પરમાર પાસ ગયા

પાત્રો વિષે કૈંક.

કીર્તિદેવનો આદર્શ જળ્મર છે. તે આદર્શ માટે પ્રજામત ફળવવાની તેનામાં શક્તિઓ છે. કાક અને કૃષ્ણદેવ ઉપર તે છાપ પાડે છે. અને વીર કૃષ્ણ પાટણનું વેર બૂલી કહે છે. “કીર્તિદેવ ! તમે કહો છો તે બધું સત્ય હોય તો કૈં કરવું જોઈએ. તે મુંઝવણને મળવા ઉત્સુક છે. તેનું વ્યક્તિત્વ તેને દઝાડે તેમ નથી. તેને તો આર્યાવર્તને ઉગારવું છે.

અર્થ—

રટણ કરતો જાપ જપતો. ચેતી ઉઠી હુતી પ્રજાવલિત થઈ હતી. અવસરોને પ્રસંગોને. ઉદ્દીપન પ્રજાવલિત છાખંધ Paved મટેલી. સ્વભાવજન્ય સ્વભાવને સહજ ચમચમતું હતું બળતું હતું, બળું બળું થઈ રહ્યું હતું. પરિતુષ્ટ કરવાનો સંતોષવાનો. મુંઝાચો ગભરાયો. અનતકાલથી સજનકાલથી. આખી ધરણી આહણનું અભિમાન અને ગૌરવ નિરાળું દિસે છે. વિદ્યુત વિજળી. ખરેખર રા’ ને તમેજ હુરાવ્યો. આપણે ઉપર જોયું તેમ આ ઇતિહાસ સિદ્ધ વાત નથી. કાકનો સમય દૂરનો છે. સિદ્ધરાજે તેને હુરાવ્યો છે. પણ કાકના વ્યક્તિત્વને વધારવા રા. મુનશી તેની પાસે રા’ ને હરાવડાવે છે. ઇતિહાસ તેમ કહેતો નથી. તે તો વિજયમાળ સિદ્ધરાજને આપે છે. કૃષ્ણદેવનું મોઢું તિરસ્કારમાં મરડાયું રા’ ને હરાવ્યાની વાતથી કૃષ્ણદેવ ચીઢાતો—ગુસ્સે થતો લાગે છે. કૃષ્ણદેવને તેની સાથે સંબંધ કાંઈ ગૂઢ લાગે છે. વિશાળ સાથે સદેશો કહાવી તે કાંઈ નજીકનો છે એમ સ્પષ્ટ. હતું, અત્યારે વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. તે પણ મોટો મોર આર્યો છે જાણે કાકે કરેલા કામમાં માલ જ ન હોય તેમ કૃષ્ણ કહે છે. શોકશસ્ત્ર: શોકમાં ડૂબેલો. સદ્બાળ્ય સદ્બાળ્ય. પડખે બાજુએ. પર્યાટન કરવું: મુમાફરી કરવી. અનેક દેશોમાં ૭૮૦. કીર્તિદેવનો આદર્શ

જળ્યરો છે. નાનાં નાનાં રાજ્યો અંદર લઢી લઢી વિનાશને પથે
 જાય છે. અને મોટા રીપુ તે બધાયને ગળી જશે અને આર્યાવર્તનો
 નાશ થશે તે તેને સાહે છે. ઘનગર્જના મેઘમર્જના કાશ્મીરાધીપ
 કાશ્મીરનો રાજા. તમારા સ્ત્રીમદેવ મહારાજ હતા ત્યારે ૭૮૦
 મહામદ ગિઝનીએ ચઢાઈ કરી સોમનાથના ભવ્ય મંદિરને તોડી
 ગુજરાતની જહોજલાલી ઉપર વિનાશના વાદળ પાથર્યા હતા.
 વિકરાલ ભયંકર. આગતાં અટકાવતાં. આત્મબળના ગર્વમાં
 સંતોષ માનીને, પાટણ અને સોરઠને એક એક ઉપર વિજય
 મેળવે છે. તે માટે તેની મહાસેનાઓ કપાઈ મરે છે અને તેમાં
 તેઓ સંતોષ માને છે. મહાવિનાશક યવન સેના આર્યાવર્તના
 વિનાશ માટે આગળ ધપે છે ખુવાર થશે નાશ પામશે. “હા
 તમે બધા બેઠા છો ૭૮૦” કીર્તિદેવની અડગ અસ્પર્શતા ધીમે ધીમે
 આર્યાવર્તમાં ઓસરી જતી જણાતી હતી. આર્યાવર્તનો વિનાશ
 તેના હૈયા સમક્ષ વિકરાલ દાનવના હાથે થતો તે જોતો હતો. તે
 દાનવ આર્યાવર્તની ભવ્ય કીર્તિ ધુળમાં મેળવશે તે તેને ડંખતું હતું.
 તેણે પાટણના વીરો સમક્ષ બાલી કહ્યું અને માટે તે અંદર અંદરના
 વિગ્રહો પતાવા માગતો હતો.

ઝંઝાવાત:-તોફાની પવન, પવન સાથે વરસાદનું ઝાપટુ પડતું
 તે. અભ્યર્ચના: પ્રાર્થના. ૨ માગણી, યાચના. અસુરો દાનવો
 (યવન સેના). ઉતાવળે આંખા પાકે નહીં પ્રચલિત કહેવત.
 ઉતાવળ કર્યાથી કાંઈ વળે નહિ. બધું ધીમે ધીમે થાય ઈ રણુ તો
 ધીરાનું, ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું;-નર્મદ.

પ્ર. ૧૦

મધ્યરાત્રિની મેત્રી

કાક કૃષ્ણદેવ પાસે થોડો સમય બેસી રાજગઢ તરફ ગયો.

રસ્તામાં મંજરીને લીધે તેના હૃદયમાં તુમુલ્લ હિલુ થયું. કીર્તિદેવના વિચારો તેને મન વાતો લાગી. તે વીરા બારોટને ત્યાં ગયો. રાજનાં વખાણુ કર્યાં. તેમની કીર્તિનાં યશોગાન દરબાર ભરવાનો હતો તે દિવસે થાય અને રાજ ખુશ તેમ કાકે પ્રસંગે લેવા કહ્યું. ત્યાંથી નિકળી તે આગળ ચાલ્યો. એટલે મંજરીને ઉપાડી જતા ખંભા-તના શેઠના અનુચરો મળ્યા. કાક દોડ્યો. કીર્તિદેવે તેમને ખાબ્યા, અને કાક કીર્તિદેવને લઇ મંજરીને મંડલેશ્વરને ત્યાં મુકવા ગયો. રસ્તામાં કાક પાસેથી કીર્તિદેવે વચન લીધું, કાકને તેના મતનો કર્યો મંડલેશ્વરનું મકાન આવ્યું. બધાં ઉદ્યાં હતાં. મંજરી ગભરાતી કાશ્મીરાની સોડમાં ભરાઇ અને કાશ્મીરાએ શીરપાવ આપવા કહ્યું. કાક મંડલેશ્વરની રજા લઇ ગયો.

પાત્રો વિષે કંઈક

કાક રાજની મહત્વાકાંક્ષા પોષવા પોતાની કીર્તિને દૂર કરે છે, અને રા'ના જીત્યાના વિજયનું ફળ રાજને આપે છે. કીર્તિદેવને મન કાક “ જેની ખુદ અને બળ ઉપર આર્યાવર્તનો પાયો રચાયો છે.” તેવો છે. મંજરીએ તેના પર અજબ છાપ પાડી છે. તે જખખર મિત્ર બની શકે અને કીર્તિદેવને કહે છે “ મારો પ્રાણુ અર્પે કાર્ય સધાતુ હશે તો હાજર છું. ”

કીર્તિદેવ-તેનું હૃદય વિશાળ છે. તે દુઃખીને મદદ કરે છે. અને અણખણી વ્યક્તિ મંજરીને બચાવે છે. તે કાકને પોતાના પક્ષનો કરે છે. તેની અમાનુષી અસ્પર્શ્યતા આપણને આંજે છે. તે મંજરી વિષે પુછતો પણ નથી.

અર્થ—

તેણે અનેક કાર્યો માથે ઉપાડ્યાં હતાં કાકને ધણા કામો કરવાના હતા. લીડાવી આવ્યા સપડાવી આવ્યા. યશોગાન યજ્ઞનાંગીત, પ્રશંસાનાં ગાયનો નારાજ નાખુશ. લો મને દોષ નહી

દેશેા મ્હને ગુન્હેગાર ન ગણુશે, મને કારણભૂત ન ગણુશે. મહિમા= પ્રતાપ. ખડા=નાખુશ ગુઢાથી=મર્મ ભરેલા. વિશ્વ વ્યાપી=આખી સૃષ્ટીમાં પ્રસરેલા. મહાદેવો=મોટા અને વિશાળ કાર્ય પ્રદેશેા. ત્રાસ= ભય. અસિધારા તરવારની ધાર. પાવન=પવિત્ર. સુની પડેલી= લોકો સુધ ગયેલા તેથી શેરીઓ વેરાન લાગતી. નિઃશબ્દતા=ભયંકર શાંતી. વગામાં મહોક્ષામાં. નહીં ખેંચાત=ન દોરાત. કર્ણોદ્રિય= કાનની ઈન્દ્રિય, શ્રવણેન્દ્રિય (કાન)=ભ્રમણા શ્રાંતિ. ઓળા=પડછાયા. અલોપ થઇ જાય=અદૃષ્ટ થઇ જાય. ચાંદનીની સરિતા=જ્યોત્સના પથરાઇ રહેલો પ્રદેશ. દાંત પર દાંત પીસી=દાંત કચકચાવી. ધાયો=દોડયો. વજ્ર સરખું=ઈંદ્રના વજ્ર જેવું, કઠીન. સટકી જશે= નાસી જશે. કદમ=પગલાં. જીવ લઈ નાઠા પ્રાણ બચાવવા દોડી ગયા. શાગીર્દ=સાથી. તરકીબ=વિચાર. મમરો મૂકયો=લાલચ આપી અમાનુષી=દૈવી. ગિરિધારી ગિરિ એટલે પર્વત, અને ધારી એટલે ધારનાર; પર્વતને ધારનાર શ્રી કૃષ્ણ મીઠા=મધુર. નાદ અવાજ ગુંજી રહ્યું=રમી રહ્યું. મનમાર્થુ=મન રોક્યું ખેબાકળી=ગભરાયેલી. સોડમાં=ગોદમાં શીરપાવ=ષનામ.

પ્ર. ૧૧

હિંગળાજ ચાચારનો ઓવારો.

મંજરીને મૂકી કાક કીર્તિદેવને આવી મળ્યો. તેઓ હિંગળાજ ચાચરના ઓવારા તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં વાતો કરી અને કાકે જાણ્યું કે કીર્તિદેવે મા બાપ વિનાનો અનાથ છે. તે દિવ્ય પુરુષમાં માનવને સાલતી નિર્બળતા છે. કાલભૈરવ પાસે પૂછવા તે જતો હતો. કાકને તેણે સમજવી સાથે લીધો. રમજાનમાં જતાં કાકના હાંજ મગડી ગયા. પણ કીર્તિદેવ દઢ હતો અને ફાક ખેંચાયો. કીર્તિદેવે મંત્રો બોલ્યા અને ભયંકરતા પ્રસરી. પછી ચોગીની આત્મી, યજ્ઞ

શાંત થયું. યોગીનીએ ચૌદશનો વાયદો કર્યો અને કીર્તિદેવનું લોહી લીધું. પાછી ભયંકરતા પ્રવર્તી. કાક-કીર્તિદેવ નાહા, નદીના નીરમાં તે નાહ્યા અને કાકને તે મંત્ર કીર્તિદેવે શીખવાડ્યો. કીર્તિદેવ ચૌદશે ન આવી શકે તો તે આવશે અને કુલ જાણશે. એમ કાકે કહ્યું પછી તેઓ ગામમાં ગયા.

પાત્રો વિષે કૈંક—

દિવ્ય કીર્તિદેવમાં મૌનવ નિર્જનતા જોઈએ છીએ. તે નિર્જનતા કાકમાં તો છે જ. તે મુંઝવણી નહોતો શુંગળાતો પણ પોતે અનાથ છે તેથી શુંગળાતો હતો. તે માટે તે કાલ ભૈરવને સાધે છે. અને નિર્જન એકાંતમાં સ્મશાનમાં જવા તૈયાર છે—તે જાય છે કાકના હૃદયને જીતી મૈત્રી સાધે છે કાક બધું વિસરી જાય છે. કીર્તિદેવનો પ્રભાવ કાક ઉપર અજળ પડે છે.

અર્થ—

આદર્શ મય=ઉચ્ચ ધ્યેયવાળું (આદર્શ Idea) દિવ્ય=દૈવી, સ્વર્ગીય. Divine. સાત્વિક=શુદ્ધ તે સરલ. નીરાળો=જુદો ભાવના=ભાગણી જન્ય વિચારો. emptions. અસાધારણતા અસામાન્યપણું. યુવાવસ્થા ભોગવતા ભીષ્મ પિતામહુ તે હોય એવું કાકને લાગ્યું કીર્તિદેવનો આદર્શ ભીષ્મ જેવો ઉચ્ચ હતો. ભીષ્મ પિતામહે પિતાની ખાતર સદા જલ્લયર્થ અવસ્થા કબૂલ કરી હતી. કીર્તિદેવે આર્યાવર્તની ખાતર પ્રાણને પણ જ્ઞાતો નથી કર્યો. તે માટે તે ભયંકર કામો કરવા તૈયાર છે. તેનું દિવ્ય સ્વરૂપ ભીષ્મ જેમ તેજ પ્રસારતું. પોતાને સોંપાયેલું મહાવિકટ કામ=મુંઝવે કાકને કીર્તિદેવ પાછળ મૂક્યો હતો. તે કામ મહાન હતું કીર્તિદેવને જોઈ તે બધું વિસરી ગયો. સ્વભાવ જન્ય અશ્રદ્ધા તે વિસરી ગયો. તપ્તી. અત=અદ્ય. રહસ્યો=મેદો. ફરમાન હુકમ દગલખાણ રમવા=મેવકા થવા. ક્ષોભ ભર્યા=જલરાટ ભર્યા સાવધ સાવધાન. નખાપો=ખાપ વિનાનો. કીર્તિદેવને તેનાં માખાપની ખબર નથી.

વિષ્ણુ=પ્રભુ. ઉગારતઃ બચાવતઃ; છેકઃ આટલી હદ સુધી
કારમાઃ વસમા માવીત્રેઃ માખાપે. પ્રતિધ્વનિઃ પડધો.
તાંત્રિકઃ તંત્રથી ચાલતી. મંત્ર અને તંત્ર બે વિદ્યાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.
તાંત્રિક વિદ્યા લયંકર છે. પિશાચોને સાધવાની છે. કમકમા આવ્યાઃ
ધૂળ્યો. રોમાંચ થયો. આવાસઃ રહેઠાણ અનાથઃ નિરાધાર.
મૃગજળઃ રણમાં જણાતાં મિથ્યાજળ—ભ્રમણાથી ઉત્પન્ન થયેલાં
જળ. ભ્રમો છોઃ રખડો છો. ડરઃ ભય. જીવ્યા કરતાં જોયું ભલુઃ
લોક કહેવત. દુનીયામાં જેવામાં આનંદ છે. જીવવામાં તેટલો
નથીઃ પણ પણ જીવે છે. જાંદગી જોખમમાં નાખીને પણ
માણસે સાહસ ખેડવાં જોઈએ. દારઃ છાપ બીભત્સઃ મર્યાદાને તો-
ડતાં. સિદ્ધઃ પારંગત. વિશુદ્ધઃ પવિત્ર. મુછમાં બબડતા બબડતાઃ
મનમાં કચવાતાં. ઝલઝલા ગાત્રોઃ શરીરના અવયવો, જડાયતઃ
ઉબણી. નિર્જનતાઃ વેરાન. હાંજ ગગડી ગયાઃ હોસ કોસ ઉડી
ગયા. દટઃ નિશ્ચલ. તીણાઃ (Sharp) ઝીણા. ધુધરાટ કરવોઃ
ભસવું. પલાયન કરવાનો ઇરાદો કર્યોઃ નાસી જવાનો વિચાર
કર્યો. ઘસડાયોઃ ખેંચાયો. નવસ્ત્રાઃ નખઃ અંતર્ધાનઃ અદષ્ટ.
આરંભ કરી અને પાળવો એ ડહાપણનું બીજું લક્ષણઃ
કેટલાક આરંભ શરૂ હોય છે. કાર્યની શરૂઆત કરતી વખતે તેમ-
નામાં વિજળીના જેવો વેગ હોય છે. પણ પછીથી ધીમે ધીમે તે
વેગ શમી જાય છે. તે ડહાપણનું લક્ષણ નથી. માણસે આરંભેલું
કામ પૂરું કર્યેજ દૂટકો, તેમાંજ શાણપણ છે.

વાર્તામાં આટલુંજ અદ્ભૂત તત્ત્વ છે. ગુજરાતમાં આવો મત
હતો. કેટલાક તેની સહાય લેતા હતા. કીર્તિદેવે મહા લયંકર
વિદ્યા માખાપ બણવા શીખેલી. કીર્તિદેવ જેવા ઘણા પોતાના
મનોરથો પાર પાડવા આવી વિદ્યાને શરણુ યતા. ભૂત પ્રેતની
માન્યતા હજીય ગુજરાતીઓને હૃદયે છે. તે સૃષ્ટી તેમને ડરાવે છે.
પણ પહેલાંની માફક તે સૃષ્ટીના ઉપાસકો હવે બહુ નથી.

Very useful to Matriculation students

S. L. History course.

by,

G. L. Bhatt. B. A., S. T. C. D.

Highly spoken of by teachers and
Head Masters.

Price Re. 1-4

બહાર પડ્યું છે !

બહાર પડ્યું

આજેજ મંગાવો.

રમત ગમતનું પુસ્તક.

[ગુજરાતમાં રમત ગમત માટે અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવું.]

તમારા ઘરમાં, સ્કૂલ કે લાયબ્રેરીમાં આ પ્રકારનું પુસ્તક નહિજ હોય, તો તે આજેજ મંગાવો. માનસિક પરિશ્રમ દર કરીને અંગબળ વધારનારી અનેક રમતો આ પુસ્તકમાં દર્શા છે. વળી આ રમતો ગમત આપવા ઉપરાંત ભિન્નભિન્ન માન શક્તિઓને અનેકધા ખીલવે એવી છે. ભાષા સરળ હોઈ મ દર્શક ચિત્રો અનેક છે. સુજ્ઞેષુ કિં બહુના !!!

કિં. ૦-૧૨-૦

લેખક,

હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ. બી. એ

ડાયુટી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર, અમદાવાદ.

(‘બળવીર’ અને ‘આરોગ્ય શિક્ષણ’ ના કત

મળવાનું ઠેકાણું,

ખડાયતા બુક ડીપો, રીઝીરોડ-અમદાવાદ.

મુખપૃષ્ઠ ધર્મ વિજય પ્રી. પ્રેસ, રતનપોળ-અમદાવાદમાં અપ્રિયું.

